महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

जून, २०१३ च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार

अल्पावधीतच विद्यार्थीप्रिय झालेले लातूर पॅटर्नचे एकमेव पुस्तक

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास (६५)

"स्वरगंध"

(ÃÖ¬ÖÖ¸ßÝÖ †Ö¾Ö¢Öß)

लेखक

प्रा. संदीपान जगदाळे

¾Ö×¿ÖÂ™¶ :

- १२५ गुणांची हमखास तयारी.
- परीक्षेच्या दृष्टीने मुद्देसूद मांडणी.
- प्रत्येक प्रकरण विस्तृत व अद्ययावत माहितीने परिपूर्ण.
- प्रकरण संपल्यानंतर महत्त्वाच्या मुद्यांचे संकलन.
- प्रात्यक्षिक परीक्षेसाठी रागांची, तालांची माहिती व व्याख्या.
- ३५० महत्त्वाचे वस्तुनिष्ठ प्रश्न व त्यांची उत्तरे.
- नमुना प्रश्नपत्रिका.
- अभ्यास कसा करावा याविषयी मार्गदर्शनपर लेख.

ओंकार प्रकाशन

OMKAR PRAKASHAN, LATUR

प्रकाशक
ओंकार प्रकाशन
100, ÃÖÖ‡¬ÖÖ´Ö, »ÖÖŸÖ¸ü.

© ¯ÖÖ. ´ÖÖ×ÆüŸÖ ‹. ÃÖß.
ŸÖŸÖßµÖ †Ö¾Ö¢Öß
जून, २०१४

अक्षरजुळणी
×¿Ö¾ÖÖ•Öß –ÖÖ. ¯ÖÖ“ÖÖôû
´ÖÖ.9765061975.

मुद्रक
†Ö™üá †Ö±úÃÖ™ü
»ÖÖŸÖ¸ü.

प्रमुख वितरक
ओंकार बुक सेलर्स
¯ÖÖ. ¯ÖÖ. ´ÖÖ×ÆüŸÖ ‹. ÃÖß.
रो हाऊस नं.१०० 'ÃÖÖ‡¬ÖÖ´Ö ÃÖÖÃÖÖµÖ™üß', न्यू खाडगांव रोड,
लातूर-४१३५३१, भ्रमणध्वनी - ८२७५४५४६९६

किंमत : रू.९०/-

ओंकार प्रकाशन, लातूर

गुरुवर्यांना
¾Ö
संगीत साधक विद्यार्थ्यांना...
ही स्वरगंधाची ओंजळ,
कृतज्ञतापुर्वक अर्पण.

प्रकाशकाचे मनोगत

‡.12 ¾Öß ÃÖÖšß ‘संगीत’ विषयाचे अध्यापन करणारे गुरुजन व संगीताचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थी साधकांच्या हाती ‘स्वरगंध’ हे पुस्तक देताना मला मनःस्वी आनंद होत आहे. कधीकाळी संगीत हे राजवाड्यापुरते मर्यादीत होते. पण आज विज्ञानाच्या प्रगतीने ते घराघरात जाऊन पोहंचले आहे. देशात संगीताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी अनेक ऋषीतुल्य गुरुजन परिश्रम घेत आहेत. त्यामुळे ‡.11 ¾Öß ¾Ö 12 ¾Öß ÃÖÖšß ‘संगीत’ हा ऐच्छिक विषय घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होत आहे हे पाहून मनःस्वी समाधान वाटत आहे.

कला शाखेत संगीत विषय घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी इ.१२ वी बोर्ड परीक्षेचा दृष्टिकोन डोळ्यांसमोर ठेवूनच या पुस्तकाचे लेखन केले आहे. या पुस्तकात १०० गुण लेखी परीक्षा व २५ गुण प्रात्यक्षिक परीक्षा अशा एकूण १२५ गुणांच्या अभ्यासक्रमाचा समावेश केला आहे. १२ वीतील विद्यार्थ्यांना अधिक गुण मिळवून देण्यासाठी तर या पुस्तकाचा उपयोग होईलच शिवाय संगीत विषयात रुची असलेल्या अभ्यासकांनाही या पुस्तकाचा उपयोग झाल्यास मी स्वतःला धन्य समजेन.

विज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीने भविष्यात माणूस माणसाला ओळखणार नाही. स्नेह, आपुलकी, जिव्हाळा इ. भावनांची होळी होईल आणि मग भौतिक सुखाच्या मागे धावणारा हा मानव मनःशांतीसाठी सप्तसुरांच्या रेशीम गाठीत स्वतःला गुंतवून घेईल. सायबरच्या युगात यंत्राच्या चरखात पिळून निघणारा मानव मनःशांती शोधायला निघेल तेव्हा भारतीय संगीताचे जादूभरे सप्तसूरच त्याला कुशीत घेतील.

तेव्हा संगीत विषयाकडे ‘अधिक गुण मिळवून देणारा विषय’ एवढा संकुचित दृष्टिकोन न बाळगता तुम्ही संगीत साधनेत रममाण झालात तर मला समाधान ¾ÖÖ™»Ö. ‘स्वरगंध’ हे पुस्तक वाचताना हिमालयाएवढ्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाच्या थोर कलावंतांचा आपणांस जवळून परिचय व्हावा व त्यांच्याच कृपेने सुगंधी स्वरांनी आपलेही जीवन सुगंधित व्हावे. आपल्या माध्यमातून हा ‘स्वरगंध’ चहूकडे दरवळावा हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना.

‘स्वरगंध’ या पुस्तकात काही उणिवा, त्रुटी असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. विद्यार्थी व वाचकांनी त्या माझ्या निदर्शनास आणून दिल्या तर मी त्यांचे निश्चितच स्वागत करीन. स्वरगंध वर सर्वजनच प्रेम करतील अशी मी आशा बाळगतो.

दिनांक : ०१ जून २०१४

- ¯ÖÖ. ´ÖÖ×ÆüÖ <. ÃÖß.

❑❑❑

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पाठाचे नाव		पृष्ठ क्रमांक
1.	आधुनिक भारतातील संगीताचा इतिहास	...	07
2.	गीतप्रकार	...	16
3.	दैनंदिन जीवनात संगीताचे स्थान	...	25
4.	सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व	...	31
5.	शिक्षणात संगीताचे स्थान	...	36
6.	संगीत शिक्षणात दृक्-श्राव्य साधनांचा उपयोग	...	42
7.	सादरीकरण व निवड	...	52
8.	तुलनात्मक अध्ययन : कंठसंगीत - वाद्यसंगीत	...	61
9.	वैयक्तिक संगीत - समूह संगीत	...	66
10.	शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत	...	70
11.	स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन	...	74
12.	**चरित्र विभाग :** पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर	...	77
13.	पं. विष्णू नारायण भातखंडे	...	85
14.	उस्ताद अब्दुल करीम खाँ	...	91
15.	नटसम्राट बालगंधर्व	...	96
16.	पं. गोविंद सदाशिव टेंबे	...	103
17.	पं. गजाननबुवा जोशी	...	109
18.	पं. रविशंकर	...	115
19.	उस्ताद अलिअकबर खाँ	...	122
20.	उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ	...	127
21.	¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	...	134
22.	स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर	...	140
23.	वस्तूनिष्ठ प्रश्न	...	149
	प्रात्यक्षिक विभाग :		
24.	व्याख्या	...	167
25.	सुगम संगीत ताल व रागांची माहिती	...	172
26.	शास्त्रीय संगीत ताल व रागांची माहिती	...	174
27.	£ÖÖ>ŒÉµÖÖŸÖ ´ÖÆŸ¾ÖÖ“Ö	...	178
28.	अभ्यास - एक तंत्र	...	185
29.	नमुना प्रश्नपत्रिका	...	188

1 आधुनिक भारतातील संगीताचा इतिहास

सर्व ललित कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानलेल्या संगीत कलेचा उदय सृष्टिनिर्मितीबरोबरच झाला. संगीताचा उगम केव्हा व कसा झाला या बाबतीत मतभिन्नता आहे. सामाजिक परिवर्तने व संगीतातील परिवर्तने जणू हातात हात घालूनच चालत असल्याचे दाखले इतिहासात सापडतात. भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे अध्ययन करण्यासाठी इतिहासाचे चार कालखंड करता येतील.

१) आदिम कालखंड - मानव जन्मापासून वैदिक काळापर्यंत

२) प्राचीन कालखंड - वैदिक काळापासून आठव्या शतकापर्यंत

३) मध्ययुगीन कालखंड - आठव्या शतकापासून अठराशे शतकापर्यंत

४) अर्वाचीन कालखंड - याचे दोन उपकालखंड करता येतील.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड

ब) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

स्वातंत्रपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास कशा पद्धतीने झाला हे पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड (१८५०-१९४७)

स्वतःला विसरून स्वरविश्वात तल्लीन व्हायला लावणाऱ्या भारतीय संगीताची सुरुवात ही कधी झाली याबाबत विद्वानात अनेक मतभेद आहेत. तरीही भारतीय संगीताचे खरे स्वरूप प्राप्त झाले ते १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय संगीताचा वृक्ष ज्यांनी आपल्या रक्ताने पोसला व त्याची मधुर फळे आम्हांला चाखायला दिली, त्यांच्या परिश्रमाचे पोत उलगडून आपल्याला भूतकाळात डोकावावे लागेल.

१) ब्रिटिशांच्या काळातील संगीत :

व्यापारी म्हणून आलेले इंग्रज राज्यकर्ते बनले. साम्राज्य पसरवणे व संपत्ती जमा करणे हाच एकमेव उद्देश इंग्रजांचा होता. पर्यायाने भारतीय संस्कृती व भारतीय कला यांकडे इंग्रजांनी कधीही लक्ष दिले नाही. त्यामुळे संगीत कलेला

त्यांच्याकडून राजाश्रय मिळाला नाही. ज्याचा परिणाम संगीत हे समाजातील कनिष्ठ लोकांच्या हातात गेले. त्यामुळे लोकांचा संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला. त्यामुळे सुसंस्कृत घरात संगीताचं नाव घेणेसुद्धा पाप ठरू लागले. काही गुणी व्यक्तींनी संगीत कलेची ज्योत आपल्या परिश्रमाने तेवत ठेवली.

२) ब्रिटिश काळात संगीताचे संवर्धन :

भारतीय संगीताचा मळा फुलविण्यासाठी जरी इंग्रजांनी खतपाणी घातले नसले तरी काही कलावंत व संस्थानिकांनी अहोरात्र कष्ट केले. ब्रिटिशांच्या आगमनाने देशात ग्वाल्हेर, बडोदा, रामपूर, मैहर अशी छोटी छोटी संस्थाने निर्माण झाली. या संस्थानिकांनी अनेक कलावंतांना आपल्या राज दरबारात दरबारी गायक म्हणून नियुक्त केले. यातूनच संगीतातील प्रमुख घराणी जन्माला आली.

इंग्रज शासकांनी भारतीय संगीत कलेची उपेक्षा केली असली तरीही सर विलियम जोन्स, कॅप्टन डे, कॅप्टन विलार्ड यासारख्यांनी कुतूहलापोटी भारतीय संगीताचे अध्ययन केले व अनेक ग्रंथ लिहिले. पर्यायाने लोकांचा संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

३) ब्रिटिश काळातील ग्रंथ निर्मिती :

जयपूरचे राजे प्रतापसिंह यांनी संगीत कलावंतांच्या मदतीने 'संगीत सार' या ग्रंथाची निर्मिती केली. यामुळे संगीताला शास्त्रीय बैठक मिळाली. इ.स. १८१३ मध्ये महमद रझा यांनी 'नगमाते आसफी' हा ग्रंथ लिहिला. १८४२ मध्ये कृष्णानंद व्यास यांनी 'संगीत रागकल्पद्रुम' नावाचा ग्रंथ लिहिला. ज्यामध्ये हजारो धृपदे, ख्याल आणि अन्य गीते प्रकाशित केली. सुरेंद्र मोहन टागोर यांनी 'युनिव्हर्सल हिस्टरी ऑफ म्युझिक' आणि 'म्युझिक फ्रॉम व्हेरीयस ऑथर्स' हे संगीत विषयक ग्रंथ लिहून संगीताला समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

४) पं. पलुस्कर व पं. भातखंडे यांचे योगदान :

ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीत भारतीय संगीत लयाला जात असतानाच महाराष्ट्रातील दोन थोर विभूतींनी संगीत जगतात प्राण फुंकण्याचे कार्य केले. ते विष्णुद्वय म्हणजेच पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर व पं. विष्णु नारायण भातखंडे होय. या दोघांनी केलेल्या कार्याची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. घराणेशाहीच्या अभिशापापासून संगीताला वाचविले.

२. शास्त्र व क्रियात्मक संगीताचा समन्वय घडविला.

३. भारतभ्रमण करून अनेक ग्रंथांची निर्मिती केली.

४. संगीतपरिषदांचे आयोजन करून चर्चा घडवून आणली.

५. किल्ल्यांमध्ये कैद असलेल्या संगीत कलेला मुक्त केले.

६. शास्त्रशुद्ध स्वरलेखन पद्धतीची निर्मिती केली.

७. संगीत विद्यालयांची स्थापना करून संगीताचा प्रचार केला.

८. बंदिशींमधला शृंगार रस काढून भक्तिरस निर्माण केला.

९. घरंदाज स्त्रियांना संगीत शिकण्यास प्रवृत्त केले.

अशा प्रकारे पं. पलुस्करांनी व पं. भातखंडे यांनी संगीतासाठी तन, मन, धन अर्पण केले व पुन्हा सरस्वती मातेला तिच्या उच्च स्थानावर अधिष्ठित केले.

५) ब्रिटिश काळात जन्माला आलेले गीतप्रकार :

ब्रिटिश कालखंडात संगीताच्या विकासाच्या टप्प्यात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. शास्त्रीय संगीताची हुबेहूब नक्कल असलेला नाट्यसंगीत हा एक महत्त्वाचा गीतप्रकार याच काळात जन्माला आला. ज्यामध्ये भास्करबुवा बखले, पं. रामकृष्णबुवा वझे व पं. गोविंदराव टेंबे यांनी अनेक संगीत नाटकांचे दिग्दर्शन करून रंगभूमी विकसित केली. याचबरोबर बालगंधर्व, दीनानाथ मंगेशकर व केशवराव भोसले यांनी आपल्या मधाळ आवाजात नाट्यगीते गाऊन संगीत नाटकांची रंगभूमी अजरामर केली.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भावगीत, भक्तिगीत यांसारखे सुगम संगीताचे प्रकार रूढ झाले. पं. गजानन वाटवे, पं. सुधीर फडके यांनी या गीतप्रकाराला प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली. चित्रपट क्षेत्रात पार्श्वगायनाच्या माध्यमातून संगीताला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. के.एल. सहगल, नूरजहाँ, स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर, आशा भोसले, महम्मद रफी, मन्नाडे इ. पार्श्वगायकांचा उल्लेख करता येईल. पाश्चात्त्य संगीताचा हिंदी चित्रपटांवर प्रभाव पडल्यामुळे चित्रपट गीतात वृंदवादनाचा मुक्तपणे वापर होऊ लागला.

६) आकाशवाणी केंद्राची सुरुवात :

१९२४ साली आपल्या देशात आकाशवाणीच्या प्रसारणाला प्रारंभ झाला. आकाशवाणीचे संचालक बुखारी यांनी शास्त्रीय संगीताविषयी आस्था दाखवून अनेक कलावंतांचे कार्यक्रम घडवून आणले. पं. रविशंकरांसारख्या प्रतिभासंपन्न कलावंतानी आकाशवाणीवर काम करताना संगीत क्षेत्रात अनेक प्रयोग केले.

नवीन रागांची निर्मिती, वाद्यवृंदांच्या गती बसवून संगीताचा सर्वदूर प्रसार केला. अशा प्रकारे आकाशवाणीमुळे भारतीय संगीत घराघरांत जाऊन पोहोचले.

७) संगीत संस्थांची स्थापना

स्वातंत्र्यपूर्व काळात संगीताचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी अनेक कलावंतांनी संगीत संस्थांची स्थापना केली. गायक उत्तेजक मंडळी, अब्दुलकरिमखाँ यांनी 'आर्यसंगीत विद्यालय', पं. गजाननबुवा जोशी यांनी 'शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान'"ÖÖ स्थापना केली. याचबरोबर 'पूना गायन समाज', 'भारत गायन समाज' †¿ÖÖ अनेक संगीत मंडळांनी अनेक मैफली घडवून आणल्या व संगीताच्या प्रचार प्रसारासाठी मोलाचे योगदान दिले.

ब) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

१५ ऑगष्ट, १९४७ रोजी परकीय गुलामगिरीच्या साखळदंडात अडकलेली आपली मातृभूमी मुक्त झाली. संपूर्ण राष्ट्रात नवचैतन्याचे वारे वाहू लागले. स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे अनेक छोटी-छोटी संस्थाने देशात विलीन झाली. याचाच परिणाम म्हणून पूर्वी जे संगीत तज्ज्ञ राजाश्रयी होते ते लोकाश्रयी झाले. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी उपेक्षित असलेल्या संगीताला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासन आणि जनतेने कशा प्रकारे पुनर्निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला ते पुढीलप्रमाणे पाहू.

१) शासनाकडून संगीताचे संवर्धन :

१९४७ नंतर संगीताला एक दिशा मिळाली. कलावंतांना संस्थानिकांचा जरी राजाश्रय मिळाला नाही तरी शासनाने त्यांना संरक्षण दिले. १९५२ पासून संगीत कलावंतांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रपती पदक देऊन गौरविले जाऊ लागले. १९५३ मध्ये संगीत नाटक अकादमी व १९५४ मध्ये ललीत कला अकादमीची स्थापना झाली. केंद्र सरकारबरोबरच राज्य सरकारांनीसुद्धा अकादमींची स्थापना केली. उदा. गोवा कला अकादमी, संगीत क्षेत्रातील उभरत्या कलावंतांना शासनाकडून शिष्यवृत्त्या देऊन त्यांना प्रोत्साहित केले.

२) लोककलावंतांना राजाश्रय :

भारतीय संगीताचे मूळ हे लोकसंगीतात आहे. संस्कृतीचा आरसा असलेल्या लोककलांचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी शासनाने उचलली. महाराष्ट्रातील अस्सल लोककला प्रकार लावणी, भारूड, गोंधळ, पोवाडा इ. कलाविष्कारांस लोकमान्यता नव्हती. म्हणूनच स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासन दरबारी यांची नोंद घेतली.

अशा कलावंतांना मानधन देऊन कला जतन केली. याचबरोबर कुमार गंधर्वसारख्या कलावंतांनी लोकसंगीताचा अभ्यास करून नवीन रागांची निर्मिती केली.

३) संगीतविषयक ग्रंथांची निर्मिती :

स्वातंत्र्यानंतर क्रियात्मक व सैद्धांतिक या विषयांवर अनेक ग्रंथांचे लेखन –ÖÖ»Ö. †Ö"ÖÖµÖ ²ÖÆÃ¯ÖŸÖß µÖÖ"Ö 'रागरहस्य', 'भरत का संगीत सिद्धांत' पं. कुमार गंधर्व यांचे 'अनुपराग विलास', पं.विनायकबुवा पटवर्धन यांचे 'रागविज्ञान' याचबरोबर पं. वामनराव देशपांडे, अशोक रानडे, स्वामी प्रज्ञानंद यांसारख्या लेखकांनी ग्रंथ लेखन करून भारतीय संगीत साहित्य समृद्ध केले.

४) दृक्-श्राव्य माध्यमे व संगीत विकास :

ग्रामोफोन, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन या दृक्-श्राव्य माध्यमांनी संगीत क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणले. रेडिओच्या माध्यमातून संगीत साधकांसाठी अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येऊ लागले. होतकरू कलावंतांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आकाशवाणीच्या माध्यमातून स्पर्धा घेण्यात येऊ लागल्या. संगीत सरिता, अनुरंजनी यांसारखे शास्त्रीय संगीतावर आधारित कार्यक्रम सादर होऊ लागले. अनेक दिवंगत कलावंतांच्या स्मृतिदिनानिमित्त विशेष कार्यक्रम सादर करून रसिकजनांची तृष्णा भागविली जाऊ लागली.

दूरदर्शनवरून संगीतविषयक अनेक कार्यक्रम सादर केले जातात. विविध संगीत समारोहाचे प्रत्यक्ष सादरीकरणाचे प्रक्षेपण केले जाते. दूरदर्शनवरून Spirit of Unity Concerts for Universal Integration यांसारखे अनेक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांसाठी उययुक्त ठरत आहेत.

५) संगीत महोत्सवांचे आयोजन व पुरस्कार :

शासन, संगीत संस्था, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था यांच्या वतीने अनेक संगीत महोत्सवांचे आयोजन होत आहे. पुण्यातील 'सवाई गंधर्व महोत्सव', 'पुणे फेस्टीव्हल', '¾Öºþô ´ÖÆÖŸÃÖ¾Ö', 'बाणगंगा महोत्सव', 'तानसेन संगीत ÃÖ´ÖÖ¸üÖÆ' अशा अनेक संगीत महोत्सवाच्या माध्यमातून भारतीय संगीत जनमानसात रुजवण्याचे काम होत आहे.

आय.टी.सी. कंपनी कलकत्ता येथे 'नॅशनल रिसर्च अकॅडमी' ŸÖ¸ü ™Ö™Ö कंपनी 'नॅशनल सेंटर फॉर परफॉर्मिंग आर्टस्' अकादमीची स्थापना करून संगीत

कला जोपासण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सूरसिंगार संसदेकडून सूरमणी हा किताब देण्यात येतो. त्याचबरोबरच भारत सरकार व राज्यसरकारकडून प्रोत्साहन म्हणून विविध पुरस्कार व शिष्यवृत्त्या देऊन गौरविण्यात येते.

६) शालेय शिक्षण व संगीत :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर संगीत विषयाचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी शालेय शिक्षणात संगीत विषय अनिवार्य केला आहे. शाळांबरोबरच महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरावर आज संगीत विषय शिकविला जात आहे. पं. पलुस्करांनी सुरू केलेल्या अ.भा. गांधर्व मंडळ, मुंबईच्या वतीने प्रारंभिक ते संगीत आचार्यपर्यंतच्या गायन, वादन व नृत्य विषयांच्या परीक्षा घेतल्या जातात. इंदिरा संगीत विश्वविद्यालय, खैरागड, प्रयाग संगीत समिती अलाहाबाद, प्राचीन कला केंद्र, चंदीगड अशा अनेक संस्थांकडून संगीत विषयाच्या परीक्षा घेतल्या जात आहेत. यामुळे अनेक कानसेन व अल्प का होईना तानसेन निर्माण होत आहेत.

७) वैज्ञानिक शोध व संगीत :

२१ व्या शतकात विज्ञानाने अनेक क्षेत्रांत गरुडझेप घेतली. याला संगीत कसे काय अपवाद राहणार ? आधुनिक काळात रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, व दूरदर्शनबरोबरच आज संगणक व इंटरनेटमुळे घराण्यांच्या संकुचित भिंती भंगल्या आहेत. इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्यांच्या निर्मितीने संगीत क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडले. इलेक्ट्रॉनिक्स तानपुरा, लहेरा यंत्र, इलेक्ट्रॉनिक्स तबला, हवाई गिटार, सिंथेसायझर इ. वाद्यांच्या निर्मितीमुळे संगीत शिक्षणात क्रांतीची लाट उसळली. याचबरोबर ध्वनिमुद्रण, ध्वनिविस्तारक यंत्रे इ. मध्ये अत्याधुनिक तंत्राचा वापर केल्यामुळे वाद्ययंत्रांच्या सादरीकरणात मिंड, गमक, खटका यासारख्या अलंकारिक बाबींच्या पेशकारीवर प्रभाव पडला आहे.

याशिवाय संगीतात संशोधन करण्याच्या दृष्टीने सौदर्यशास्त्र, संगीत व रोग चिकित्सा, संगीत व योग, संगीत व अध्यात्म, संगीत व मनोविज्ञान, संगीताचा इतिहास, घराणे अशा अनेक विषयांवर शोधकार्य सुरू आहे. ज्या माध्यमातून अनेक ग्रंथ जन्माला येत आहेत. ‘संगीत’, ‘संगीत कलाविहार’|, ‘बागीश्वरी’, ‘धृपद वर्णिकी’, ‘इंडियन म्युझिक जर्नल’, ‘छायानट’, ‘संगीत सेतू’ †¿Ö¤ß अनेक संगीत विषयक मासिके संगीताच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावीत †ÖÆêŸÖ.

*** भविष्यातील प्रश्नचिन्हे :**

२१ व्या शतकात शास्त्रीय संगीताचा चौफेर विकास होत आहे. पूर्वी मर्यादित कक्षेत असलेली संगीत कक्षा रुंदावत आज जगाच्या पाठीवर मोठ्या अभिमानाने x´Ö¸¾ÖÙÖ †ÖÆê. ¯Ö¸ÓŸÖ ‘संगीत’ हा साधनेचा विषय आहे. पण त्याचे रूपांतर आज ¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖÖŸÖ –ÖÖ»Ö †ÖÆê. †Ö•Ö“ÖÖ ‘गुरू’ हा शिक्षक न राहता धनार्थी बनत चालला †ÖÆê. ŸÖ¸Ö †Ö•Ö“ÖÖ ‘x¿ÖÂµÖ’ हा विद्यार्थी न राहता परीक्षार्थी होत चालला आहे. पूर्वी एखादा कलावंत एकाच गाणप्रकारात पारंगत होण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचीत होता पण आजचा शिष्य ‘एक ना धड भाराभर चिंध्या’ µÖÖ म्हणीप्रमाणे अनेक गीतप्रकार गाता यावेत यासाठी प्रयत्न करीत आहे. आजच्या शिष्यात कठोर परिश्रम, संयम, शिस्त इ. गोष्टींचा अभाव दिसत आहे. आज संगीतात विविध प्रयोगांच्या नावाखाली शुद्ध संगीताची हत्या होत आहे.

आज शास्त्रीय संगीताचे यम-नियम सैलावत आहेत. घराणेदार संगीताचे व गुरू-शिष्य परंपरेचे अस्तित्व नष्ट होत आहे. संगीतरूपी वृक्ष ज्यांनी आपल्या घामा-रक्ताने जोपासला त्या वृक्षाचा आज विशाल वटवृक्ष झाला आहे. परंतु त्याला कीड लागली आहे. येणाऱ्या काळात एखाद्या हलक्याशा वावटळीत हा वटवृक्ष उन्मळून पडेल की काय अशी भिती वाटायला लागली आहे. विनाशाकडे जाऊ पाहणाऱ्या भारतीय संगीताचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी युवा-पिढीकडे †ÖÆê.

ÃÖÖ¸ÖÓ¿Ö

प्रस्तावना - ललित कलांमध्ये श्रेष्ठ - सृष्टीबरोबरच उगम - मतभिन्नता - सामा. व सांगीतिक परिवर्तने हातात हात घालून चार कालखंड - आदिम, प्राचीन, मध्ययुगीन, आर्वाचीन - अ **2) Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖÖ¯Ö¾Ö :** १८५०-१९४७- स्वतःला विसरून ... सुरुवात कधी मतभेद - खरे स्वरूप १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात - वृक्ष रक्ताने पोसला - परिश्रमाचे पोत - भूतकाळात डोकावावे लागेल. **१. ब्रिटिश काळ :** ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ß - राज्यकर्ते - साम्राज्य पसरवणे - भारतीय संस्कृती व कला दुर्लक्ष - राजाश्रय नाही - कनिष्ठांच्या हातात - पाहण्याचा दृष्टिकोन - सुसंस्कृत - नाव घेणे पाप - गुणी जनांनी ज्योत तेवत ठेवली **२. संवर्धन :** इंग्रजांनी खतपाणी - नाही - कलावंत व

संस्थानिक - कष्ट - ब्रिटिश आगमन - संस्थाने निर्माण - अनेकांनी कलावंतांना दरबारी गायक - कला जपली वाढविली - यातूनच घराणी - इंग्रज शासकांनी उपेक्षा - विल्यम जोन्स - कॅप्टन डे, कॅ. विलार्ड कुतूहलापोटी अध्ययन - ग्रंथ x»ÖxÆ»Ö. **३. ग्रंथ निर्मिती - ¯ÖŸÖÖ¯ÖøÃÖÆ** - 'संगीतसार' - १८१३ महमद रझ नगमाते आसफी १८४२ कृष्णानंद व्यास - संगीत रागकल्पद्रुम, सुरेंद्र मोहन ठाकूर - युनिव्हर्सल, हिस्ट्री ऑफ म्युझिक, म्युझिक फ्रॉम व्हेरियस ऑथर **४. पलुस्कर-भातखंडे योगदान** - लयाला जाताना प्राण फुंकले - घराणेशाहीच्या अभिशापापासून वाचविले - शास्त्र क्रिया समन्वय - ग्रंथनिर्मिती - परिषदा - स्वरलेखन - संगीत x¾ÖªÖ»ÖµÖ - ³ÖÜŒÖŸÖ¸ÃÖ - 'Ö¸¤Ö•Ö ÛÃ¡ÖµÖÖ **५. ब्रिटिश काळात जन्माला आलेले गीतप्रकार :** नाट्यगीत - बखले, वझे, टेंबे, संगीत दिग्दर्शन - बालगंधर्व, दीनानाथ, केशवराव यांनी गायन - १९ शतकाचा पुर्वार्ध - भावगीत, भक्तिगीत - वाटवे, फडके - प्रतिष्ठा पार्श्वगायन **६. आकाशवाणी केंद्राची सुरुवात** - १९२६ प्रसारण सुरू - बुखारी - रविशंकर काम केले - नवीन राग - रचना - वाद्यवृंद **७. संगीत ÃÖÃ£ÖÖ** - गायक उत्तेजक मंडळी, आर्य संगीत विद्या. शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान, पुणा गायण समाज, भारत गायन समाज - **²Ö) Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖÖ¢Ö¸** - **१. शासनाकडून संवर्धन** - राजाश्रय नसला तरी संरक्षण - १९५२ पासून राष्ट्रपती पदक - १९५३ - संगीत नाटक अकादमी - १९५४ ललित कला अकादमी - शिष्यवृत्ती **२. लोककलावंतांना राजश्रय** - संवर्धनाची जबाबदारी शासनाने - लोकमान्यता नव्हती - नोंद - मानधन लोकसंगीतावर रागनिर्मिती **३. संगीतविषयक ग्रंथ** - आचार्य ब्रहस्पती - रागरहस्य, भरतका संगीत सिद्धांत, पं.कुमार गंधर्व - अनूप राग विलास - विनायकबुवा - राग विज्ञान - वामनराव देशपांडे, अशोक रानडे, स्वामी प्रज्ञानंद इत्यादींनी समृद्ध **४.दृक्-श्राव्य माध्यमे व संगीत** - संगीत क्षेत्रात अमुलाग्र बदल - अनेक कार्यक्रम, होतकरुंसाठी स्पर्धा, संगीतसरिता, संगीत अनुरंजने - स्मृतीदिनानिमित्त विशेष कार्यक्रम - दूरदर्शनवरून प्रत्यक्ष सादरीकरण. **५. संगीत महोत्सवाचे आयोजन व पुरस्कार** - सवाई गंधर्व, पुणे फेस्टिवल, वेरुळ महोत्सव, बाणगंगा महोत्सव, तानसेन संगीत समारोह - आय.टी.सी.- नॅशनल रिसर्च अकॅडमी, टाटा - नॅशनल सेंटर फॉर परफॉर्मिंग आर्टस् - सूरमणी पुरस्कार, शिष्यवृत्त्या **६. शालेय शिक्षण व संगीत** - शाळेत अनिवार्य - शाळा,

महाविद्यालय, विद्यापीठ - अ.भा.गां.मं.वतीने प्रारंभीक ते संगीताचार्य - इंदिरा संगीत विश्वविद्यालय, प्रयाग संगीत समिती, प्राचीन कला केंद्र. **७. वैज्ञानिक शोध व संगीत** - रेडिओ, संगणक, इंटरनेट - घराण्याच्या संकुचित - इलेक्ट्रानिक्स वाद्ये - ताणपुरा, लहेरा यंत्र, तबला, गिटार, सिंथेसायझर - क्रांतीची लाट - ध्वनिमुद्रण ध्वनिविस्तारक यंत्र - आधुनिक तंत्र - सौंदर्यशास्त्र संगीत व रोग चिकित्सा, संगीत व योग - शोधकार्य - संगीत कलाविहार, बागीश्वर, छायानट, संगीतसेतू मासिके - महत्त्वाची भूमिका **८. भविष्यातील प्रश्नचिन्हे** - कक्षा रुंदावत - अभिमानाने मिरवत - साधनेचा विषय - रुपांतर व्यवसायात, गुरु - शिक्षक - धनार्थी, शिष्य - विद्यार्थी - परीक्षार्थी - एक ना धड - यम नियम सैलावत - विशाल वटवृक्ष - हलक्याशा वावटळीत उन्मळून - जबाबदारी युवापिढीकडे.

प्रश्न : सविस्तर माहिती लिहा. (12)

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारतीय संगीताचा इतिहास लिहा. (१२)

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळातील संगीताच्या विकासाबद्धल थोडक्यात लिहा. (12)

✪ ✪ ✪

ÉEÉô®ÉhÉ

2 गीतप्रकार

1. -ÖÖ¤

१) प्रस्तावना :

भारतीय संगीताची सुरुवात ही सामगायनापासून मानली जाते. सामगायनानंतर प्रबंधगायकीचा जन्म झाला. भरतमुनींनी व शारंगदेवांनी आपल्या ग्रंथात प्रबंधगायकीचे वर्णन केलेले आहे. प्रादेशिक भाषांचा प्रसार होण्यापूर्वी प्रबंधाची रचना संस्कृत भाषेत केली जायची. प्रबंध म्हणजे एक प्रकारची बंदीश होय. यातूनच पुढे धृपद गायकीचा अविष्कार झाला. अशा या धृपद गायकीची माहिती पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

२) उगम :

भरतमुनी व शारंगदेवांनी 'धृवागीति' व 'ध्रुव प्रबंध' या प्रकाराचे वर्णन केलेले आहे. याचबरोबर संस्कृत व प्राकृत नाटकांमध्ये 'ध्रुवा' या प्रकारची उदाहरणे सापडतात. यावरुन धृपदाचे मूळ या उपरोक्त गीतप्रकारातच आढळते. सध्या प्रचलित असलेल्या धृपद या गीतप्रकाराचा उगम १५ व्या शतकात झाला. ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोमर व त्याची पत्नी मृगनयनी यांनी धृपद या गीत प्रकाराचा अविष्कार केला. यानंतर अकबराच्या काळात तानसेन आणि त्यांचे गुरु स्वामी हरिदास, डागुर, नायक बैजू आणि गोपाल इ. गायकांनी धृपदाच्या रचना केल्या. हा काळ धृपद गायकीचा सुवर्णकाळ होता असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

३) धृपदाच्या बाणी :

ज्याप्रमाणे ख्यालगायकीची घराणी आहेत. त्याचप्रमाणे धृपद गायनाच्या भिन्न शैलीवरुन धृपद गायकीचे चार प्रकार निर्माण झाले. या प्रकारांनाच धृपदाच्या चार बाणी (वाणी) असे म्हणतात.

सा. गोबरहारी बानी :

मियाँ तानसेन याने अकबराच्या काळात रुढ केलेल्या पद्धतीला 'गौडी'

अथवा 'गोबरहारी बानी' असे म्हणतात. या शैलीला राजाचा दर्जा दिलेला आहे. ही भक्तीरसपूर्ण, लयप्रधान व प्रासादिक होती.

रे. खंडहार बानी :

राजा समोखनसिंह हे खंडार नावाच्या गावी रहात असत. त्यामुळे या शैलीला खंडहारबानी हे नाव मिळाले. या बानीला सेनापतीचा दर्जा दिलेला आहे.यामध्ये स्वर व शब्दांचे खंड पाडून गमक प्रयोगाने धृपदे गायली जात होती.

ग. डागुरबानी :

ब्रजचंद नावाचे कलावंत डागुर या गावी रहात होते. त्यामुळे या शैलीला डागुरबानी असे नाव पडले. या बानीला प्रधानाचा दर्जा आहे. यात स्वरांची बढत विशेष प्रकारची आहे. तसेच सादरीकरणातील रसभावदर्शन व लालित्य इ. ¾Öx¿ÖÂ™¶ ÆÖŸÖß.

म. नोहारबानी :

श्रीचंद रजपूत नावाचे धृपदिये अकबराच्या काळात नोहार या गावी रहात होते. त्यामुळे या बानीचे नाव नोहारबानी असे पडले. या बानीला सेवकाचा दर्जा दिला जातो. जोरदारपणा, स्वरांची विचित्र मांडणी व वक्रगती ही याची वैशिष्ट्ये होती. थोडक्यात असे म्हणता येईल की १५५६ ते १६०५ या अकबराच्या काळात धृपदाच्या या चारबानी प्रचलित झाल्या.

4) ¾Öx¿ÖÂ™¶ :

धृपद हा गंभीर प्रकृतीचा गीत प्रकार आहे. हे गायन जोरकस, दमदार, पल्लेदार व आवेशपूर्ण असते. धृपदाचे चार भाग असतात.

१) स्थायी, २) अंतरा, ३) अभोगी, ४) संचारी

परंतु सध्या स्थायी व अंतरा अशा दोन भागात यांचे गायन होते. धृपदाची सुरुवात नोमतोमने होते. ही आलापी तालविरहित परंतु लययुक्त असते. ही आलापी मंद्र सप्तकापासून तार सप्तकापर्यंत केली जाते. धृपदात खटके, ताना किंवा चपळ स्वरसमूह दिसून येत नाही. त्याऐवजी मींड आणि गमकांचा प्रयोग दिसून येतो. ख्यालाप्रमाणे यात ताना घेतल्या जात नाहीत.

५) साथसंगत व ताल :

धृपदाच्या साथीसाठी पखवाज व तंबोरे घेतले जातात. चौताल, तेवरा, सूलताल, ब्रह्मताल, मत्तताल व शिखरताल असे ताल धृपदाच्या साथीसाठी वापरले

जातात. धृपदात तिहाई या प्रकाराला महत्त्व असते. धृपद गाण्याची एक विशिष्ट पद्धत आहे. बंदीश गायल्यानंतर लयीचे निरनिराळे प्रकार दाखविले जातात. त्यास पोषक अशी साथ पखवाजावर केली जाते. एकपटी बरोबरच दुप्पट, तिप्पट, चौपट व आड, बिआड अशी लयकारी केली जाते.

6) ¬Ö¯Ö¤üÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ :

धृपद गायनाचा विषय ईश्वरभक्ती, राजाची स्तुती, निसर्ग वर्णन, बोधपर वचने असा असतो. धृपदांमधून शांतरस, भक्तीरस, वीररस व शृंगाररस दिसून µÖÖŸÖÖ.

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

या गीत प्रकारातून सांगीतिक सौंदर्याचा अविष्कार होतो. परंतु हे गायन चाकोरीबद्ध आणि हिशोबात बसवलेले असल्यामुळे सर्वांनाच याचा रसस्वाद घेता येत नाही. असे असले तरी डागर घराण्यातील कलावंत, पं.सियाराम तिवारी, पवार बंधू, गुंदेजा बंधू इ.कलावंत धृपद या गायकीचा प्रचार करीत आहेत.

2. ¬Ö´ÖÖ¸ü

१) प्रस्तावना :

राजा मानसिंह तोमर यांच्याच काळात धमार हा गीतप्रकार प्रचलित झाला. धमार हा गीतप्रकार धृपदाप्रमाणेच आहे. धमार याच तालात गायला जाणारा हा गीत प्रकार असल्यामुळे या गीतप्रकाराला धमार असे नांव पडले.

२) उगम :

धमार या तालाच्या उत्पत्ती संदर्भात असे सांगितले जाते की, राजा मानसिंह तोमर यांच्या ग्वाल्हेर या राज्यात विजय जंगम हे प्रमुख गायक होते. ग्वाल्हेर संगीत विद्यापीठाचे ते प्रधान आचार्य होते. मानसिंह तोमर यांचा मृगनयनी हिच्याशी १४९२ साली विवाह झाला. यावेळी प्रसिद्ध गायक बैजू यांना आमंत्रित करण्यात आले होते. बैजुंचे अद्‌भुत संगीत ऐकून मानसिंह व मृगनयनी दोघेही प्रभावित झाले. किंबहुना मृगनयनीने तर बैजूकडून संगीत शिकण्याची इच्छा प्रकट केली. मानसिंहाने मृगनयनीसाठी बैजूची संगीत शिक्षक म्हणून नियुक्ती केली. त्याप्रसंगी विजय जंगम यांना बैजूशी स्पर्धा करावी असे वाटले. म्हणूनच बैजूनेही धृपद शैलीसाठी अशा एका तालाची निर्मिती केली की ज्याची सम 'क' या अक्षराने

होईल. त्या काळात प्रत्येक ताल 'ध' या अक्षराने सुरु व्हायचा. परंतु बैजूने सांगितले की मी या तालात 'ध' ला मारले म्हणून या तालाचे नाव 'धमार' असे ठेवले आहे. तेंव्हा पासून धमार हा ताल व गीतप्रकार संगीतात प्रचलित झाला.

3) ¾Ö×¿ÖÂ™ü¶ :

धृपदाप्रमाणे याही गीतप्रकाराची सुरुवात नोम्‌ताोम्‌ने होते. यात लयकारीला विशेष महत्त्व असते. ही गायकी गमकयुक्त व जोरकस असते. मात्र धृपदाइतकी गंभीर नसते. हा गीतप्रकार चौदा मात्रांच्या धमार याच तालात गायला जातो. धृपदाप्रमाणे याचेही स्थायी व अंतरा असे दोन भाग पडतात.

4) ¬Ö´ÖÖ¸üÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ :

धमारची रचना हिंदी व ब्रज भाषेत असते. या गीतप्रकारात राधाकृष्णाच्या रासलिला, श्रीकृष्णाचे बासरीवादनाची मोहिनी, गायीगुरांचे संमोहित होणे, फाल्गुन महिन्यातील ऋतु वर्णने असे विषय चित्रित केलेले असतात. होळी, रंग, अबीर गुलाल इ. होळी वाचक शब्द धमारात असतात.

५) पक्की होरी व कच्ची होरी :

धमार या गीतामध्ये प्रामुख्याने होळीचे वर्णन असते. धमार या तालात गायल्या जाणाऱ्या या प्रकारास 'पक्की होरी' असेही म्हणतात. तर ठुमरी पद्धतीने गायल्या जाणाऱ्या गीत प्रकारास 'कच्ची होरी' असे म्हणतात. शक्यतो ही होरी दिपचंदी तालात गायली जाते.

6) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

धृपद आणि धमार या गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये एकसारखीच आहेत. असे असले तरी केवळ तालात बदल केल्यामुळे हे दोन वेगवेगळे गीतप्रकार झालेले आहेत. या दोन गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये जरी सारखी असली तरी होळी या सणाचे वर्णन या गीत प्रकारात दिसून येते. या गीत प्रकारातून मैफलीत होळीचे रंग भरले जातात.

३. ख्याल

१) प्रस्तावना :

भारतीय संगीताचा प्रवास हा जातिगायन, धृवागायन, प्रबंध, ध्रुपद-धमार आणि शेवटी ख्याल याप्रमाणे झालेला आहे. मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे धृपद-धमार हा गीतप्रकार मागे पडला व त्याची जागा ख्याल गायनाने घेतली. ख्याल

ही शृंगार रसपूर्ण, मधुर व शांत गायकी असल्यामुळे आजही ख्यालगायकी लोकप्रिय आहे. अशा या गीतप्रकाराची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) अर्थ व व्याख्या :

ख्याल हा पर्शियन शब्द आहे. पर्शियन भाषेत ख्यालाचा अर्थ विचार किंवा कल्पना असा होतो. आज शास्त्रीय संगीत म्हणजेच ख्यालगायन असे समीकरण झाले आहे. "स्वतःच्या प्रतिभेने मुक्तपणे स्वर, ताल आणि शब्द यांच्या माध्यमातून रागाचे नियम सांभाळून सादर केलेला गीतप्रकार म्हणजेच ख्याल." असे ख्यालाबद्दल स्थूलमानाने म्हणता येईल.

३) उगम :

तेराव्या शतकापर्यंत भारतीय संगीत एकच होते. उत्तरभारतीय आणि दक्षिण भारतीय संगीत असे भेद यात झालेले नव्हते. शारंगदेवांच्या काळात 'साधारण गीति' हा प्रकार प्रचलित होता. यातच ख्याल गायकीची बिजे सापडतात. याचकाळात मोगलांचे आक्रमण झाले. त्यांनी इरानी व मुस्लिम संगीत पद्धत भारतात आणली. त्याचा परिणाम भारतीय संगीतावर झाला. यातून अमीर खुसरो याने ख्यालगायकी प्रचारात आणली. तर कांहीच्या मते पंधराव्या शतकात जोधपूरचा सुलतान हुसेन शर्की याने ख्याल गायनाचा प्रथम अविष्कार केला. तिसरा मतप्रवाह असा आहे की महंमद शहा रंगीले याच्या दरबारात सदारंग व अदारंग हे दोन गायक होते. त्यांनी ख्याल गायनाच्या रचना केल्या. असे असले तरी या काळात ख्यालगायकीकडे कनिष्ठ गीत प्रकार म्हणूनच पाहिले जात ÆÖŸÖê.

४) ख्याल गायनाचे प्रकार : ख्यालाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

सा) बड़ा ख्याल, रे) छोटा ख्याल.

सा. बडा ख्याल :

विलंबित लयीत सादर केलेल्या बंदिशीस बडा ख्याल असे म्हणतात. याची सुरुवात रागवाचक स्वरसमूहाने होते. थोड्याशा आलापाने रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यानंतर विलंबित ख्यालाची स्थायी घेतली जाते. त्यानंतर तबलजी समेपासून विलंबित दमदार ठेका धरतो. त्यानंतर गायक मुक्त आलाप, बहलावे व स्वरसौंदर्याची मुक्त बरसात करुन ख्याल भरतो. गायकाला राग नियम सांभाळूनही पुष्कळ स्वातंत्र्य असते. त्यानंतर गायक अंतरा सुरु करतो. तारसप्तकात आवाज

पोहंचेल त्या स्वरापर्यंत तो रागाचा विस्तार करतो. त्यानंतर बंदिशीचा अंतरा पूर्ण करतो व पुन्हा स्थायीचा मुखडा पकडतो. या पूर्वार्धानंतर ख्यालाच्या उत्तरार्धात तो लय वाढवून सरगम, बोलताना, तानांचे विविध प्रकाराने ख्याल सजवतो.

रे. छोटा ख्याल :

मध्यलयीत किंवा दृतलयीत सादर केलेल्या बंदिशीस छोटा ख्याल असे म्हणतात. याचे स्थायी व अंतरा असे दोन भाग असतात. बडा ख्यालानंतर छोटा ख्याल गायला जातो. याची बंदीश स्वतंत्र असते. आलाप, ताना, बोलआलाप, बोलताना इ. अलंकारिक बाबींनी ख्याल नटविला जातो.

५) ख्यालाचा विषय :

ख्याल गायनाचा विषय ईशस्तुती, राजाची स्तुती, ऋतुवर्णन, सासूसुनांचा कलह, श्रृंगाराच्या विविध छटा, बोधपर वचने इत्यादि ख्यालाचे विषय असतात. ख्याल हा ब्रज, हिंदी, पंजाबी व उर्दू भाषेत असतो. त्याची बंदिश संक्षिप्त असते. बडा ख्याल विलंबित लयीत सादर केला जातो. त्यामुळे तो विलंबित एकताल, झुमरा, तिलवाडा व तीनताल इत्यादि तालात गायला जातो. तर छोटा ख्याल त्रिताल, मध्य एकताल, झपताल, आडा चौताल व रुपक इ. तालात गायला जातो.

6) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

शांत, मधुर व शृंगाररसाने नटलेला हा गीतप्रकार आज लोकप्रिय झालेला आहे. धमार-धृपदाप्रमाणे जटील लयकारी नसल्यामुळे सर्वसामान्य श्रोतेही ख्याल गायकीकडे आकर्षित होतात. रागाचा परमोच्च बिंदु ख्यालातच साधला जातो.

4. š´Öã¸üß

१) प्रस्तावना :

ख्याल गायकीनंतर ठुमरी हा गीत प्रकार उदयास आला. ठुमरी हा उपशास्त्रीय संगीताचा प्रकार आहे. याची रचना सुमधुर असते. शृंगार रसाने परिपूर्ण असलेल्या ठुमरी या गीताची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) उगम :

'ठुमकणे' या क्रियापदाशी ठुमरी या शब्दाचा संबंध जोडला जातो. ठुमरी या गीतप्रकाराचा उगम हा प्राचीन काळातच झाला असावा. भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रात डोंबिका नृत्याचा उल्लेख सापडतो. याचबरोबर याच ग्रंथात 'लास्य'

या शब्दाचा उल्लेख आहे. त्यामुळे ठुमरीचे मूळ या दोन गीतप्रकारात आढळते. कालिदासाच्या नाटकात 'चलित' नावाच्या नृत्याचा उल्लेख आहे. त्यातही ठुमरीचे ´ÖÔ¡ ¿ÖÖ–ÖŸÖÖ µÖÖ‡»Ö.

ठुमरी हा गीतप्रकार सुरुवातील नृत्याशी संबंधित होता. तत्कालीन बादशहांचे मनोरंजन करण्यासाठी कांही स्त्रिया साभिनय नृत्य करुन ठुमरी सादर करायच्या. १९ व्या शतकात अयोध्येचा नवाब वाजिदशाह याने या गीतप्रकाराला प्रोत्साहन दिले. त्याने 'अख्तरपिया' या टोपन नावाने अनेक ठुमरींची रचना केली.

३) ठुमरीची घराणे :

१९ व्या शतकात ठुमरीची दोन घराणी प्रचारात आली.

१) पुरब अंगाची ठुमरी, २) पंजाब अंगाची ठुमरी

बनारस व लखनौ या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या ठुमरीला पूरब अंगाची ठुमरी म्हणतात. बोलबाट व बोलबनावाने ही ठुमरी नटविलेली असते. सरळ व शुद्ध स्वर रचनेने ठुमरीचा गोडवा वाढविला जातो. तर पंजाबी ठुमरी शृंगार रसाकडे झुकलेली असते. मुर्क्या, खटके, चमत्कृतिपूर्ण स्वरमालिका इ. बाबी पंजाबी अंगाच्या ठुमरीत दिसून येतात.

४) साथसंगत व ताल :

या गीत प्रकाराच्या साथीसाठी तबला हे तालवाद्य आणि सारंगी, हार्मोनियम इ. स्वरवाद्ये वापरली जातात. ठुमरीचे स्थायी आणि अंतरा असे दोन भाग असतात. ठुमरी ही शक्यतो दिपचंदी याच तालात गायली जाते. याबरोबरच अध्धा, पंजाबी, केहरवा आणि दादरा याही तालात ठुमरी गायली जाते.

५) राग व विषय :

शब्दप्रधान असलेला ठुमरी हा गीतप्रकार खमाज, देस, काफी, तिलंग, भैरवी, पिलू इत्यादि रागात बांधलेला असतो. कृष्णलीला, शृंगारछटा व विरहिनीचे आर्त उद्गार इ. ठुमरीचे विषय असतात.

६) कलावंत :

सिद्धेश्वरीदेवींनी ठुमरी या गीतप्रकाराला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. सिद्धेश्वरीदेवी बरोबरच रसूलन बेगम, गिरिजादेवी व बेगम अख्तर या पूरब अंगाची ठुमरी गायच्या. पंजाब अंगाची ठुमरी बडे गुलाम अली, त्यांचे बंधू बरकत अली खाँ हे गायचे. उ. अब्दुलकरीम खाँ यांनी सुद्धा एक वेगळ्या ढंगाची ठुमरी

प्रचारात आणली.

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

आलाप, निरनिराळ्या मुर्क्या, खटके आणि हरकतींनी नटलेला ठुमरी हा गीतप्रकार सुरुवातीला जरी नृत्याशी संबंधीत असला तरी आज हा गीतप्रकार कथ्थक नृत्यात विविध भावमुद्रा व पदविन्यासासह सादर होतो. गाण्याच्या मैफलीतूनसुद्धा ठुमरी गायली जाते.

५. तराणा

१) प्रस्तावना :

मनोरंजक, वैचित्र्यपूर्ण व उत्साहवर्धक गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय. या गीतप्रकाराला काव्याची मुळीच जोड नसते. यात शब्दांना महत्त्व असत नाही. नाहीतरी शास्त्रीय संगीतात शब्दांना महत्त्व कमीच असते. त्यामुळे तराणा सारख्या एका आगळ्यावेगळ्या गीत प्रकाराची भर पडल्याने भारतीय संगीत समृद्ध झाले आहे. अशा या गीतप्रकाराची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) व्याख्या :

"शब्दांचा मुळीच उपयोग न करता तनन, देरेना, तारेदानी, ओदानी, द्रुतन, दिरदिर अशा सतारींच्या बोलांसारख्या निरर्थक पण नादयुक्त बोलांचा उपयोग करुन सादर होणारा शास्त्रीय संगीतातील गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय."

३) उगम :

असे म्हटले जाते की अमीर खुसरो जेंव्हा भारतात आले तेंव्हा त्यांना येथील संस्कृत भाषेचे ज्ञान नव्हते. येथील गाणे ऐकून संस्कृत शब्दांऐवजी त्यांनी तनन, देरेना, धिरधिर अशा निरर्थक शब्दांना घेऊन एक उत्स्फूर्तपणे गीतप्रकार तयार केला. त्याचेच नाव तराणा पडले.

4) †£Ö :

कांहीच्या मते पर्शियन भाषेत या निरर्थक बोलांना कांही तरी अर्थ आहे. हा गीतप्रकार जरी अर्थहीन असला तरी हा गीतप्रकार रसिकांना आनंद देऊन जातो. मध्यलयीत सुरु झालेला हा गीतप्रकार अतिद्रुत लयीत संपतो. यातील बोल निरनिराळ्या प्रकारे उच्चारुन लयकारी दाखविल्यास या गीतप्रकाराला उठाव येतो. हा गीतप्रकार गाण्यासाठी विशेष तयारीची आवश्यकता असते.

5) ¾Ö×¿ÖÂ™¶ :

तराणा हा गीतप्रकार दृत व अतिदृत लयीत गायला जातो. त्यामुळे तबलावादकाची व गायकाची तयारी याचे दर्शन श्रोत्यांना घडते. यामध्ये तराण्याचे बोल दुप्पट केले जातात. काही वेळा हे बोल वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारुन लयकारी केली जाते. काही तराण्यांमध्ये पर्शियन शेर घालण्याचीही प्रथा आहे. उ.अमीर खाँ यांचे असे तराणे प्रसिद्ध आहेत. विलंबित लयीत सादर केल्या जाणाऱ्या तराण्यास 'ख्यालनामा' असे म्हणतात.

6) ²ÖÖ»Ö ¾Ö ŸÖÖ»Ö :

तिरकिट, धिरकिट, धातिधा, क्डान, धिरधिर इ. तबल्याचे बोल व धुमकिट, तिटकत, गदिगन असे मृदंगाचे बोल तराण्यामध्ये असतात. हा गीतप्रकार तीनताल, एकताल व क्वचित झपताल आणि आडा चारतालात गायला जातो.

7) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö :

ग्वाल्हेर घराण्यातील कलावंत अत्यंत तयारीने तराणा हा गीतप्रकार सादर करतात. पं.वि.दि.पलुस्कर आणि त्यांचे शिष्य पं.विनायकबुवा पटवर्धन अत्यंत तयारीने तराणा गात असत. तराणा या गीतप्रकाराचा उपयोग चतरंग व त्रिवट या गीतप्रकारात केला जातो. तसेच काही चित्रपटातील गीतांमध्येही तराण्याचा उत्तम वापर करुन घेतलेला आहे.

प्रश्न : गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (१२)

1. ¬Ö¯Ö¤	(6)
2. ¬Ö´ÖÖ¸¡	(6)
३. ख्याल	(6)
४. तराणा	(6)
5. Š´Ö¸ß	(6)

✪✪✪

3 दैनंदिन जीवनात संगीताचे स्थान

प्रस्तावना :

संगीत म्हणजे जीवनाचा प्राण. रोजच्या घाई-गर्दीच्या आणि कामाच्या धबडग्यात, चिंतेच्या वणव्यात अन् निरस आयुष्यात प्राण फुंकण्याचे काम करते ते केवळ संगीतच. संगीतामुळे आपले जीवन सुसह्य झाले आहे.

खरोखरच मानवी जीवन आणि संगीताचा घनिष्ठ असा संबंध आहे. अगदी जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत संगीत मानवाच्या जीवनात महत्त्वाची भूमिका निभावत असते. आई आपल्या बाळाला अंगाई गीत गाऊन थोपटते. यातून त्याला स्वरांची व तालांची ओळख होते. एवढेच नव्हे तर मानवाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या आत्म्याला शांती मिळावी म्हणून भजन-कीर्तन यांसारखे संगीत प्रकार गाऊन ईश्वरचरणी प्रार्थना केली जाते.

“साहित्यसंगीतकलाविहीनः
साक्षात् पशु:पुच्छविषाणहीन”

- ³ÖŸÖéÆüׯ¡

किती यथार्थता आहे भर्तृहरि यांच्या श्लोकात ! ते म्हणतात, “ÃÖÖ×ÆüŸµÖ, संगीत आणि कला याचा गंध नसलेली जी व्यक्ती आहे ती शिंगे व शेपटी नसलेल्या पशुसमान आहे.” दैनंदिन जीवनात संगीताचे किती महत्त्वाचे स्थान आहे हे खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) ईश्वर प्राप्तीसाठी संगीत :

संगीत हे ईश्वर प्राप्तीचे साधन मानले जाते. भौतिक सुखदु:ख विसरून मन ईश्वरभक्तीत एकरूप करणे हे अध्यात्माचे अंतिम साध्य असते. संगीत हा आनंदाचा आविर्भाव आहे. आनंद हे ईश्वराचे स्वरूप आहे. जे लोक संगीताचा अभ्यास करतात त्यांना तप, योग, कर्म, दान, धर्म, व्रत-वैकल्य, होम-हवन अशी अनेक कष्टप्राय साधने न वापरता केवळ संगीताची साधना केल्यामुळे मोक्षप्राप्ती होते. म्हणूनच याज्ञवल्क्य ऋषींनी असे लिहून ठेवले आहे की,

"वीनावादन तत्त्वज्ञः श्रुति जाति विशारदः
तालज्ञस्य प्रयासेन मोक्षमार्ग नियच्छति"

याचाच अर्थ वीणावादनाचे तत्त्व जाणणाऱ्या, श्रुति-जातींमध्ये पारंगत असलेल्या व तालांचे उत्तम ज्ञान असलेल्या मानवाला प्रयासावाचून मोक्ष प्राप्त होतो. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम आदी संतांनी संगीताच्या माध्यमातून ईश्वरप्राप्ती करून घेतल्याच्या कथा प्रचलित आहेत.

२) मनःशांतीसाठी संगीत :

मनःशांती हरवलेल्या या धावत्या युगात मनःशांती प्राप्तीसाठी संगीतासारखे दुसरे औषध नाही म्हणून असे म्हणतात की, 'Music is food of mind'.

आपल्या शरीर व मनावर रोजच्या रोज असंख्य आघात होतात. ते सोसण्याचे व पेलण्याचे सामर्थ्य आपल्याला प्राप्त होते ते केवळ संगीतामुळेच. धुमसणाऱ्या आणि रक्तबंबाळ करणाऱ्या असंख्य व्रणांवर फुंकर घालून मायेची साखरपेरणी करण्याचे काम केवळ संगीतच करते. संगीतामुळे आपण तहान-भूक हरवतो, व्यथा-वेदनांचा आपल्याला विसर पडतो व आपल्याला जगण्याचे बळ येते. विचलित होणाऱ्या मनाला शांत करण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते.

३) मनोरंजनासाठी संगीत :

मानवाच्या दैनंदिन जीवनामध्ये अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा आहेत. परंतु या मूलभूत गरजांवरच माणूस जीवन जगू शकत नाही. घड्याळाच्या काट्याबरोबर धावणाऱ्या माणसाला मनोरंजनाचीसुद्धा तेवढीच गरज असते. संगीत हे असे माध्यम आहे की ज्यातून आपले मनोरंजन होत असते. दिवसभराच्या काबाडकष्टानंतर माणूस रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन, सि.डी. प्लेअर, संगणक अशा माध्यमांतून संगीत ऐकतो व आपली मनोरंजनाची तृष्णा शमवितो.

४) राष्ट्रीय एकात्मता व संगीत :

परकीय गुलामगिरीच्या साखळदंडात अडकलेल्या आपल्या भारतमातेला मुक्त करण्यासाठी व झोपलेल्या भारतीयांना जागे करण्यासाठी संगीताचाच उपयोग –ÖÖ»ÖÖ. '¾Ö¤ü ´ÖÖŸÖ¸ü´Ö ...' या गीताच्या एका ओजस्वी ओळीसाठी हजारो भारतीयांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. आजसुद्धा दैनंदिन जीवन जगत असताना राष्ट्रभक्ती व राष्ट्रीय एकात्मता वृध्दिंगत करण्यासाठी राष्ट्रभक्तीपर समूहगीते उपयुक्त ठरतात. आपल्या देशात विविध जातिधर्मांचे लोक एकत्र राहतात. या

सर्व देशबांधवांना स्नेह आपुलकीच्या धाग्यांत एकत्र गुंफून ठेवण्याचे काम हे सप्तसूरच करतात.

५) वातावरण निर्मितीसाठी संगीत :

शाळेत किंवा सभेच्या सुरुवातीला आपण प्रार्थना गीत म्हणतो. नाटकाच्या सुरुवातीला नांदी म्हणतात. गारुडी, मदारी, दरवेशी व डोंबारी आपला खेळ सुरू करण्यापूर्वी बासरी, ढोल, डमरू, पुंगी, खुळखुळा अशी वाद्ये वाजवून वातावरण निर्मिती करतात. एवढेच नव्हे तर कुस्ती खेळताना मल्लांना स्फुरण चढावे यासाठी हलगी वाजवून वातावरण निर्मिती केली जाते. मृत्यूच्या खाईत लोटत चाललेल्या सैनिकांचे मानसिक संतुलन राखण्यासाठी आसमंत दुमदुमून टाकणाऱ्या तोफेचा आवाज सैनिकाला कर्तव्यपूर्तीची जाणीव निर्माण करून देतो. ढग दाटून येत असतानाच मोर बेभान होऊन नृत्य करतो. नाचणाऱ्या मोराला पाहून ढग ढोल वाजवितो. याच वेळी कोकीळ पंचमस्वर लावतो. चातकासह इतर पक्षी किलबिलाट करून स्वरात स्वर मिळवतात आणि सारे वातावरण मल्हारात न्हाऊन निघते.

६) श्रमपरिहारासाठी संगीत :

दिवसभर श्रम करीत असताना श्रमाची जाणीव होऊ न देण्यासाठी मानवाने अगदी सुरुवातीच्या काळापासून संगीताचा उपयोग समर्थपणे करून घेतला आहे. महाराष्ट्राच्या लोककला पाहत असताना पूर्वीच्या काळी वासूदेव यायचा. आपल्या गायनाने सर्वांना तो मंत्रमुग्ध करायचा. घरातल्या स्त्रिया जात्यावर दळण दळताना श्रमपरिहारासाठी जात्यावरच्या ओव्या गायच्या. शेतकरी शेतीची कामे करीत असताना मोटेवरची गाणी, पेरणीची, लावणीची, बैलावरची, वेचणीची गाणी, मळणीची गाणी गातात. याचबरोबर विविध उत्सव प्रसंगी गायन, वादन नृत्य करून कष्टदायी आयुष्यात रंग भरण्याचे काम संगीत करीत आले आहे.

७) जाहिरातीसाठी संगीत :

आजचे युग हे जाहिरातीचे युग आहे. उत्पादकांना आपले उत्पादन विकण्यासाठी संगीतमय जाहिरातीचा सहारा घ्यावा लागतो. ग्राहकांना उत्पादनाची माहिती करून घेण्यासाठी व ते विकत घेण्यासाठी संगीतमय जाहिराती उपयुक्त ठरतात. कधीकाळी ईश्वरप्राप्ती व मनोरंजनासाठी असलेले सप्तसूर आजकाल साबन व तिखटामिठापर्यंत येऊन पोहोचले आहेत. उदा. ताजमहल चहाची जाहिरात

दूरदर्शनवर पाहत असताना उस्ताद झाकिर हुसेन यांचे तबला वादन ऐकून आपण वाह उस्ताद ! असे म्हणून सहज दाद देऊन जातो. तसेच अंबूजा सिमेंटची जाहिरात पाहत असताना '¬ÖÖ ¬ÖÖ ×¤ÖŸÖÖ ...' हे चौतालाचे बोल ऐकून आपण नादब्रह्मात विलीन होऊन जातो.

८) आनंद प्राप्तीसाठी संगीत :

प्रत्येक आनंदात कुठे ना कुठे स्वार्थ दडलेला असतो. पण संगीतापासून मिळणाऱ्या आनंदाची जात ही वेगळीच असते. संगीतामुळे आपल्या वाट्याला चार आनंदाचे क्षण येतात. काही काळापुरती का होईना सारी सुख-दुःखे विसरून चैतन्य डोहात विहार करण्याचे भाग्य आपल्याला लाभते. सर्व मानवजातीला '´ÖÖß' पणाचा शाप लागलेला आहे. परंतु या '´ÖÖß' पणालाही आपल्यात विरघळण्याचे व लुप्त करण्याचे सामर्थ्य या संगीतात आहे. म्हणून तर संगीताच्या सान्निध्यात आल्यानंतर आपल्याला स्थळ, काळ, वेळ, परिसर यांचा विसर पडतो. म्हणून हा आनंद सुख-दुःखाच्या पलीकडचा आहे असे म्हणतात येईल. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा निःस्वार्थी व उच्च कोटीचा मानला जातो.

९) रोगमुक्तीसाठी संगीत :

विज्ञानाच्या वाढत्या प्रगतीमुळे माणसाचे मानसिक संतुलन बिघडत चालले आहे. आधुनिक युगात संगीतामध्ये संशोधन होऊन मानवाचे रोग दूर करण्यासाठी संगीताचा उपयोग होत आहे. मुके, बहिरे, वेडे यांचे व्यंग दूर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. एवढेच नव्हे तर इटली येथील एल बोल लोरा ही मुलगी जेवण न करता केवळ संगीत ऐकूण जीवन जगायची.

केवळ मानवच नव्हे तर रानटी प्राण्यांना पाळीव करणे, गायी-म्हशींच्या दुधात वाढ करणे, झाडे, वेली व फळा-फुलांच्या वाढीसाठी संगीताचा उपयोग होत आहे. कोऊदसिंग यांनी पखवाज वाजवून पिसाळलेल्या हत्तीला वश केले ÆÖŸÖ.

१०) निसर्ग आणि संगीत :

निसर्ग हा मानवाचा पहिला गुरू ! मानवाने आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी निसर्गातील नादांची नक्कल केली. निसर्गाच्या चराचरात संगीत सामावलेले आहे. सकाळच्या प्रहरी सुटलेल्या गार वाऱ्याचे गुंजन, निर्झर झऱ्यांचा खळखळाट, पक्षांचा किलबिलाट, विजांचा कटकडाट, ढगांचा गडगडाट, पापण्यांची

उघडझाप, हृदयाचे ठोके, श्वासांची स्पंदने, बाळाचे खुदकन हसणे, सुंदर स्त्रीच्या हातातल्या बांगड्याचा किणकिणाट, मंदिरातून ऐकू येणाऱ्या मधुर घंटेचा आवाज. या निसर्गातून संगीताची अनुभूती येते. कदाचित या सर्व गोष्टींतून पुढे गायन, वादन व नृत्याची सुरुवात झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

११) एकाग्रता, स्मरणशक्ती व संगीत :

संगीत हा साधनेचा विषय आहे. संगीताच्या साधनेमुळे मनाची एकाग्रता वाढते. गायनातील स्वर लावणे, स्वरांचा विस्तार करणे, तालालयींचे विविध प्रकार हाताळणे यासाठी एकाग्रतेची आवश्यकता असते. याशिवाय गाण हे सप्त सुरांवर आधारित आहे. या सप्तसुरांना घेऊनच विविध राग तयार होतात. त्यामुळे रागाचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्याचे सादरीकरण करताना स्मरणशक्ती तल्लख होते. तबला वादनातसुध्दा '¬ÖÖ', '×¬Ö', 'तिरकिट' यांसारखे बोल असतात. या ठरावीक बोलांचा उपयोग विविध तालांत व विविध वादन प्रकारांत होत असतो. अशा वेळी पाठांतराशिवाय पर्याय नसतो. म्हणूनच संगीत अध्ययन केल्यामुळे एकाग्रता, स्मरणशक्ती यांत वाढ होते.

12) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖ¯Ö :

संगीताचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण कोणी घेतलेले असो अथवा नसो संगीत हा मानवाच्या जीवनाचा आधार आहे. सृजनशीलता ही मानवाला निसर्गाने दिलेली देणगी ! या सृजनशीलतेचा उपयोग करून मानवाने संगीतामध्ये अनेक गीत प्रकारांचा आविष्कार केला. धृपद धमारापासून शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीत, लोक संगीत, सुगम संगीत, नाट्य संगीत अशा अनेक संगीत प्रकारांमुळे मानवी जीवन ÃÖ´Ö¨ü —ÖÖ»Ö †ÖÆü.

या संगीताचा आस्वाद घेता-घेता सारे आयुष्य अपुरे पडेल. तरीही आयुष्याच्या संध्याकाळी, आपल्या लक्षात येईल की, मी या संगीताच्या विश्वात एक पाऊलसुद्धा पुढे गेलेलो नाही. खरोखरच व्यथा वेदनांचा विसर पडून आयुष्याला चैतन्याची झालर लावणाऱ्या या जादूभऱ्या संगीतापासून जो वंचित राहील त्यासारखा दुर्दैवी प्राणी या भूतलावर दुसरा कोणी नाही. म्हणूनच असे म्हणतात की,

'सकळ नाद ब्रह्मांड डोलते'

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö

प्रस्तावना : साहित्य संगीत कलाविहीन साक्षात पशुपुच्छ विषाण हीन **1. ‡ÀÀ¾Ö¸ü प्रातीसाठी संगीत -** विणावादन तत्वज्ञ श्रुतिजाति विशारदः तालज्ञस्य प्रयासेन मोक्षमार्ग नियच्छतीः **२. मनःशांतीसाठी संगीत ३. मनोरंजनासाठी संगीत ४. राष्ट्रीय एकात्मता व संगीत ५. वातावरण निर्मितीसाठी संगीत ६. श्रमपरिहारासाठी संगीत ७. जाहिरातीसाठी संगीत ८. आनंद प्राप्तीसाठी संगीत ९. रोगमुक्तीसाठी संगीत १०. निसर्ग आणि संगीत ११. एकाग्रता, स्मरणशक्ती व संगीत १२. समारोप**

प्रश्न : खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (24)

१) दैनंदिन जीवनात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा. (12)

२) मानवी जीवनात संगीताचे महत्त्व विशद करा. (१२)

✪✪✪

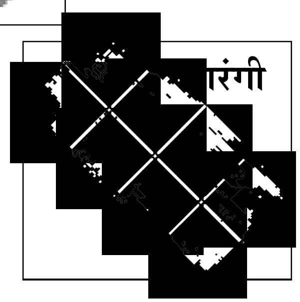

4 सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व

१) प्रस्तावना :

खरोखरच माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय एकटा राहू शकत नाही. म्हणूनच पाश्चात्त्य विचारवंत ॲरिस्टॉटल म्हणतो की, Man is a social animal. अगदी सामगायनापासून ते आजपर्यंत संगीताचा जो विकास होत गेला त्यामध्ये आपणांस असे दिसून येते की, संगीत हे केवळ व्यक्तिगत स्वरूपात न राहता त्याचे स्वरूप सामाजिक होत आले आहे. विविध सामाजिक घटना समाजातील व्यक्तीच्या भावभावनांची अभिव्यक्ती, सुख-दुःखाचे व आचार-विचारांचे आदान-प्रदान करण्यासाठी संगीत हे चार भिंतीत न राहता त्याला सामाजिक महत्त्व प्राप्त झाले. ज्याप्रमाणे मानवाच्या दैनंदिन जीवनात संगीताला महत्वाचे स्थान आहे त्याचप्रमाणे तो मानव समाजात राहत असल्यामुळे मानवाच्या सामाजिक जीवनातसुद्धा संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे. ते कशा प्रकारे आहे ते खालील मुद्यांच्या आधारे पाहूया.

२) समाज म्हणजे काय ?

अनेक व्यक्ती जेव्हा एका विचाराने व एका भावनेने एकत्र येतात तेव्हा त्यास समाज असे म्हणतात. समाजाचे मूळ हे कुटुंब आहे. कुटुंबाचा आकार •ÖÃÖ•ÖÃÖÖ ¾ÖÖœüŸÖ •ÖÖŸÖÖ ŸÖÃÖŸÖÃÖ ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ“Ö Ã¾Öºþ¯Ö ×¾Ö¿ÖÖ»Ö ÆüÖêŸÖ •ÖÖŸÖê. ÃÖ´ÖÖ•ÖÖ´Ö¬Öᯙ व्यक्तीचे राहणीमान, आवडनिवड, खानपान, रीतिरिवाज, प्रथा, परंपरा व संस्कृती यांत साम्य आढळते. ज्याप्रमाणे व्यक्ती ही समाजाशिवाय राहू शकत नाही त्याचप्रमाणे समाज हासुद्धा संगीताशिवाय राहू शकत नाही.

३) सामगायन व सामाजिक महत्व :

ईश्वर हाच आपला पोशिंदा आहे असे समजून सामवेदकाळात ऋषिमुनी सामवेदातील ऋचांचे पठण करीत असत. या काळात गायनाबरोबरच घन, अवनद्ध, सुषिर व ततवाद्यांचाही विकास झाला होता असे अनेक दाखले इतिहासात मिळतात. ऋचांचे गायन केवळ ब्राह्मण व्यक्तीच करीत नव्हत्या तर क्षत्रीयसुद्धा

यज्ञादी प्रसंगी ऋचांचे गायन करीत असत. ब्राह्मण ऋषी-मुनी यांच्या गायनाचा विषय यज्ञ आणि दान या संबंधी असायचा तर याउलट क्षत्रिय गायनाचा विषय युद्ध व विजय या संबंधी होता. समाजात त्यावेळी गायकाला महत्त्वाचे स्थान होते. त्या काळात दोन प्रकारचे गायन व्हायचे. सामगायन व सामेतर गायन. सामगायन ईश्वर भक्तीने ओतप्रोत भरलेले असायचे तर सामेतर गायन निसर्ग ¾Ö ¸Ö•ÖÖ µÖÖ“µÖÖ¿Öß ÃÖ²Ö×¬ÖŸÖ †ÃÖÖµÖ“Ö.

४) रामायण व महाभारतात संगीताचे महत्व :

रामायण व महाभारत काळात संगीताचा व समाजाचा अतूट असा संबंध होता. राजा-प्रजा, स्त्री-पुरुष वानर व राक्षस या सर्वांमध्ये संगीताचा प्रचार झाला होता. सामाजिक उत्सव आणि समारोहातच नव्हे तर दैनंदिन जीवनातसुद्धा संगीताला महत्त्व होते. नगराची संपन्नता व सुखी होण्याचे अनुमान त्यांच्या घरातून वाजविल्या जाणाऱ्या संगीताहून लावला जात असे. किष्किंधा, लंका, अयोध्या इ. नगरांत नेहमीच संगीत वाजविले जायचे. एवढेच नव्हे तर संगीत ध्वनी वाजली नाही तर अशुभ समजले जायचे.

५) लोकसंगीत व सामाजिक महत्त्व :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. दिवसभर श्रम करून थकलेल्या शेतकऱ्याला आनंद मिळण्यासाठी, त्याचबरोबर त्याचे मनोरंजन होण्यासाठी प्राचीन काळापासून अनेक लोकगीतांची निर्मिती झाली. उदा. पेरणी, लावणी, मळणी करताना म्हटली जाणारी गीते ही सामाजिक संगीताचेच स्वरूप होते. याचबरोबर विविध यात्रेतून होणाऱ्या तमाशातील लावण्या, भारूड, पोवाडे, दशावतार, रामलिला इ. लोककला प्रकारातून सामाजिक जीवनात संगीताला किती महत्त्वाचे स्थान होते हे दिसून येते. म्हणूनच असे म्हणतात की, 'Folk music is mirror of contemporary social life.' याचाच अर्थ लोकसंगीत हे तत्कालीन समाज जीवनाचा आरसा आहे.

६) सुदृढ समाज व संगीत :

सुदृढ समाजासाठी केवळ भौतिक सुखसुविधांची पूर्तता होऊन चालत नाही तर त्यासाठी मानसिक व आध्यात्मिक गरजांची पूर्तता होणे आवश्यक असते. विश्वबंधुत्वाचे पसायदान साऱ्या विश्वाला सांगणाऱ्या संत-महात्म्यांची ही भूमी आहे. साधू-संतांनी सद्‌गुणांचे संस्कार रुजविण्यासाठी संगीताचाच सहारा घेतला

आहे. संत कबिरांच्या दोह्यांपासून ते संत मिराबाईंच्या भजनापर्यंत, संत तुकारामांपासून ते बाबा महाराज सातारकरांपर्यंत सर्वांनी अध्यात्म सांगण्यासाठी संगीताचा समर्थपणे उपयोग करून घेतला.

७) उपासना व सामाजिक स्थान :

उपासनेकरिता योजिलेल्या संगीताचीही सामाजिक बांधिलकी आहे. कीर्तन, भारूड, अभंग व ओव्या इ. गीत प्रकारांना समाजात महत्त्व आहे. हिंदूच्या देवळातील आरती असेल अथवा मुसलमानांच्या मशिदीमधील अजान असेल. गुरुद्वारातील गुरुवाणी असेल किंवा चर्चमध्ये गायल्या जाणाऱ्या प्रार्थना असतील. या सर्व उपासनेला सप्तसुरांचा मुलामा चढविलेला आहे. अशा प्रकारे उपासनेकरिता योजिलेल्या संगीताची सामाजिक बांधिलकी आहे हे स्पष्ट होते.

८) सामाजिक संतुलन व संगीत :

कोणत्याही राष्ट्राची प्रगती ही सामाजिक संतुलनावर अवलंबून असते. विविध जाती-धर्मांच्या लोकांना स्नेह, प्रेम व आपुलकीच्या धाग्यात गुंफून ठेवण्यासाठी या सप्तसुरांच्या रेशीमगाठीशिवाय दुसरा पर्याय नाही. राष्ट्रगीत, वंदेमातरम् व इतर राष्ट्रभक्तीपर गीते सार्वजनिक ठिकाणी गायली तर माणूस हा आपली जात, धर्म, वंश, भाषा व हेवेदावे विसरून त्या सप्तसुरांच्या सान्निध्यात रमून जातो. अशा प्रकारे सामाजिक संतुलन राखण्यासाठी संगीत वरदान ठरते.

९) सामाजिक समस्या निर्मूलन व संगीत :

आज जगातील प्रत्येक राष्ट्र सामाजिक समस्यांनी ग्रासलेले आहे. बालविवाह, हुंडाबळी, अंधश्रद्धा, एडस्, व्यसनाधीनता, पर्यावरण संतुलन, लोकसंख्या वाढ, निरक्षरता, प्रौढ शिक्षण, प्रदूषण अशा अनेक सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी प्राचीन काळापासून संगीताचा उपयोग झाला आहे. समाजातील वाईट रूढी, प्रथा, परंपरेवर आसूड मारण्याचे काम भारूड, कीर्तन, पोवाडा इ. गीत प्रकारांच्या माध्यमांतून झाले आहे. सामाजिक समस्येबद्दल जनजागृती करण्यासाठी विविध कला पथके, व सांगीतिक कार्यक्रमांतून प्रयत्न केले जात होते व सध्याही तसे प्रयत्न केले जात आहेत.

१०) संस्कार गीते व सामाजिक महत्त्व :

आजची बालके जी भावी देशाचे शिल्पकार आहेत अशा मुलांवर चांगले संस्कार होण्यासाठी पुजा करताना, सांजवात लावताना, स्तोत्र, मंत्रपठण, आरत्या

इ. म्हणण्याची प्रथा आपल्या देशात आहे. अशा प्रकारे संगीताच्या माध्यमातून समाजातल्या लहान मुलांवर संस्कारांची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे काम केले जाते. एका थोर विचारवंताने असे म्हटले आहे की, "तुम्ही तुमच्या समाजातल्या लहान मुलांच्या ओठावरचं गीत मला सांगा. मी तुम्हांला तुमच्या देशाचे भवितव्य सांगतो." लहान मुलांच्या ओठावर जर राष्ट्रभक्ती व ईश्वरभक्तीची गीते असतील तर त्या समाजाचे व पर्यायाने राष्ट्राचे भवितव्य निश्चितच उज्ज्वल असते. अशा प्रकारे संस्कार गीतांमुळे संगीताला समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे.

११) सामाजिक नीतिमूल्ये व संगीत :

भारतीय समाजातील नीतिमूल्यांना काळाची दृष्ट लागत आहे. ती नीतिमूल्ये लोप पावण्याच्या आधी तिचे संवर्धन करण्यासाठी अलीकडे शाळांमधून नीतिमूल्यांचे शिक्षण देण्यास प्रारंभ झाला आहे. शाळेतील आजचा विद्यार्थी हा राष्ट्राचा भावी आधारस्तंभ आहे. या आधारस्तंभाला सक्षम करण्यासाठी व समाजातल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला सामाजिक नीतिमूल्यांची जाणीव निर्माण करून देण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात स्त्री-पुरुष समानता, संस्कृती-संवर्धन, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक ऐक्य इ. विषय शिकविले जातात. सामाजिक नीतिमूल्यांचे हे बाळकडू संगीताच्या माध्यमातून दिले तर सामाजिक नीतिमूल्ये जिवंत राहतील यात शंकाच नाही.

१२) सार्वजनिक उत्सव व संगीत :

खरोखरच माणूस हा उत्सवप्रिय प्राणी आहे. भारतात प्रत्येक महिन्यांत उत्सवांची बरसात होत असते. हे उत्सव एका अर्थाने समाजजीवनाचा आरसाच असतात. महाराष्ट्रात चैत्र महिन्यात चैत्रागौरी, ज्येष्टात वटसावित्री, श्रावणात नागपंचमी, नारळी पौर्णिमा व पोळा, भाद्रपदात गौरी गणपती, दसरा, दिवाळी व वर्षाखेर होळी असे अनेक सण उत्साहाने साजरे होतात. या सर्व सणांच्या माध्यमातून आपण एका अर्थाने सामाजिक रूढी, प्रथा व परंपरेचे पूजनच करीत असतो. हे सर्व सण गायन, वादन व नृत्यांशिवाय अपूर्णच असतात. सार्वजनिक सण, समारंभ व उत्सवात संगीताला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

१३) संगीत व सामाजिक प्रतिष्ठा :

एके काळी आपले संगीत कनिष्ठ लोकांपुरतेच मर्यादित होते. त्यामुळे त्या काळात संगीताला समाजमान्यता व प्रतिष्ठा नव्हती. संगीताचा अभ्यास करणे

निषिद्ध होते. पण आज संगीताला सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. मूठभर लोकांच्या अखत्यारितील संगीत आज घराघरात जाऊन पोहोचले आहे. गर्भश्रीमंतापासून ते गरीब लोकही संगीताकडे आकर्षित होत आहेत. विविध प्रसार माध्यमे,संगीत संमेलने, परिसंवाद,संगीत परिषदा इ.मुळे संगीताला आज समाजात मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

14) Ãö´öö¸ö¯ö :

खरोखरच अगदी सामगायनापासून ते २१ व्या शतकातील सायबरच्या युगापर्यंत सामाजिक नीतिमूल्ये रुजविण्यासाठी, सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी, संगीताने मोलाचे योगदान दिले आहे. महात्मा गांधी एका ठिकाणी म्हणतात, 'देशातील प्रत्येक घरात एकाने संगीताचे शिक्षण घेतले असते तर देशाची फाळणीच झाली नसती.' यावरून संगीताचे सामाजिक मूल्यमापन यापेक्षा अधिक चांगले काय असू शकेल ?

Ãöö¸ö¿ö

१. प्रस्तावना २. समाज म्हणजे काय ? ३. सामगायन व सामाजिक महत्व ४. रामायण व महाभारतात संगीताचे महत्व ५. लोक संगीत व सामाजिक महत्व ६. सदृढ समाज व संगीत ७. उपासना व सामाजिक स्थान ८) सामाजिक संतुलन व संगीत ९) सामाजिक समस्या निर्मुलन व संगीत १०) संस्कार गीते व सामाजिक महत्व ११) सामाजिक नितिमुल्ये व संगीत १२) सार्वजनिक उत्सव व संगीत १३) संगीत व सामाजिक प्रतिष्ठा १४) समारोप

प्रश्न- खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (२४)

१) सामाजिक जीवनात संगीताचे स्थान विषद करा. (१२)

२) मानवाचे सामाजिक जीवन हे संगीताशिवाय अर्थहीन आहे. सविस्तर चर्चा करा. (१२)

३) संगीताचे सामाजिक जीवनात स्थान स्पष्ट करा. (१२)

EEö®hE

5 शिक्षणात संगीताचे स्थान

१) प्रस्तावना :

स्वर्गीय सुखाची अनुभूती करून देणारे, स्वत्वाला विसरून एका वेगळ्या भावविश्वात रममान व्हायला लावणारे संगीत म्हणजेच भारतीय शास्त्रीय संगीत! मानवाच्या दैनंदिन जीवनात, सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व आहेच. परंतु याचबरोबर शिक्षणातसुद्धा संगीताचे महत्त्व आहे. शिक्षण म्हणजे काय? संगीत शिक्षण पद्धतीचा इतिहास, संगीत विषय शालेय शिक्षणात अंतर्भूत केल्यास कोणते फायदे होतील याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) शिक्षण म्हणजे काय ?

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी केलेली धडपड म्हणजेच शिक्षण होय. जे शिक्षण व्यक्ती, समाज व देशाच्या नैतिक विकासाचे कारण बनते, ज्या शिक्षणामुळे माणसाचे व्यक्तिमत्त्व संतुलित होते व तो सभ्य, सुसंस्कृत, सुयोग्य व सहृदय होतो अशा या शिक्षणाच्या काही व्याख्या पाहू...

* "शिक्षण म्हणजे मानवातील पूर्णत्वाचा आविष्कार." **- स्वामी विवेकानंद**

* प्रत्येक माणसात काही विशिष्ट प्रमाणात जन्मजात निसर्गदत्त शक्ती असतात. त्या जागृत करून पूर्णत्वास नेणे म्हणजेच शिक्षण होय. **- ¯»ö™ö**

* माणसाच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगाचा विकास म्हणजे शिक्षण Æö¸ö. **- म. गांधी**

वरील व्याख्यांचा अर्थ लक्षात घेता माणसाचे मन, मनगट व मेंदूचा विकास करणे म्हणजेच शिक्षण होय.

३) मानवी जीवनाच्या अवस्था व संगीत शिक्षण :

शिक्षण ही जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. निसर्ग हा मानवाचा आद्य गुरू आहे. श्वासाची स्पंदने, पापण्यांची उघडझाप, हृदयाचे ठोके यातूनच जन्मलेल्या बाळाला ताला-सुरांची ओळख होत असते. शैशवावस्थेत शिशूच्या कानावर सुमधुर संगीताचे संस्कार करू शकतो. बाल्यावस्थेत वयाच्या

सहा ते बारा वर्षांपर्यंत मुलाची आकलनशक्ती वाढलेली असते. याचा फायदा घेऊन त्याला सोप्या रागातील बंदिशी ताला-सुरात गाण्यास शिकविता येऊ शकतात.

कुमारावस्थेत वयाच्या तेरा ते अठरा वर्षांपर्यंत त्याच्या अनुकरण शक्तीचा फायदा घेऊन शाळेत होणाऱ्या छोट्या कार्यक्रमातून स्वागतगीत, ईशस्तवन, समूहगीत म्हणण्यास प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. प्रौढावस्था व वृद्धावस्थेत शिक्षणाचा म्हणावा तसा परिणाम होत नाही. परंतु लहान वयात मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग आपल्या शिष्यांना शिकविण्यासाठी होऊ शकतो.

(४) संगीत शिक्षण पद्धतीचा इतिहास :

संगीत शिक्षण पद्धतीचा प्रवास हा वेदकाळापासून आजपर्यंत अनेक टप्प्यांत सांगता येईल. परंतु आपल्या सोयीसाठी आपण संगीत शिक्षणाचा इतिहास तीन कालखंडांत पाहूया.

सा) गुरुकुल पद्धती :

भारतात वेदकाळापासूनच संगीताचे शिक्षण हे गुरुमुखातून दिले जायचे. प्राचीन काळात गुरुकुलपद्धती होती. कठोर परिश्रम, सेवाभावी वृत्ती, शिस्त, समर्पणाची भावना, संयम इ. गुणांचा विकास व्हावा यासाठी गुरुकुलात लक्ष दिले जायचे. गुरुकुलातून सामवेदातील ऋचा पठण, विविध मंत्र व नंतरच्या काळातले प्रबंधगायन यांचे शिक्षण शिष्यांना दिले जात असे. संगीत शिक्षण हे मेंदूपेक्षा हृदयाद्वारेच अधिक ग्रहण केले जाते. याचेच फलित म्हणून संगीत विद्या ही योग विद्येच्या बरोबरीने ईश्वर प्राप्तीचे साधन होऊन बसली.

रे) घरंदाज गायकी :

प्राचीन काळापासून सुरळीत चालू असलेल्या संगीत शिक्षणावर परकीय आक्रमणामुळे परिणाम झाला. अंदाजे ३०० वर्षांपासून घराणे पद्धती अस्तित्वात आली. बंदिशीचा आकार, स्वर लावण्याची पद्धत, तालांची निवड, आलाप, ताणांचा प्रयोग यावरून घराण्यांचे वेगळेपण दिसू लागले. शिष्यांची ज्ञानाप्रती जिज्ञासा, श्रम करण्याची तयारी पाहूनच गुरू आपल्या शिष्याला विद्या देत असे.

घराणे पद्धतीतील संकुचित वृत्ती, ईर्षा, स्वार्थ, शिक्षणाचा अभाव इ. बाबींतूनही शास्त्रीय संगीत जिवंत राहिले हे विशेष. गुरुकुल पद्धतीला व घराणे पद्धतीला राजाश्रय मिळत असल्यामुळे संगीताची कठोर साधना होत असे. १२ वर्षे कठोर

तपस्या केल्यानंतरच शिष्याला व्यासपीठावरून आपली कला सादर करण्यास अनुमती मिळायची. या सर्व गुणांबरोबरच या दोन्ही पद्धतीत दोषही होते. उदा. गुरुने बांधून दिलेल्या रागात तसूभरसुद्धा बदल करण्याची अनुमती शिष्याला नसायची. शंका विचारण्याची सोय नव्हती. ग्रंथ व स्वरलिपीच्या अभावामुळे शिष्यांना गुरुंचे दोषही स्वीकारावे लागायचे.

ग) आधुनिक काळ

†) Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ¯Ö¾Ö :

मेकॉलेच्या शिक्षणप्रणालीबरोबरच संगीत शिक्षण पद्धतीतही आमुलाग्र बदल झाले. पं.वि.ना.भातखंडे, पं.वि.दि.पलुस्करांची अचाट कल्पना शक्ती व कठोर परिश्रमातून संगीत शिक्षणात अनेक सुविधा उपलब्ध झाल्या. स्वरलिपी पद्धती, परीक्षांचे आयोजन, ग्रंथलेखन, शास्त्र व क्रियात्मक यांचा समन्वय घडवून विष्णुद्वयांनी संगीत शिक्षणातले दोष दूर केले.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळ :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पं.पलुस्कर व पं.भातखंडे यांनी जोपासलेल्या वृक्षांना बहारदार फळे येऊ लागली. विविध शिक्षण आयोगांनी शालेय स्तरांपासून विद्यापीठ स्तरांपर्यंत संगीत विषयाचा समावेश केला. संगीताच्या पदव्या, शिष्यवृत्त्या, मिळणारे मानसन्मान, यांमुळे आज संगीत अगदी खेडेगावापर्यंत जाऊन पोहोचले आहे. तसेच विज्ञानाने दिलेल्या शैक्षणिक साधनांचा उपयोग संगीत साधनेत होऊ लागला. अशा प्रकारे आज संगीताला सोन्याचे दिवस आलेले आहेत.

(५) शिक्षणात संगीत विषयाचा लाभ :

शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी किडे बनवणे नसून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे होय. आजची चिमुकली मुले, ज्यांच्या खांद्यावर भविष्यातील राष्ट्राची जबाबदारी आहे अशा मुलांचं व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठी, त्यांची मने संस्कारक्षम करण्यासाठी शालेय शिक्षणात संगीत विषय अनिवार्य करावा लागेल. असे केले तरच आपला देदीप्यमान संगीत वारसा टिकून राहील. संगीत विषय शालेय शिक्षणात अनिवार्य केला तर कोणते लाभ होतील याचा आढावा आपण ‘Ö‰ú.

सा) संगीताचा प्रचार व प्रसार :

आपल्या राष्ट्राने विश्वाला बहाल केलेल्या अनेक देणग्यांपैकी भारतीय

शास्त्रीय संगीत ही एक महान देणगी आहे. शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आपल्या कला व सांस्कृतिक वारसा जपूण ठेवणे हा आहे. म्हणूनच आपल्या संगीत कलेला देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचवायचे असेल तर आजच्या शिक्षणप्रणालीमध्ये संगीत विषय अंतर्भूत करावा लागेल. यामुळे आपल्या संगीताचा प्रचार व प्रसार Æև»Ö.

रे) सुप्त गुणांचा विकास :

प्रत्येक व्यक्तींमध्ये काही ना काही सुप्त गुण असतातच. परंतु त्याला त्याची जाणीव नसते. ज्याप्रमाणे एखाद्या विस्तवाकडे वेळीच लक्ष दिले नाही तर त्याची राख होते. परंतु त्याच वेळी विस्तवावर हळुवार फुंकर मारली असता तो विस्तव तेज धारण करतो. त्याचप्रमाणे मुलांच्या मनावर संगीतरूपी फुंकर मारल्यास त्यांच्यातील सुप्त गुणांचा विकास होईल. श्री.रा.नाईक यांच्या मते, विद्यार्थ्यांना नैसर्गिकपणे लाभलेल्या संगीतोपयोगी देणग्यांचा व्यक्तिगत विचार करून त्यांचा पद्धतशीरपणे विकास घडवून आणणे म्हणजेच संगीताचे शिक्षण देणे होय.

ग) संस्कार रुजविण्यास मदत :

विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील स्नेहाचे नाते आज संपुष्टात येत आहे. परंतु आजही संगीतामध्ये गुरू-शिष्य परंपरा टिकून आहे. आजही विद्यार्थ्यांमध्ये शालीनता, नम्रता, विनयशीलता, शिस्त असे संस्कार रुजविण्याचे सामर्थ्य संगीत कलेमध्ये आहे. म्हणूनच जर शिक्षणात संगीत विषयाचा समावेश केला तर गुणग्राहक शक्ती प्रबळ असलेल्या विद्यार्थ्यांना संस्कारक्षम बनविता येईल. यातूनच आदर्श राष्ट्र निर्माण व्हायला वेळ लागणार नाही.

म) कल्पना शक्तीचा विकास

शास्त्रीय गायन ही एक अशी कला आहे की, जिच्यात केवळ सातच स्वर आहेत. एखाद्या रागात पाच ते सात स्वर असतात. परंतु त्या पाच ते सात स्वरांचा विकास कल्पना शक्तीच्या जोरावर इतका विस्तृत होतो की, चार ओळींची एक बंदिश अर्धा ते एक तास रंगते. म्हणून संगीत विषय शिक्षणात अंतर्भूत केला तर विद्यार्थ्यांची कल्पनाशक्ती, निरीक्षणशक्ती वाढू शकते. यातूनच देशाला आवश्यक असलेले कल्पक शास्त्रज्ञ, कल्पक तंत्रज्ञ, कल्पक नेतृत्व, कल्पक साहित्यिक, विचारवंत निर्माण होतील.

प) कलावंताची निर्मिती

कोणत्याही राष्ट्राची उंची ही तेथील विचारवंत, संशोधक, नेतृत्व व कलावंतांवर अवलंबून असते. आज बहुतांशी पालकांचा ओढा हा आपल्या मुलाला, डॉक्टर किंवा इंजिनियर बनविण्याकडे आहे. परंतु आपल्या राष्ट्राला संगीत तज्ज्ञांचीसद्धा तेवढीच गरज आहे. म्हणून ज्या विद्यार्थ्यांना संगीत कलेची नैसर्गिक देणगी मिळालेली असते त्यांना उत्तम कलावंत बनविण्यास प्रवृत्त केल्यास राष्ट्राला आवश्यक असणारे कलावंत निर्माण होतील. आधुनिक युगात कलावंतांना मिळणारा मानसन्मान, प्रतिष्ठा व मानधन डोळे दिपवणारे आहे. अशा प्रकारे संगीत विषय शिक्षणात अंतर्भूत केला तर अनेक कलावंत आपल्या ¸ÖÂ™Ö»ÖÖ ×´ÖôÖŸÖß»Ö.

ध) शिक्षण पद्धती सोपी होईल

आजच्या शिक्षणप्रणालीबद्दल 'नाकापेक्षा मोती जड' या म्हणीप्रमाणे 'विद्यार्थ्यांच्या वजनापेक्षा दप्तर जड' असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. अशा या क्लिष्ट शिक्षणप्रणालीमुळे विद्यार्थी अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करतात. परंतु शिक्षण पद्धतीच संगीतमय केली तर विद्यार्थ्यांना आनंदातून शिक्षण मिळेल. यात काही कविता, सूत्रे, प्रमेय, ऐतिहासिक घटना इ. बाबींना संगीताचा साज चढविला तर त्या बाबी विद्यार्थ्यांच्या चिरकाल स्मरणात राहतील. या संदर्भात अमेरिकेतील 'इन्टरनॅशनल सोसायटी फॉर म्युझिक एज्युकेशन' या संस्थेने प्रयोग करून हे सिद्ध केले आहे.

(६) संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन :

एका वेगळ्या भावविश्वात घेऊन जाणारे सप्त सूर शैक्षणिक अभ्यासक्रमात अंतर्भूत केल्यास विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ती, एकाग्रता, गुणग्राहकता, रसिकता, सौंदर्य टिपण्याची शक्ती वाढू शकते. परंतु दुर्दैवाने आजही काही शिक्षक व पालक याच्याशी सहमत नाहीत. त्यांच्या मते विद्यार्थी अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करतील व संगीतातच जास्त वेळ घालवतील. अशा प्रकारची शंका व्यक्त करतात. परंतु संगीतामुळे नुकसान होण्याच्या ऐवजी फायदेच होतात हे आपण पाहिलेले आहे.

(7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

आपल्याला खरोखरच प्रगती करावयाची असेल तर शरीर बलवान होण्यासाठी शारीरिक शिक्षण हा विषय जसा सक्तीचा केला आहे तसेच आपली

भावी पिढी सशक्त करण्यासाठी, आपली संस्कृती व संगीताचा वारसा पुढे अविरत चालू ठेवण्यासाठी संगीत विषयाचा शिक्षणात अंतर्भूत करणे अनिवार्य आहे. पाश्चात्त्य विचारवंत प्लेटो याने लिहून ठेवले आहे की, 'जो शिक्षक संगीताचा जाणकार नाही त्याला मी शाळेत ठेवणार नाही.' तेथे आज आपण २१ व्या शतकात पदार्पण करूनही आमच्या शिक्षणतज्ज्ञांनी, संगीततज्ज्ञांनी, सामाजिक विचारवंतांनी व शासनकर्त्यांनी संगीत विषयाची म्हणावी तशी दखल घेतली नाही. भारतीय स्वरशिल्प भग्न होण्याआधी आजच आपल्याला त्याच्यावर विचार करावा लागेल. अन्यथा भविष्यात आपली भावी पिढी आपल्याला कधीही क्षमा करणार नाही.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) शिक्षण म्हणजे काय ? ३) मानवी जीवनाच्या अवस्था व संगीत शिक्षण ४) संगीत शिक्षण पध्दतीचा इतिहास सा) गुरूकुल पध्दती रे) घरंदाज गायकी ग) आधुनिक काळ अ) स्वातंत्र्यपुर्व काळ ब) स्वातंत्र्योत्तर काळ ५) शिक्षणात संगीत विषयाचा लाभ सा) संगीताचा प्रचार व प्रसार रे) सप्तगुणांचा विकास ग) संस्कार रूजविण्यास मदत म) कल्पना शक्तीचा विकास प) कलावंताची निर्मिती ध) शिक्षण पध्दती सोपी होईल ६) संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ७) समारोप

प्रश्न : खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१) संगीताचे शिक्षण क्षेत्रात स्थान स्पष्ट करा. (१२)

२) शिक्षणामध्ये संगीत विषयाची आवश्यकता स्पष्ट करा. (१२)

३) बालकाच्या शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा. (१२)

४) संगीताच्या मदतीने सार्वजनिक शिक्षण अधिक सुलभ होते हे विधान योग्य उदाहरणे देऊन स्पष्ट करा. (१२)

५) बाल शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा. (१२)

✪✪✪

|EEò®hE

6 संगीत शिक्षणात दृक्-श्राव्य साधनांचा उपयोग

प्रस्तावना :

पूर्वीच्या काळी संगीत ही कला किल्ल्यामध्ये कैद होती. त्यामुळे फार थोड्या लोकांचे मनोरंजन होत असे. इतर लोक मात्र यात्रेतून होणारे कीर्तन, भजन, रामलीला व तमाशा इ. प्रकारातून आपली करमणूक करून घेत असत.

आज आपण २१ व्या शतकात पदार्पण केलेले आहे. विज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीने ज्ञानाची अनेक कवाडे आपल्यासाठी खुली करून दिलेली आहेत. एक काळ असा होता की, संगीताचे शिक्षण घेण्यासाठी शिष्याला गुरूच्या घरी राहावे लागत असे. गुरुमुखातून घेतलेले ज्ञान शिष्य रियाज करून आत्मसात करायचा. परंतु एकदा सादर केलेले संगीत जतन करून ठेवायची सोय नव्हती. कधीकधी गुरूचे दोषही शिष्याला ग्रहण करावे लागत असत. परंतु आज विज्ञानाने आपणाला रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन, संगणक यांसारखी माध्यमे उपलब्ध करून दिली आहेत. त्यामुळे संगीत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत प्यायला मिळत आहे. या सर्व शैक्षणिक साधनांचा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना कसा उपयोग ÆÖÝÖÖ Ÿê ¯ÖÖÆüµÖÖ -

1. ¸êü›üß†Öê

¸êü›üß†Öê Æêü ÁÖÖ¾µÖ ´ÖÖ¬µÖ´Ö †ÖÆêü. ‘बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय’ Æêü ²ÖÎ߾֌µÖ असणाऱ्या या आकाशवाणीच्या पदार्पणाने संगीत क्षेत्रात सुद्धा आमुलाग्र बदल घडवून आणला. विज्ञानाच्या कृपेने साकार झालेला रेडिओ हा संच संगीताला पूरक ठरलेला आहे.

ÃÖÖ) ¿ÖÖ¬Ö :

मार्कोनी या शास्त्रज्ञाने लावलेल्या अनेक शोधांपैकी रेडिओ हा एक महत्त्वपूर्ण शोध आहे. मार्कोनी याने रेडिओचा शोध १८९६ साली इटली येथे लावून जगाला अनमोल भेट दिली. भारतात रेडिओ केंद्राची सुरुवात सर्वप्रथम १९२४ मध्ये मद्रास येथे झाली. १९२८ साली मुंबई व कलकत्ता येथे रेडिओचे दुसरे केंद्र स्थापन झाले.

रे) रेडिओच्या लोकप्रियतेची कारणे :

रेडिओ मोठ्यातमोठ्या आकारापासून लहानातलहान म्हणजे खिशात मावणारे रेडिओ संच बाजारात उपलब्ध आहेत. याची किंमत शंभर-दीडशे रुपयांपासून हजारो रुपयांपर्यंत आहे. त्यामुळे रेडिओ संच अल्पावधीतच लोकप्रिय झाला. गडगंज श्रीमंतांच्या राजवाड्यापासून ते गरिबांच्या झोपडीतसुद्धा रेडिओ पाहायला मिळतो. ट्रॅन्झीस्टर हा आकाराने लहान तर असतोच पण तो छोट्याशा बॅटरीवर चालतो. याहीपेक्षा सर्वांत जास्त फायदा म्हणजे आपण एका ठिकाणी बसून अनेक ठिकाणचे वेगवेगळे कार्यक्रम ऐकू शकतो. या छोट्याशा संचामध्ये सर्व आकाशवाणी केंद्रे तर जोडली आहेतच पण याचबरोबर जगातल्या महत्त्वाच्या आकाशवाणी केंद्राचे जाळे एकत्र विणलेले आहे. त्यामुळे सर्व भाषांतील व प्रांतांतील कार्यक्रम आपणांस ऐकावयास मिळतात. त्यामुळे याची लोकप्रियता शहरी भागापासून ते ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचली आहे.

ग) रेडिओवरून प्रसारित होणारे कार्यक्रम :

आकाशवाणीचा मुख्य उद्देश मनोरंजन असल्याने संगीताला प्राधान्य दिले जाते. रेडिओवरून शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, नाट्य संगीत, लोकसंगीत अशा अनेक कार्यक्रमांचे देणे या संचाने दिले आहे. त्याचबरोबर साप्ताहिक सभा, वार्षिक संगीत महोत्सव, संगीत तज्ज्ञांच्या मुलाखती, संगीताचे पाठ व परिसंवाद, स्वर्गीय कलावंतांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ जयंती व पुण्यतिथी निमित्त कार्यक्रम, ख्याल, ठुमरी, गझल यांसारख्या गीत प्रकारांवर प्रात्यक्षिकांसह व्याख्यान, चर्चासत्राचे आयोजन असे निरनिराळे कार्यक्रम सादर केले जातात.

चोवीस तास सेवा करणाऱ्या या सेवकाने आबालवृद्धांना मोहून टाकलेले आहे. लहान मुलांसाठी बडबडगीते, बालगीते, विद्यार्थ्यांसाठी कविता, समूहगीते, राष्ट्रभक्तीपर गीत, तरुणांसाठी भावसंगीत, नाट्यसंगीत, सुगम संगीत व सिने संगीताचे कार्यक्रम, तर वृद्धांसाठी भजन, कीर्तन व लोकसंगीताचे कार्यक्रम सादर केले जातात. आकाशवाणीवर १ ऑक्टोबर हा राष्ट्रीय संगीत दिन म्हणून साजरा केला जातो. याच बरोबर ‘†Ö¯Ö»ÖÖß †Ö¾ÖÖ›ü’, ‘आपकी पसंद’, ‘³Ö»Öê ×²ÖÃÖ¸êü’ गीत अशा अनेक गीत प्रकारांचा आस्वाद रेडिओच्या माध्यमातून घेतला जातो.

म) रेडिओचा संगीत अध्ययनासाठी उपयोग :

संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी गायन व वादनातील वेगवेगळे प्रकार

घरबसल्या श्रवण करता येतात. नवोदित कलावंतांना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी आकाशवाणीच्या वतीने स्पर्धा घेतल्या जातात. शास्त्रीय संगीताला उत्तेजन देण्यासाठी ‘x¾Öx¾Ö¬Ö3ÖÖ¸ÖŸÖß’ वरून ‘संगीत सरिता’, ‘अनुरंजनी’ सारखे कार्यक्रम सादर होतात. याचाही उपयोग विद्यार्थ्यांना होतो. आवडत्या कलावंताचे गायन अथवा वादन रेडिओवरून प्रसारित होत असताना टेपरेकॉर्डरवर ध्वनिमुद्रित करता येते. कोणत्या दिवशी कोणता कार्यक्रम प्रसारित होणार याची रूपरेषा सांगितल्यामुळे आपण तो कार्यक्रम त्या वेळेत ऐकू शकतो. संगीत शिकणाऱ्या प्रक्रियेत शिकणे व रियाज करणे जसे महत्त्वाचे असते तसे श्रवण करणे हेसुद्धा महत्त्वाचे असते. रागाचे स्वरूप, स्वर लावण्याची पद्धत, लयकारी एखाद्या कलावंताच्या सादरीकरणाची पद्धत इ. बाबी संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आत्मसात करता येतात.

प) एफ.एम. व इन्सॅटवरून रेडिओ संगीत :

आधुनिक युगात एफ.एम. हा प्रकार रेडिओ संगीतात प्रचलित आहेत. एफ.एम. वरून आपण संगीत ऐकण्याचा लाभ घेऊ शकतो. याचबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून इन्सॅट द्वारे रेडिओ संगीत ऐकण्याची सुविधा उपलब्ध झाली आहे. ज्याप्रमाणे केबलच्या माध्यमातून विविध वाहिन्यांचे कार्यक्रम आपण दूरदर्शनवर पाहू शकतो. तसेच विविध कार्यक्रम आपण इन्सॅटच्या माध्यमातून ऐकू शकतो. या उपकरणामध्ये भजन, गझल, शास्त्रीय संगीत, लोकसंगीत असे अनेक बॅन्ड आहेत. रिमोटच्या साहाय्याने आपल्याला ज्या संगीत प्रकारात अभिरुची आहे तो कार्यक्रम आपण यातून ऐकू शकतो.

अशा प्रकारे संगीत ही एक जागतिक भाषा आकाशवाणीच्या गळ्यातून २४ तास अखंडपणे पाझरत असते. सर्वसामान्य रसिकांपासून ते दर्जेदार चोखंदळ रसिकांपर्यंत हा संच सर्वांना ममत्वाने रिझवतो. खरोखरच मार्कोनी या शास्त्रज्ञाचे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर अनंत ऋण आहेत. अशा प्रकारे संगीताचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी रेडिओचा उपयोग होतो.

२. टेपरेकॉर्डर

विज्ञानाच्या संशोधनातून ध्वनीचे मुद्रण व प्रक्षेपण करण्याचे तंत्रज्ञान विकसित करता येईल का ? असा प्रयत्न केला जात होता. टेपरेकॉर्डरच्या शोधामुळे या प्रयत्नाला यश मिळाले. सुरूवातीच्या काळात टेपरेकॉर्डरचा आकार मोठा होता. परंतु पुढे त्यात सुधारणा घडवून लहानसा कॅसेट टेपरेकॉर्डर जन्माला आला. ज्या ध्वनिफितीमध्ये (कॅसेट) एक ते दीड तासांचा कार्यक्रम ध्वनिमुद्रित करता येतो.

*** संगीत अध्ययनात टेपरेकॉर्डरचा उपयोग**

संगीत श्रवण करणाऱ्या श्रोत्यांना व संगीत आराधना करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी टेपरेकॉर्डरचा कसा उपयोग होतो ते खालील मुद्यांच्या आधारे सांगता µÖ‡»Ö.

सा) संगीताचे अध्ययन करता येते :

आधुनिक युगात गुरूंच्या घरी राहून संगीत कला शिकणे कठीण झाले आहे. अशा वेळी आठवड्यातून एखादा दिवस गुरूकडे जाऊन गुरू जे शिकवतील ते ध्वनिमुद्रित करून शिष्य आपल्या घरी येऊन त्याचा सराव करू शकतो.

रे) वारंवार ऐकण्याची सोय :

रेडिओवर एकदा प्रसारण झालेले गाणे पुन्हा ऐकता येत नाही. परंतु टेपरेकॉर्डरवर एखादे गाणे मागे किंवा पुढे करण्याची सोय असल्यामुळे ते गाणे आपण वारंवार ऐकू शकतो. तसेच त्यातील अलंकारिक बाबी आपण पुन्हापुन्हा ऐकू शकतो. एखादा राग शिकत असताना त्याच रागातील अनेक गायक-वादकांचे गायन-वादन आपण हव्या त्या वेळेत घरबसल्या पुन्हापुन्हा ऐकू शकतो.

ग) ध्वनि-मुद्रणाची सोय :

संगीत संमेलनामध्ये अनेक दिग्गज कलावंत आपली मैफल सजवत असतात. काही अविस्मरणीय मैफली होत असतात. अशा मैफलीतील गायन-वादन आपण टेपरेकॉर्डरच्या साहाय्याने ध्वनिमुद्रित करू शकतो. याचबरोबर एखाद्या दिवंगत कलावंतांचे दुर्मीळ गायन अथवा वादन काही वेळा रेडिओ किंवा दूरदर्शनवरून प्रसारित होत असते. अशा प्रकारचे दुर्मिळ गायन-वादन आपण टेपरेकॉर्डरच्या माध्यमातून ध्वनिमुद्रित करून ठेवू शकतो. अशा प्रकारे आपल्या संगीताचा अनमोल ठेवा चिरकाळ जपून ठेवण्यासाठी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग होतो .

म) स्वतःच्या मूल्यमापनासाठी :

आपण जेव्हा गायन अथवा वादन करत असतो तेव्हा आपले गुण-दोष लक्षात येत नाहीत. परंतु हे लक्षात येण्यासाठी संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्याने स्वतःचे गाणे अथवा वादन टेपरेकॉर्डरद्वारे रेकॉर्ड करून ते पुन्हा ऐकल्यास त्याचे गुण-दोष त्याच्या लक्षात येतील. अशा प्रकारे स्वतःच्या मूल्यमापनासाठी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग होतो.

प) संगीताचे प्रात्यक्षिकासह व्याख्यान देण्यासाठी :

संगीतविषयक व्याख्यान देण्यासाठी अनेक वेळा प्रात्यक्षिक करून दाखवायचे असते. याचबरोबर संगीतविषयक शिबिरांमध्ये, शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना संगीतविषयाचे ज्ञान देत असतांना टेपरेकॉर्डरचा उपयोग होतो. उदा. विद्यार्थ्यांना वाद्यवर्गीकरणासारखे प्रकरण शिकविताना शिक्षक एका तासामध्ये सर्वच वाद्ये प्रत्यक्ष वाजवून दाखवू शकत नाही. अशा वेळी विविध वाद्यांच्या वादनाची ध्वनिफीत शिकवीत असताना विद्यार्थ्यांना ऐकवली तर त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना होऊ शकतो.

ध) पुन्हा ध्वनिमुद्रणाची सोय :

टेपरेकॉर्डरचे दुसरे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ध्वनिफीतीमध्ये एकदा ध्वनिमुद्रित केलेला संगीत प्रकार पुसून टाकता येतो. तसेच याच कॅसेटमध्ये आपण दुसरा संगीत प्रकार ध्वनिमुद्रित करू शकतो. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्यासुद्धा टेपरेकॉर्डर हे साधन सर्वसामान्य अभ्यासकांना परवडणारे आहे.

नी) साथ-संगतीसाठी उपयुक्त :

एखाद्या गरीब विद्यार्थ्याला तंबोऱ्यासारखे वाद्य घेणे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसते. परंतु काही कंपन्यांनी तंबोरावादनाच्या ध्वनिफीती तयार केलेल्या आहेत. ज्या ध्वनिफीतीचा उपयोग संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रियाज करण्यासाठी होत आहे. तसेच रियाज करताना साथीसाठी तबला वादक उपलब्ध होईलच असे नाही. परंतु तबल्याचे विविध ताल ध्वनिमुद्रित केलेल्या ध्वनिफीती बाजारात उपलब्ध आहेत. याचाही उपयोग विद्यार्थ्यांना सरावासाठी होऊ शकतो.

अशा प्रकारे संगीत अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना टेपरेकॉर्डर हे साधन वरदान ठरते.

३. दूरदर्शन

रेडिओ व टेपरेकॉर्डर ही दोन माध्यमे केवळ श्राव्य (ऐकणे) माध्यमे आहेत. परंतु दूरदर्शन हे दृक्-श्राव्य (पाहणे व ऐकणे) माध्यम आहे. दूरदर्शनच्या शोधामुळे आपण जगातील घडामोडी, एका ठिकाणी बसून पाहू व ऐकू शकतो. 'ÃÖŸµÖ, ×¿Ö¾Ö, ÃÖ¤ü¸ü' हे घोषवाक्य असलेल्या दूरदर्शनचा मुख्य हेतू ज्ञान, माहिती व मनोरंजन हा आहे. असे हे दूरदर्शन संगीत-अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी वरदानच Šü¸üÖ»Ö †ÖÆü.

*** ¿ÖÖ¬Ö ¾Ö ¯ÖÃÖÖ¸ü :**

दूरदर्शन या दृक्-श्राव्य माध्यमाचा शोध जॉन लॉग बेअर्ड या शास्त्रज्ञाने १९२६ मध्ये लावला. परंतु भारतात पहिले दूरदर्शन केंद्र १९५८ मध्ये स्थापन करण्यात आले. पुढे १९७२ मध्ये मुंबई दूरदर्शन केंद्र सुरू झाले. सुरुवातीला कृष्णधवल दूरदर्शन होते पण १९८२ पासून रंगीत दूरदर्शनला सुरुवात झाली. दूरदर्शनचा प्रसार आज दिल्लीपासून खेडेगावच्या गल्लीपर्यंत झाला आहे.

*** विविध वाहिन्या व कार्यक्रम :**

सुरुवातीला दूरदर्शनवरून केवळ राष्ट्रीय प्रसारण व प्रादेशिक प्रसारण होत असे. त्यामुळे प्रेक्षकांना मर्यादित कार्यक्रम पाहावयास मिळत. परंतु आज विविध कंपन्यांनी विविध वाहिन्यांची सुरुवात केली आहे. त्यामुळे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अनेक कार्यक्रमांचा आस्वाद घेता येत आहे. उदा. Spirit of unity concerts for universal integration यासारखा कार्यक्रम दूरदर्शनवरून प्रसारित केला जातो. त्यातून आपल्या देशातील आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे कलावंत सहभागी होत असतात. तसेच सकाळी 'ÃÖ²ÖÆü ÃÖ²Ö¸ü' µÖÖ कार्यक्रमात दररोज एखादा संगीत क्षेत्रातील कलावंत हजेरी लावत असतो. त्याचबरोबर सह्याद्री वाहिनीवरून 'महाराष्ट्र संगीत रत्न', 'अंताक्षरी', 'M2G2', '™ßü‹´Ö†Ö¸ü', 'म्युझिक कॅफे' असे कार्यक्रम होतात. तर ई.टी.व्ही. वरून 'गाणे तुमचे आमचे', 'स्वर कवितेचे' असे कार्यक्रम प्रसारित होतात. झी ™ßü.¾ÆüßÞ. ¾Ö¸ü 'सारेगमप', 'ÃÖ¸üŸÖÖ»Ö', स्टार प्लस वाहिनीवर 'Ã™Ö¸ü ¾ÆüÖ‡ÃÖ †Öò±ú ‡Ó›üµÖÖ' असे कार्यक्रम होतात. तसेच अनेक वाहिन्यांवरून प्रासंगिक कार्यक्रमांचे थेट प्रक्षेपण केले जाते. याचाही फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो.

*** दूरदर्शनमुळे होणारे फायदे**

सा) कलावंतांची ओळख :

अनेकवेळा आपण वेगवेगळ्या कलावंतांची नावे ऐकून असतो. त्यांची गाणी ऐकून असतो. परंतु तो कलावंत कसा दिसतो याबाबीत आपण अनभिज्ञ असतो. परंतु दूरदर्शनवरून आपण अनेक कलावंतांना पाहू शकतो. त्यांचे गाणे ऐकू शकतो. यातूनच त्या कलावंताचा आपणाशी परिचय होतो.

रे) वाद्यांची ओळख :

अनेक प्रचलित किंवा अप्रचलित वाद्यांची नावे आपण ऐकून असतो. ती वाद्ये कशी दिसतात ? ती कशी वाजवितात ? वाद्यावर बोटे फिरविण्याचे चापल्य इ. बाबी आपण बऱ्याच वेळा पाहिलेल्या नसतात. परंतु दूरदर्शनच्या माध्यमातून आपण विविध वाद्ये पाहू शकतो व त्या वाद्यांची आपणांस ओळख होते.

ग) सादरीकरणाच्या पद्धतीचा अभ्यास :

दूरदर्शनवरून प्रसारित होणाऱ्या मैफलीचा आस्वाद घेत असतानाच, कलावंताच्या हालचाली हातवारे, गायन असेल तर ओठांची हालचाल, साथीदारांची साथ करण्याची पद्धत, वाद्य वाजविण्याचे कौशल्य, रंगमंचावर बसण्याची पद्धत इ. सादरीकरणातील विविध पैलू आपणास पाहावयास मिळतात.

म) रंगमंच सजावट :

अनेक वेळा दूरदर्शनवरून देशातील महत्त्वाच्या संगीत समारोहाचे थेट प्रक्षेपण केले जाते. अशा वेळी रंगमंचाची सजावट ही कलात्मक पद्धतीने केलेली असते, त्याचबरोबर ध्वनियंत्रणा, प्रकाश योजना इ. बाबीसुद्धा संगीत शिकणारे विद्यार्थी दूरदर्शनवरून पाहू शकतात. यामुळे रंगमंच सजावटीची व इतर तंत्रज्ञानाची एक नवी दिशा विद्यार्थ्यांना मिळते.

प) नवोदित कलावंतांना व्यासपीठ :

आजकाल दूरदर्शनच्या विविध वाहिन्यांवर अंताक्षरी, सारेगमप, इंडियन आयडॉल असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांतून संगीत शिकणाऱ्या नवोदित कलावंतांना एक मुक्त व्यासपीठ मिळत आहे. यातील यशस्वी कलावंतांना प्रसिद्धी तर मिळतेच पण याचबरोबर भरपूर बक्षिसेही मिळतात. यातूनच पुढे वेगवेगळ्या कॅसेटस्, अल्बम्स काढून कलावंत यशस्वी होतात. उदा. इंडियन आयडॉल मधून अभिजीत सावंतसारखा कलाकार लोकप्रिय झाला.

ध) कलावंताचे मार्गदर्शन :

दूरदर्शनवरून अनेक नामवंत कलावंतांच्या मुलाखती घेतल्या जातात. या मुलाखतींच्या माध्यमातून ते आपल्या सांगीतिक जीवनाचा खडतर प्रवास, त्यांच्या रियाजाची पद्धत, संगीत साधनेची गुप्त रहस्ये व युवा पिढीसाठी मार्गदर्शन अशा बाबी सांगत असतात. याचबरोबर महाराष्ट्र संगीत रत्न, सारेगमप यांसारख्या कार्यक्रमातून दिग्गज परीक्षक स्पर्धकांचे गुण-दोष सांगत असतात. त्यांचे हे मार्गदर्शन स्पर्धकांपुरते मर्यादित न राहता संगीत अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनासुद्धा उपयुक्त ठरते.

नी) नृत्य शिकण्यास मदत :

गायन अथवा वादन आपण ऐकून आत्मसात करू शकतो. परंतु नृत्य ही अशी कला आहे की ती प्रत्यक्ष पाहूनच शिकावी लागते. म्हणूनच दूरदर्शन हे माध्यम नृत्य शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरते. दूरदर्शनच्या विविध वाहिन्यांवर '¤´Ö ¤´ÖÖ ¤´Ö', 'बुगी वुगी', 'नच बलीये' असे अनेक नृत्याचे कार्यक्रम प्रसारित होत असतात. या माध्यमातून विविध नृत्यांचे प्रकार, पदविन्यास, चेहऱ्यावरील हावभाव, शारीरिक हालचाली, सादरीकरणाची पद्धती अशा अनेक बाबी दूरदर्शनद्वारे विद्यार्थी शिकू शकतात.

ÃÖÖ) Û¾Æü.ÃÖß.›üß., ×›ü.¾Æß.›üß. ¯»ÖêµÖ¸ü :

आधुनिक युगात टेपरेकॉर्डरचे स्थान व्हि.सी.डी. व डि.व्ही.डी. प्लेअरने घेतले आहे. यामध्ये आपणांस हव्या असलेल्या गायक, वादक व नर्तकाची कला आपण हव्या त्या वेळी पाहू शकतो. याचाही उपयोग संगीतअध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत आहे.

४. संगणक

२१ व्या शतकात विज्ञानाने आपल्याला एक नवी दृष्टी दिली आहे. संगीतअध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सुरुवातीच्या काळात रेडिओ, टेपरेकॉर्डर व दूरदर्शन एवढीच साधने उपलब्ध होती. परंतु आधुनिक युगात संगणकासारखे एक प्रभावी साधन तंत्रज्ञानाने विकसित केले आहे. या संगणकाच्या माध्यमातून आपण अनेक कलावंतांचे गायन, वादन व नृत्य पाहू शकतो व ऐकू शकतो. याचबरोबर संगणकामध्ये आपण अनेक कलावंतांचे गायन, वादन सुरक्षित संग्रहित

करून ठेवू शकतो व याचबरोबर सायबरच्या या युगात इंटरनेटसारखी सुविधा आपल्याला संगणकाद्वारे प्राप्त झाली आहे.

*** संगणकाचा अर्थ**

संगणक हे एक दृक-श्राव्य माध्यम आहे. संगणकाला इंग्रजीत Computer असे म्हणतात. Computer हा शब्द लॅटीन भाषेतील Computare µÖÖ शब्दापासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ गणणा करणे असा होतो. ‘´ÖÖ×ÆüŸÖß साठविणारे, त्यावर प्रक्रिया करणारे व माहितीचे वहन करणारे इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरण म्हणजेच संगणक होय.’

*** संगणकाचा शोध**

संगणकाचा शोध लावण्यामध्ये अनेकांचे योगदान आहे. यामध्ये अबॅकस, पास्कल, लायबनीझ, चार्लस बॅबेज इत्यादींचा नामोल्लेख करावा लागेल. असे असले तरी चार्लस बॅबेज यांना संणकाचा आद्य जनक म्हणतात.

*** इंटरनेट**

संगीताचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी इंटरनेट ही सुविधा म्हणजे दुग्धशर्करा योग आहे. इंटरनेटद्वारे जगातील प्रत्येक गोष्टीची माहिती आपण घरबसल्या अत्यल्प वेळात प्राप्त करू शकतो. या इंटरनेटवर अनेक वेबसाईडस् उपलब्ध आहेत. या वेबसाईडच्या माध्यमातून जगातील अनेक देशांचे संगीत आपण ऐकू शकतो. एवढेच नव्हे तर भारतातील शास्त्रीय संगीत, नाट्य संगीत, गझल, दिग्गज कलावंतांच्या जुगलबंदी, लोक संगीताचे विविध प्रकार आपण घरबसल्या इंटरनेटवर पाहू शकतो व ऐकू शकतो. ज्या ध्वनिफीती दुर्मीळ आहेत अशाही ध्वनिफीती आपण ऐकू शकतो. संगीतामध्ये संशोधन करू पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी तर हे माध्यम वरदानच ठरले आहे.

*** ¾Öê²ÖÃÖÖ‡™ÃÖ**

इंटरनेटवर असलेल्या विविध वेबसाईटस्‌च्या माध्यमातून आपल्याला आवश्यक असलेले किंवा आवडलेले संगीत आपल्या संगणकावर डाऊनलोड करू शकतो. यामुळे टेपरेकॉर्डरप्रमाणे आपल्याशी हवे तेव्हा व हव्या त्या वेळी त्याचा आस्वादही घेता येतो. इंटरनेटवर अनेक वेबसाईटस् उपलब्ध आहेत. त्यावेळी संगीतासाठी वाहिलेल्या काही वेबसाईटस्‌ची नावे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

www.musicindiaonline.com/
www.musicfrom.india.com/
www.youtube.com

याचबरोबर questionable venture या कंपनीने १९९९ मध्ये पुण्यात एक वेबसाईट सुरू केली जिच्यावर आठवड्यातील सातही दिवस २४ तास रेडिओ संगीत ऐकण्याची सुविधा उपलब्ध आहे.

*** ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :**

खरोखरच विज्ञानाच्या प्रगतीने मानवाचे जीवन सुसह्य झाले आहे. याला संगीत क्षेत्र अपवाद कसे ठरेल ? रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन, त्यावरील विविध वाहिन्या, व्हि.सी.आर., व्हि.सी.डी. डि.व्ही.डी., संगणक, इंटरनेट, त्यावरील विविध वेबसाईटस् इ. साधनांद्वारे संगीत शिक्षण सुलभ झाले आहे.

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö

प्रस्तावना : १) रेडिओ सा) शोध रे) रेडिओच्या लोकप्रियतेची कारणे ग) रेडिओवरून प्रसारित होणारे कार्यक्रम म) रेडिओचा संगीत अध्ययनासाठी उपयोग प) एफ.एम. व इन्सॅटवरून रेडिओ संगीत **२) टेपरेकॉर्डर :** संगीत अध्ययनात टेपरेकॉर्डरचा उपयोग सा) संगीताचे अध्ययन करता येते रे) वारंवार ऐकण्याची सोय ग) मुद्रणाची सोय म) स्वतःच्या मुल्यमापनासाठी प) संगीताचे प्रात्यक्षिकासह व्याख्यान देण्यासाठी ध) पुन्हा ध्वनी मुद्रणाची सोय नी) साथ संगतीसाठी उपयुक्त **३) दूरदर्शन :** शोध व प्रसार * विविध वाहिन्या व कार्यक्रम * दूरदर्शनमुळे होणारे फायदे सा) कलावंतांची ओळख रे) वाद्यांची ओळख ग) सादरीकरणाच्या पध्दतीचा अभ्यास म) रंगमंच सजावट प) नवोदित कलावंतांना व्यासपीठ ध) कलावंतांचे मार्गदर्शन नी) नृत्य शिकण्यास मदत सां) व्हिसीडी, डिव्हीडी प्लेअर **४) संगणक :** * संगणकाचा अर्थ * संगणकाचा शोध * इंटरनेट * वेबसाईटस् * समारोप

प्रश्न : टीपा लिहा. (16)

†) ¸êü×›üŠ†Öê (08) **ब) टेपरेकॉर्डर (08)**

क) दूरदर्शन (08) **ड) संगणक (08)**

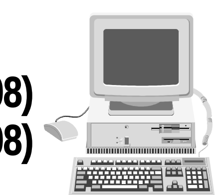

7 सादरीकरण व निवड

प्रस्तावना :

सर्व ललित कलांपैकी संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला आहे. संगीत ही श्राव्य कला असल्यामुळे मैफलीत मंचावर सादर करण्यातच तिची सार्थकता आहे. एक काळ असा होता की संगीत कला ही किल्ल्यामध्ये कैद होती. राजा-राणी आणि दरबारातील काही लोकांनाच संगीत श्रवणाचा लाभ घेता येत असे. स्वातंत्र्यानंतर स्वातंत्र्याचे उपासक जसे तुरुंगातून बाहेर पडले तसेच कलावंत राज्याची सीमा सोडून जनतेत आले आणि मंचाद्वारे आपली कला सादर करू लागले.

*** सादरीकरणाचा अर्थ व व्याख्या**

सादरीकरण म्हणजे सादर करणे किंवा पेश करणे होय. रसिकांची मानसिकता समजून त्यांच्या व आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करणे व त्यांच्या मनात निरपेक्ष आनंदाचा उद्‌भव करणे म्हणजेच सादरीकरण होय.

*** सादरीकरणाचा उद्देश**

अगदी सुरूवातीच्या काळात ईश्वरप्राप्ती हा संगीत कलेच्या सादरीकरणाचा उद्देश होता. याचबरोबर स्वानंदासाठी संगीत आराधना व्हायची. म्हणजेच 'कलेसाठी कला' हा उद्देश समोर ठेवून सादरीकरण व्हायचे. कालांतराने संगीतामध्ये व्यवसायिकता आली आणि संगीताच्या सादरीकरणाचे स्वरूप 'जीवनासाठी कला' †ÃÖ –ÖÖ»Ö.

प्रस्तुतीकरणाच्या अनेक पद्धती आहेत. यांमध्ये रेडिओ, दूरदर्शन किंवा अगदी इंटरनेटद्वारेसुद्धा सादरीकरण केले जाते. परंतु प्रत्यक्ष श्रोत्यांसमोर मैफलीतून जे सादरीकरण होते त्यातून श्रोत्यांना उच्च कोटीचा आनंद मिळत असतो. संगीताच्या सादरीकरणामध्ये कलाकार, साथीदार, श्रोता व संयोजक हे चार घटक महत्त्वाचे असतात. त्याविषयीची माहिती पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

१. कलाकार

संगीत कलेला जशी मंचप्रदर्शनाची आवश्यकता असते तशीच मंचप्रदर्शन करणाऱ्या आदर्श कलाकाराचीसुध्दा गरज असते. श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारी व त्यांना आनंद देईल अशी मैफल सादर करणे हे आदर्श कलाकाराचे लक्षण माणले जाते. यशस्वी मैफलीसाठी व आदर्श कलाकार बनण्यासाठी खालील घटक महत्वाचे ठरतात.

सा) आदर्श गुरू :

मैफल सादर करीत असताना कलाकाराला त्या कलेचे संपूर्ण ज्ञान असावे लागते. हे ज्ञान तो आपल्या गुरुजवळ बसून प्राप्त करू शकतो. इतर विषयांत ग्रंथाच्या माध्यमातून अध्ययन करू शकतो. परंतु संगीत ही कला गुरुमुखातूनच घ्यावी लागते. स्वर-तालांचे ज्ञान, आवाज व स्वर लावण्याचे तंत्र, राग विस्ताराची सुयोग्य रीत, गायन-वादनातील कौशल्ये, बंदिशीचा भाव व अर्थ अशा अनेक बाबी आदर्श गुरूच शिकवू शकतो.

रे) साधना :

आदर्श कलावंत होण्यासाठी संगीतसाधना महत्त्वाची असते. 'गायील त्याचा गळा आणि शिंपील त्याचा मळा' या म्हणीप्रमाणे संगीतात रियाजाला खूप महत्त्व असते. बुजुर्ग कलाकार अनेक चिल्ले लावायचे. एकच राग ८-८ तास असे २१ दिवस गायल्या अथवा वाजविल्या जाणाऱ्या रियाजी वृत्तीस 'x“Ö»»ÖÖ' †ÃÖ म्हणतात. आलाप ताणांची तयारी, राग विस्तारांचे कसब, स्वर, मंद्र साधना इ. बाबी लक्षपूर्वक रियाज करूनच आत्मसात होतात.

ग) अनुभव :

कठोर साधनेनंतर कलावंताला मैफलीला सामोरे जावेच लागते. तेव्हा संधी मिळेल तसतसे लहान मैफलींकडून मोठ्या मैफलीकडे आगेकूच करावी लागते. त्यामुळे विविध श्रोत्यांच्या आवडीनिवडी, त्यांच्या फरमाइशी, त्यांनी केलेल्या सूचना इ. बाबींचा अनुभव येतो. यातूनच पुढील मैफलीमध्ये रसिकांचे मनोरंजन कसे होईल ? त्यांची अभिरुची कशी वाढेल ? त्यांना तृप्त कसे करता येईल इ. बाबींचे अवलोकन होते. या अनुभवाच्या शिदोरीवरच पुढे एक आदर्श कलाकार ÆÖŸÖ †ÃÖŸÖÖ.

म) बंदिशींचा संग्रह :

मैफल यशस्वी करण्यासाठी कलाकाराजवळ अनेक बंदिशींचा संग्रह असणे गरजेचे असते. मैफलीमध्ये असणाऱ्या शेकडो श्रोत्यांच्या आवडीनुसार त्यांना प्रसन्न करण्यासाठी एकाच रागातील अनेक बंदिशीचा संग्रह असायला हवा. एवढेच नव्हे तर त्या बंदिशी विविध तालालयींनी नटलेल्या असाव्यात. केवळ शास्त्रीय संगीतच नव्हे तर उपशास्त्रीय संगीताचा खजिना कलावंताजवळ असावा लागतो. त्यामुळे मैफलीत प्राण येऊन मैफल रंगू शकते.

प) मैफलीची रचना :

कलावंताने आपल्या गळ्याची जात ओळखून आपल्याला पेलतील अशा रागांची व गीतांची निवड करावी. बड्या ख्यालाची समयसूचक मांडणी, उपशास्त्रीय संगीताची आकर्षक मांडणी या गोष्टी यशस्वी मैफलीचे महत्त्वाचे घटक असतात. मैफलीची रचना करीत असताना श्रोत्यांच्या आवडीचे व परिचयाचे राग किंवा गीतप्रकार सादर केले तर श्रोते त्याचा आनंद घेऊ शकतात.

¬Ö) ¾µÖÛŒÖ´Ö¢¾Ö ¾Ö ¾µÖ¾ÖÆÖ¸¡ :

कलाकाराला 'ÃÖ¸¡Ã¾ÖŸÖß“ÖÖ ¯Ö¡Ö' किंवा 'रंगकर्मी' असे म्हणतात. म्हणूनच कलावंताचे व्यक्तिमत्व हे सुसंस्कृत, नम्र, निर्व्यसनी असले पाहिजे. कलाकार जेव्हा स्वरमंचावर विराजमान होतो तेव्हा तो काही काळापुरता नायक असतो. तो सर्वांचा आदर्श असतो. म्हणून त्याने आदर्श वर्तन व व्यवहार ठेवले पाहिजे. रसिकांना कोणत्याही रागाशी अथवा तालाशी देणे घेणे नसते. त्यांना हवा असतो डोलावणारा ताल व हृदयाला स्पर्श करणाऱ्या स्वरलहरी.

आज विज्ञानाने आपल्याला एक नवी दृष्टी दिली आहे. त्यामुळे अतिशय जोरात चिरकून घोडाछाप ताना मारून गाण्याची किंवा अतिमंद्र सप्तकात चहा विकणाऱ्या पोरासारखा आवाज काढण्याची गरज नाही. त्यामुळे शुद्ध संगीताची ÆÏµÖÖ ÆÖÖŸÖÖ †ÃÖŸÖÖ.

नी) सादरीकरण करतेवेळी घ्यावयाची काळजी :

कलाकाराने कार्यक्रमाच्या वेळा पाळाव्यात, व्यसने टाळावीत. वाद्य स्वरात लावण्यासाठी अधिक वेळ घालवू नये. मंदिरात कार्यक्रम असेल तर मंदिराचे पावित्र्य राखावे. दीर्घकाळ गायन किंवा त्याचत्याच गोष्टींची पुनरावृत्ती टाळावी. स्वरमंचावर आल्यानंतर व कार्यक्रम संपल्यानंतर श्रोत्यांना नम्रतापूर्वक अभिवादन

करावे. कार्यक्रम सादर करताना चेहरा प्रसन्न ठेवावा. अनावश्यक हालचाली ™ÖÖÔ¡Ö¾µÖÖŸÖ.

वरील सर्व बाबींचा विचार करून सादरीकरण केल्यास निश्चितच मैफल यशस्वी होईल यात शंका नाही.

२. साथसंगत

मुख्य कलाकार व साथसंगत करणारे कलाकार जेव्हा एक रूप होतात तेव्हाच मैफल रंगते. किंबहुना मैफलीची यशस्विता ही साथसंगतीवरच अवलंबून असते. शास्त्रीय गायन, सुगम संगीत व वाद्यवादनासाठी कशा पद्धतीने साथ संगत केली जाते ते आपण पाहू.

सा) शास्त्रीय गायनाची साथसंगत :

सर्वसाधारणपणे शास्त्रीय आणि उपशास्त्रीय गायनासाठी दोन तंबोरेवादक, एक हार्मोनियम वादक व एक तबलावादक असे चार साथीदार असतात. कधीकधी हार्मोनियमऐवजी सारंगी अथवा व्हायोलिन हे वाद्य साथसंगतीसाठी घेतले जाते. तंबोरा, हार्मोनियम व तबला इ. ची साथ कशी होते हे आपण पाहू.

†) ŸÖ²ÖÖ¸¡Ö :

तंबोऱ्याला गायक नादब्रह्म असे म्हणतात. तंबोऱ्यामध्ये केवळ चारच तारा व दोनच स्वर असतात. तरी गायकासाठी आवश्यक असणारे स्वर यातून मिळतात. दोन सुरेल तंबोरे जेव्हा कलावंताचे शिष्य छेडतात तेव्हा मैफलीसाठी पूरक असे वातावरण तयार होते. स्वरांचा अखंड भरणा गायकास मिळत राहतो. गायक जेव्हा विश्रांतीसाठी थांबतो तेव्हा तंबोरावादक स्वरांचा अखंडपणा टिकवण्यासाठी तोच स्वर उचलून स्वर लावत असतो.

ब) हार्मोनियम :

हार्मोनियम हे वाद्य साथसंगतीसाठी योग्य की अयोग्य असा वाद असला तरी सर्वच कलावंत हे वाद्य साथीसाठी वापरतात. गायनातील सौंदर्यस्थळे जशीच्यातशी टिपणे हे साथीदाराचे काम असते. पं.गोविंदराव टेंबे व पं.आप्पा जळगावकर यांच्यासारख्या दिग्गज वादकांनी हे वाद्य साथसंगतीसाठी उपयुक्त आहे हे सिद्ध करून दाखविले. गायक जेव्हा विश्रांतीसाठी थांबतो तेव्हा हार्मोनियमवादक आपले कौशल्य दाखवीत असतो.

क) तबला :

मैफलीचा तोल व डौल सांभाळण्याचे काम तबलावादक करीत असतो. गाण्याला तबल्याच्या साथीमुळे उठाव येतो. साथ करताना तबलावादकाने मुलायम व वजनदार ठेका धरावा. स्वतंत्र तबलावादन करू नये. नाहीतर मैफलीचा बेरंग होतो. गायक विश्रांतीसाठी थांबतो तेव्हा तबलावादकास आपले कौशल्य दाखविण्याची संधी मिळत असते.

रे) सुगम संगीताची साथ :

सुगम संगीताच्या मैफलीमध्ये अनेक वाद्यांचा व वादकाचा सहभाग असतो. साथ करण्यासाठी हार्मोनियम व तबला ही महत्त्वाची वाद्ये असतात. परंतु याचबरोबर सुषिर, घन, अवनद्ध व ततवाद्यांचा समावेश होतो. यात बासरी, क्लैरोनेट, ड्रम्सचे विविध प्रकार, टाळ, घुंगरू, ट्रँगल, व्हायोलिन, सतार, इ. वाद्ये वापरली जातात. याचबरोबर इलेक्ट्रिक गिटार, सिन्थेसायझर, पॅड अशी इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्य वापरतात. गीताच्या सुरुवातीला तसेच कडवे संपल्यानंतर वृंदवादनाची रचना केलेली असते.

ग) वाद्य वादनाची साथसंगत :

कधीकाळी केवळ साथसंगतीसाठी अनेक वाद्ये वापरली जायची. परंतु या वाद्यांच्या वादकांनी साथसंगत करीत असताना आपले वादनकौशल्य विकसित केले व यातूनच स्वतंत्र वाद्य वादनांची सुरुवात झाली. यामध्ये सतार, व्हायोलिन, बासरी, सारंगी, संतुर अशा वाद्यांचे वादन होत असते. या वाद्यांच्या साथीसाठी काही वेळा तंबोरा घेतला जातो. परंतु वाद्य वादनाच्या साथीसाठी तबला हे प्रमुख वाद्य असते. यामध्ये तबलावादकाला आपले नैपुण्य दाखविण्यासाठी भरपूर वाव †ÃÖÿÖ.

एकंदरित साथसंगत हे जसे कौशल्य आहे तसेच ते शास्त्रसुद्धा आहे. कलावंत कितीही मोठा असलातरी मैफलीची यशस्विता ही साथसंगतीवर अवलंबून असते. म्हणूनच बहुतेक कलावंत आपल्या नेहमीच्या सरावातले साथीदार मैफलीमध्ये ‘ÖÿÖ †ÃÖÿÖÖÿÖ.

3. AÖÖYÖÖ

सादरीकरणामध्ये कलावंताबरोबरच रसिक श्रोता हासुद्धा महत्त्वाचा घटक आहे. श्रोत्यांच्या अभिरुचीनुसार मैफलीला स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कलावंताला पैशापेक्षाही महत्त्वाची बाब असते ती म्हणजे रसिकांची दाद. म्हणूनच बालगंधर्वांसारखे महान कलावंत रसिकांना माय-बाप व पालक म्हणायचे. कलावंताचे योग्य मूल्यमापन व त्याच्या श्रेष्ठत्वाची पावती ही रसिकांच्या टाळ्यांतून मिळत असते. श्रोत्यांची उत्स्फूर्त मिळालेली दाद हा कलावंताच्या जीवनातील सुवर्णक्षण असतो.

आज श्रोत्यांची संख्या वाढत आहे. या श्रोत्यांमध्ये अनेक हवसे, नवसे, गवसे असतात. रसिकांचे पुढीलप्रमाणे वर्ग करता येतील.

सा) संगीताचे जाणकार :

यात गायक-वादक, पंडित, समीक्षक व संगीत शिक्षक यांचा समावेश होतो. ही मंडळी बहुधा निमंत्रित असते. ते सन्मानाने स्वरमंचाच्या जवळ व श्रोतावर्गात सर्वांत पुढे बसलेले असतात. काही वेळा एखादी गोष्ट आवडली तर गायकाचे कौतुक करतो तर काही खटकणाऱ्या गोष्टी मोठ्या खुबीने गायकाच्या लक्षात आणून देतो. परंतु बहुधा यातील अनेकजण मैफलीचा रसास्वाद घेण्याऐवजी कलाकारांचे दोष टिपण्यात मग्न असतात. म्हणून या वर्गातील श्रोते आदर्श श्रोते होऊ शकत नाहीत.

रे) संगीताचे विद्यार्थी :

या श्रोत्यांना शिकण्याची अभिलाषा असते. त्यामुळे हे श्रोते मैफलीत एकरूप होऊन श्रवणभक्ती करीत असतात. श्रेष्ठ कलावंताने सादर केलेल्या प्रत्येक चांगल्या जागेचा ते आनंद घेतात. रंगत चाललेल्या मैफलीचा ते मनमुराद रसास्वाद घेत असतात. हे श्रोते आदर्श श्रोते म्हणता येतील.

ग) संगीताचे रसिक श्रोते :

या गटातले श्रोते तानसेन असत नाहीत तर कानसेन असतात. संगीत ऐकण्याची निसर्गदत्त देणगी यांना लाभलेली असते. हे श्रोते ना संगीताचे जाणकार असतात ना संगीततज्ज्ञ असतात. संगीताच्या तालास्वरात ते हरवून जातात. यामुळे इतर सर्व श्रोत्यांपेक्षा हे श्रोते मनमुराद संगीताचा आस्वाद घेत असतात.

या श्रोत्यांची संख्याही मैफलीत अधिक असते.

म) अन्य श्रोते :

संगीताचा गंध नसलेली काही मंडळी मैफलीमध्ये असतात. यामध्ये उच्चभ्रू, धनवान, प्रतिष्ठित नागरिक व बडे सरकारी अधिकारी असतात. काही वेळा संगीताचे ज्ञान नसतानाही आम्हांला संगीत कळते हे दाखविण्याचा प्रयत्न करणारी काही मंडळी या श्रोत्यांमध्ये असते. हे श्रोते बहुतेक वेळा सर्वांत पुढे पहिल्या रांगेत बसलेले असतात. हे श्रोते आपला मोठेपणा मिरवणे, मैफल चालू असताना गप्पा मारणे, धूम्रपान करणे किंवा कदाचित निद्रादेवतेची आराधना करण्यात मग्न असतात. असे श्रोते मैफलीचे वातावरण बिघडवत असतात.

*** श्रोत्यांनी पाळावयाचे नियम :**

1. कार्यक्रम सुरू होण्यापूर्वी १५ मिनिटे आधी यावे. उशीर झाल्यास श्रोत्यांना त्रास न देता मागे बसावे.
2. कार्यक्रम आवडला नाही तर मध्येच उठून न जाता एखादा गीतप्रकार संपल्यानंतर ²ÖÖÆ¸¡ •ÖÖ¾Ö.
3. कार्यक्रमाच्या वेळी गप्पा मारणे, कलाकारांबद्दल टिका करणे, अंगविक्षेप करणे इ. बाबी श्रोत्यांनी कटाक्षाने टाळाव्यात.
4. कलाकारांना जरूर तेथे दाद द्यावी. ज्यामुळे कलाकार प्रोत्साहित होतो व मैफल रंगते.
5. चुकीच्या ठिकाणी दाद देऊ नये किंवा नापसंतीच्या टाळ्या वाजवून कलाकाराला अपमानित करू नये.
6. मैफल चालू असताना भ्रमणध्वनी बंद करावेत.
7. कार्यक्रमाला शक्यतो लहान मुलांना घेऊन जाऊ नये. कदाचित लहान मुलांच्या गोंगाटामुळे मैफलीचा रसभंग होतो.

४. संयोजक

पूर्वी संगीताची मैफल ही रसिकांच्या घरी दिवाणखाण्यात व्हायची. तेव्हा श्रोत्यांची संख्याही मर्यादित असायची. पण आज काळ बदलला आहे. आज हजारोंच्या संख्येने श्रोत्यांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे सादरीकरण यशस्वी होण्यासाठी संयोजक व संयोजनाची आवश्यकता असते. अशा मैफली एखाद्या

मंडळाकडून घेतल्या जातात. त्यातील पदाधिकारी विविध समित्यांचे गठण करून व्यवस्था यशस्वीरितीने पार पाडतात. उदा. कलावंताची निश्चिती, कार्यक्रमाची तारीख, त्यांची बिदागी, कार्यक्रमाची प्रसिद्धी, तिकीटविक्री, अतिथिव्यवस्था, भोजनव्यवस्था अशा अनेक जबाबदाऱ्या संयोजकांना पार पाडाव्या लागतात. संयोजन जितके चांगले असते तेवढी मैफल यशस्वी होत असते.

*** सभागृह :**

संगीत मैफलीसाठी योग्य सभागृहाची निवड करणे गरजेचे असते. सभागृह हे शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असावे. रसिकांची संख्या व सभागृहाचा आकार याचाही विचार सभागृह निवडताना करावा लागतो. सभागृहात प्रतिध्वनी होणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. बैठक व्यवस्था करताना कलावंत सर्वांना दिसतील याची खबरदारी घ्यावी. ध्वनिक्षेपक हा मैफलीचा प्राण असतो. त्यामुळे ध्वनिक्षेपकाची व्यवस्था अत्यंत जागरूकतेने करणे गरजेचे असते. आज अनेक प्रकारचे ध्वनिक्षेपक बाजारात उपलब्ध असतात. त्यांपैकी कोणते ध्वनिक्षेपक उपयुक्त आहे हे तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने निश्चित करावे.

*** रंगमंच :**

कलाकार जेथे बसून आपली कला सादर करतो त्या रंगमंचाकडे लक्ष दिले पाहिजे. रंगमंचावर सर्व कलावंत व्यवस्थित बसू शकतील. अशा आकाराचा रंगमंच करावा. रंगमंचावर गाद्या घालू नयेत. त्यामुळे तबलावादक व हार्मोनियम वादकांना त्याचा त्रास होतो. त्याऐवजी एखादा सुंदर गालीचा अंथरावा. मैफलीसाठी आवश्यक असलेले प्रसन्न वातावरण निर्माण करण्यासाठी सजावटीकडे विशेष लक्ष द्यावे. रंगमंचावरील मागच्या पडद्यावर सुंदर फुलांनी सजावट करावी. रंगमंचावरील प्रकाशयोजना अनुरूप असावी. ती अति मंद किंवा अति झगमगीत नसावी.

अशा तऱ्हेने यशस्वी सादरीकरण होण्यासाठी कलाकार, साथीदार, श्रोता व संयोजक यांच्यात सुंदर समन्वय, परस्परांचे सहकार्य व सामंजस्य असणे आवश्यक आहे.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

*** प्रस्तावना * सादरीकरणाचा अर्थ * सादरीकरणाचा उद्देश १) कलाकार:** सां) आदर्श गुरू रे) साधना ग) अनुभव म) बंदिशीचा संग्रह प) मैफलीची रचना ध) व्यक्तिमत्व व व्यवहार नि) सादरीकरण करतेवेळी घ्यावयाची काळजी **२) साथसंगत:** सा) शास्त्रीय गायनाची साथसंगत अ) तंबोरा ब) हार्मोनियम क) तबला रे) सुगम संगीताची साथ ग) वाद्यवादनाची साथसंगत **3) ÁÖÖêŸÖÖ : ÃÖÖ)** संगीताचे जाणकार रे) संगीताचे विद्यार्थी ग) संगीताचे रसिक श्रोते म) अन्य श्रोते * श्रोत्यांनी पाळावयाचे नियम **४) संयोजक** * सभागृह * रंगमंच

प्रश्न : टीपा लिहा. (16)

- **अ) कलाकार (08)**
- **ब) साथसंगत (08)**
- **क) श्रोता (08)**
- **ड) संयोजक (08)**

✪✪✪

8

तुलनात्मक अध्ययन

कंठसंगीत - वाद्यसंगीत

प्रस्तावना :

भारतीय संगीताला वेदकाळाइतकी प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. पं. सारंगदेव यांनी आपल्या 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथात संगीताची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे.

"गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते"

याचा अर्थ गायन, वादन व नृत्य या तिन्ही कलांच्या सुंदर संगमास संगीत असे म्हणतात.

संगीताची व्याख्या करताना गायन, वादन व नृत्य इ. कलांचा सुंदर समन्वय असा केला असला तरी आपले भारतीय संगीत हे गीतम् प्रधानम् म्हणजे गाण्याला प्राधान्य देणारे आहे. असे असले तरीही कंठसंगीताबरोबर वाद्यसंगीतालाही प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. कंठसंगीत व वाद्य संगीत यातील भेद स्पष्ट करताना यातील एखादा कलाप्रकार श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ आहे असे म्हणणे नसून केवळ रसास्वादाच्या दृष्टीने तुलनात्मक अध्ययन करायचे आहे.

कंठसंगीत	वाद्यसंगीत
१) व्याख्या : मनुष्याच्या कंठातून बाहेर पडणाऱ्या सूरबद्ध, तालबद्ध व लयबद्ध काव्यास कंठ संगीत असे म्हणतात.	**१) व्याख्या :** ×¾Ö×¾Ö¬Ö ¾ÖÖªÖÓ¾Ö¸ü वाजविल्या जाणाऱ्या सूरबद्ध, तालबद्ध व लयबद्ध रचना म्हणजेच वाद्य संगीत होय.
२) उगम : धार्मिक दृष्टिकोनानुसार गायनाची निर्मिती ब्रह्मदेवांनी केली व ती शंकराकडे सुपूर्द केली. शंकरांनी सरस्वतीला व सरस्वतीने ही कला नारदाला शिकविली.	**२) उगम :** ÃÖ¸üÃ¾ÖŸÖß“µÖÖ ÆüÖŸÖÖŸÖß»Ö वीणा, विष्णुंच्या हातातील शंख, नारदांच्या हातातील चिपळ्या अशा ×¾Ö×¾Ö¬Ö ¾ÖÖªÖ“Öß ÃÖ²Ö¬Ö ¤ü¾ÖŸÖÖ-¤ü¾ÖŸÖÖ¿Öß •ÖÖê›ü»Öê»Öß †ÖÆêü. µÖÖ“ÖÖ“Ö †£Ö

नारदांनी ही कला गंधर्वांना दिली व गंधर्वांनी तिचा प्रचार केला.

काही तज्ज्ञांच्या मते निसर्ग हा मानवाचा पहिला गुरू आहे. आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी मानवाने निसर्गातील विविध नादांची नक्कल केली. नादातून व्यंजनांची निर्मिती झाली. व्यंजनातून शब्द उदयास आले. शब्दाने अर्थाला जन्म दिला. अर्थातून भावस्पंदने निर्माण झाली. भावस्पंदनातून स्वर व स्वरातून गायन जन्माला आले.

३) विकास : कंठ संगीताचा विकास हा वाद्य संगीताच्या विकासापेक्षा अधिक गतीने झाला. कारण कंठसंगीताला गात्र वीणा असे म्हणतात. कंठसंगीतासाठी दुसरे कसल्याच प्रकारचे साधन लागत नाही. कंठातून निरनिराळे स्वर व व्यंजने सहज प्रकट होत असल्यामुळे साहजिकच कंठ संगीताचा विकास –Ö»Ö.

वेदातील ऋचा पठणापासून विविध प्रसंगी गायले जाणारे स्तोत्र, आरत्या, मंत्र पठण, लोकगीत, प्रबंध गायण,धृपद-धमार, ख्याल इ. अनेक

वाद्यसंगीताचा उगम पुराणकाळात –Ö»Ö †ÃÖ¾Ö.

वादनांचा उगम शास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास असे लक्षात येते की दगडावर दगडाने आघात केला असता ध्वनी निर्माण होतो. बांबूला असलेल्या नैसर्गिक छिद्रातून हवा गेली असता ध्वनी निर्माण होतो, वाळलेल्या चामडीवर आघात केला असता ध्वनी निर्माण होतो किंवा धनुष्याच्या टणत्कारातून ध्वनी निर्माण होतो हे मानवाच्या लक्षात आले असावे व यातूनच घन, सुषिर, अवनद्ध व तंतुवाद्यांची निर्मिती झाली असावी.

३) विकास : वाद्यसंगीताचा विकास हा वैदिक काळापासून झाला आहे. वैदिक काळात बाण नावाचे एकच ¾ÖÖª ÆüÖêŸÖê. •µÖÖ»ÖÖ ¿Ö³Ö¸ü ŸÖÖ¸üÖ ÆüÖêŸµÖÖ. सोमस्तुतीच्या प्रसंगी या वाद्याने गायनाची साथ होत होती. हे वाद्य सात स्वरात वाजत होते. कंठ संगीत व वाद्यसंगीताचा उगम जरी एकाच वेळी झाला तरी वाद्यांचा उपयोग साथीसाठीच व्हायचा. यातून काही कलावंतांनी साथ करतानाच आपली कला विकसित केली व रंगमंचावरून ती स्वतंत्रपणे सादर होऊ लागली.अशा प्रकारे स्वतंत्र

गीत प्रकारांचा विकास झाला व कंठसंगीत समृद्ध झाले.

४) समुह गायन : †Ö¯Ö»µÖÖ ¤ü¿ÖÖŸÖ समूहगायनाची प्राचीन परंपरा आहे. ऋचा पठण, मंत्र पठण, स्तोत्र गायन, आरती भजन, पोवाडा इ. प्रकार आपल्याकडे समूहाने गायले जायचे. भरत मुनींनी समूह गायनाचे तीन प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे.

१.उत्तम वृंद,२.मध्यम वृंद, ३.कनिष्ठ ¾Öé¤ü

5) ´ÖÆü¢¾ÖÖ“µÖÖ ²ÖÖ²Öß : मानवी शरीराला गात्रवीणा असे म्हणतात. गायनाच्या विकासासाठी स्वरांचे माधुर्य, आलाप ताना व स्वरांची तयारी, स्वर लावण्याची पद्धत इ. बाबींचा विचार केला जातो. त्यामुळे गायनात रंजकत्व येते. आलाप तानांमुळे रसनिर्मिती होते. तर ²Öx¤ü¿Ößß´ÖÔü ÁÖÖêŸµÖÖ¾Ö¸ü ¯Ö³ÖÖ¾Ö ¯Ö›üŸÖÖê.

* कंठसंगीतात भाषेचा उपयोग केला जातो. शब्द जेव्हा तालासुरात न्हाऊन निघतात तेव्हा आपण एका वेगळ्या भावविश्वात जातो. एकंदरीत शब्दातून अर्थ प्रकट होतो व त्यामागे ¤ü›ü»Ö»ÖÖ ³ÖÖ¾ÖÆüß Ã¯ÖÂ™ü ÆüÖêŸÖÖê. •µÖÖ´ÖãôÖê रसिक श्रोत्यांना तालासुरांबरोबरच भावाभिव्यक्ती होते व अनपेक्षित

एकल वादन आज जगाच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन पोहोचले.

४) समूहवादन : समूहवादनाला सुद्धा प्राचीन परंपरा लाभलेली आÆê. ¤ü¾ÖÔôüÖêŸÖ होणारी आरती, भजने, स्तोत्रे या प्रसंगी नगारे, चौघडे, सनया, मृदंग, ™ÖÔôü-×“Ö¯ÖÖóµÖÖ ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»µÖÖ •ÖÖµÖ“µÖÖ. भरत मुनींनी वृंदवादनाला‘कुतप’ हा शब्द वापरला आहे. तर दक्षिणेत ‘तालवाद्य कचेरी’ ÆÖ ¿Ö²¤ü ¾ÖÖ¯Ö¸ü»ÖÖ †ÖÆê.

5) ´ÖÆü¢¾ÖÖ“µÖÖ ²ÖÖ²Öß : वादनासाठी बोटांचे चापल्य, सुरेलपणा, लयकारी, सुषिरवाद्य असेल तर फुंक,श्वास नियंत्रण, अचूक स्वरस्थाने इ. तंतुवाद्य असेल तर मिजराबीचे संचलन, द्रुतलयीतील –ÖÖ»ÖÖ ‡., ŸÖÖ»Ö¾ÖÖª †ÃÖ»Ö ŸÖ¸ü बोलांचा निकास, स्पष्टता, वजन, हाताची तयारी, गोडवा इ. बाबी ´ÖÆü¢¾ÖÖ“µÖÖ †ÖÆêŸÖ.

* वाद्यसंगीतात मात्र भाषेचा वापर करता येत नाही.याचाच अर्थ वाद्यसंगीत हे कंठ संगीतापेक्षा निकृष्ट आहे असे म्हणता येत नाही. कारण वाद्य संगीताकडे पाहताना भाषेचा आधार न घेताच वादन केले जाते.त्यामुळे रसिकांना भाषेचा अडसर येत नाही.ते तालासुरात डुंबून

रसनिष्पत्ती होते.

६) प्रकार : कंठ संगीतात अनेक गीत प्रकार आहेत. उदा. धृपद, ख्याल, चतरंग, ठुमरी, तराणा, भावगीत, समूहगीत, नाट्यगीत, लोकगीत इ.

७) कलावंत :

१. धृपद धमार - उ. डागर बंधू

२. ख्याल गायन - पं. जसराजजी

३. ठुमरी - पं.अजय पोहणकर

४. पार्श्वगायन - लता मंगेशकर

५. गझल - जगजीत सिंग

६. भावगीत - अरुण दाते

९)घराणे : गायनामध्ये खालीलप्रमाणे घराणी आहेत.

१. ग्वाल्हेर घराणे

२. आग्रा घराणे

३. जयपूर घराणे

४. किराणा घराणे

५. मेवाती घराणे

६. अत्रोली घराणे

9) Ã£Ö»Ö ³Ö¤ü :

१. कंठसंगीत केवळ कंठातूनच सादर करावे लागते.

२. शब्दांचा उच्चार करताना कोणत्या शब्दावर जोर द्यायचा, कोणता शब्द उच्चारताना आवाजात बदल करायचा हे सर्व ‘काकू’ प्रयोगातून केवळ कंठसंगीतातच शक्य आहे.

३. कंठसंगीतातदेखील काही मर्यादा

जातात व वादनाचा आस्वाद घेतात.

६) प्रकार : वादनाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत. १.साथसंगतीचे वादन, २.स्वतंत्र वादन ज्याला एकल वादन असे म्हणतात ३.वृंद वादन इ.

७) कलावंत :

१. पखवाज - पं. भवानी शंकर

२. तबला - उ. झाकिर हुसेन

३. सतार - पं. रविशंकर

४. सरोद - उ. अलीअकबरखाँ

5. ²ÖÖÃÖ¸üß - ¯Ö. Æü׸ü¯ÖÃÖÖ¤ü “ÖÖ¸üÃÖµÖÖ

६. संतूर - पं. शिवकुमार शर्मा

९) घराणे : तबला वादनातही घराणी आहेत. ती खालीलप्रमाणे-

१. दिल्ली घराणे

२. लखनौ घराणे

३. बनारस घराणे

४. आजराडा घराणे

५. फरूकाबाद घराणे

६. पंजाब घराणे

9) Ã£Ö»Ö ³Ö¤ü :

१. वाद्य संगीत हे विविध वाद्यांवर सादर केले जाते.

२. वाद्य संगितात काव्य किंवा शब्द नसल्यामुळे संगीतातील ‘काकू’ ÆüÖ प्रयोग करणे अशक्य आहे.

३. वाद्यसंगीतात मात्र वादकाला

आहेत. उदा. गायकाला एकाच वेळी तीनही सप्तकात स्वैर गायन करणे शक्य नसते.

४. कंठसंगीतात शब्दानुरूप †Ö¾ÖÖ•ÖÖ“Ö “Öœü-˜ÜÖÖ¸ü, †Ö¾ÖÖ•Ö लावणे व स्वरांची निश्चित स्थाने यांचा विचार केला जातो.

५. कंठसंगीताचा उपयोग स्वतंत्र गायन, पार्श्वगायन व समूह गायनासाठी होतो.

६. धृपदाची सुरुवात नोमतोमने तर शास्त्रीय गायनाची सुरुवात आलापाने होते.

७. धृपद व बड्या ख्यालाच्या रचनेस बंदिश असे म्हणतात.

८. कंठसंगीतात गीत असते.

तीनही सप्तकात मुक्त संचार करता येऊ शकतो.

४. वाद्यसंगीतात स्वरांची आंदोलने, मींड, खेचकाम, अतिद्रुतलय, झाल्याच्या अंगाची तान. इ. गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

५. वाद्यसंगीताचा उपयोग गायनाची साथसंगत, स्वतंत्र वादन, वृंद-वादनासाठी व पार्श्वसंगीतासाठी ÆüÖŸÖÖ.

६. तंतुवादनाच्या सुरुवातीला जोड वाजवितात तर तबला वादनाची सुरुवात पेशकाराने होते.

७. वादनातील रचनेस मसीतखानी व रजाखानी गत असे म्हणतात.

८. वाद्यसंगीतात धून असते.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

आपल्या देशात अनेक जाती-धर्मांचे, पंथांचे लोक एकत्र राहत असले तरीही आपल्या राष्ट्राने संपूर्ण विश्वाला ‘विविधतेत एकता’ ÆüÖ ÃÖ¤ü¿Ö ×¤ü»ÖÖ †ÖÆê. त्याचप्रमाणे भारतीय संगीतात अनेक गायन, वादन, त्यांचे प्रकार, त्यांच्या विभिन्न शैल्या असल्यातरी या बाबींनी भारतीय संगीत समृद्ध केले आहे. अशा प्रकारे भारतीय संगीताला जगाच्या पाठीवर ताठ मानेने उभे केले आहे.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö : १) व्याख्या २) उगम ३) विकास ४) समुह गायन, वादन ५) महत्वाच्या बाबी ६) प्रकार ७) कलावंत ८) घराणे ९) स्थुल भेद 10) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रश्न : फरक स्पष्ट करा : कंठसंगीत व वाद्यसंगीत. **(08)**

✪✪✪

IEEò®hE

9 वैयक्तिक संगीत - समूह संगीत

*** प्रस्तावना :**

निसर्गाने सर्वात सुंदर केलेली रचना म्हणजे संगीत होय. मानवाच्या विकासाबरोबरच संगीताचाही विकास होत गेला. या विकासाच्या टप्प्यात अनेक संगीतप्रकार जन्माला आले. ऋचापठणाबरोबरच लोकगीत, धृपद-धमार, ख्याल गायन, पार्श्वगायन, वृंदवादन, वैयक्तिक संगीत,समूह संगीत इ.अनेक प्रकारांचा उदय झाला. या सर्व प्रकारांपैकी वैयक्तिक संगीत व समूह संगीत म्हणजे काय ? त्यांचा उगम, त्यांचे प्रकार व त्यांच्यातील भेद कोणते आहेत हे खालील मुद्यांच्या †Ö-ÖÖ¸¡ ¯ÖÖÆüÖ µÖê‡»Ö.

वैयक्तिक संगीत	समूह संगीत
१) व्याख्या : एका व्यक्तीने संगीतातील एखादा प्रकार गायन, वादन अथवा नृत्याद्वारे सूरबद्ध, तालबद्ध व लयबद्ध पद्धतीने सादर करणे म्हणजेच वैयक्तिक संगीत ÆÖµÖ.	**१) व्याख्या :** अनेक व्यक्तींनी संगीतातील एखादा प्रकार गायन, वादन अथवा नृत्याद्वारे सूरबद्ध, तालबद्ध व लयबद्ध पद्धतीने सादर करणे म्हणजेच समूह संगीत होय.
२) उगम : वैयक्तिक संगीताचा उगम हा वैदिक कालखंडात झाला. मंत्रोच्चारण, सोमरसपानानंतर होणारे नृत्य इ. बाबींवरून वैयक्तिक संगीताची सुरूवात ही ऋग्वेद काळातच झाल्याचे दिसते.	**२) उगम :** समूह संगीताचा उगम हा साम वेदापासून झाला. सामवेदातील ऋचापठणासाठी तीन ऋषी असायचे. यांतील प्रमुख ऋषीला 'उद्गाता' ´Æ™»Ö जायचे व इतर दोन ऋषी 'ÆÖ' या प्रकारे खर्जस्वर देऊन मुख्य गायकाला तानपुऱ्याप्रमाणे साथ करायचे.
३) प्रकार : ऋचा पठणापासून ते आजपर्यंत व्यक्तिगत संगिताचे अनेक प्रकार पडले आहेत. 1. प्रबंध गायन 2. ¬Ö¯Ö¤ü ¬Ö´ÖÖ¸ü 3. ख्याल 4. Š´Ö¸üß 5. नाट्यगीत 6. भावगीत ७. चतरंग 8. ×¡ÖÃÖ™ü 9. तराणा 10. गझल 11. ™¯ÖÖ	**३) प्रकार :** भरतमुनींनी समूह संगीताचे तीन प्रकार सांगितलेले †ÖÆêüŸÖ. 1. ˆ¢Ö´Ö ¾Öê¤ü : यामध्ये चार मुख्य गायक, आठ सहगायक, बारा गायिका, चार बासरीवादक व चार मृदंगवादक, २. ´Ö¬µÖ´Ö¾Öé¤ü - यात दोन मुख्य गायक, चार सहगायक, सहा गायिका, दोन बासरीवादक, व दोन मृदंगवादक, ३. कनिष्ठ वृंद- µÖÖŸÖ एक मुख्य गायक, दोन सहगायक, तीन गायिका, एक बासरी वादक व एक मृदंगवादक. याचबरोबर आरती, लोकगीत, लोकनृत्य, राष्ट्रभक्तीपर समूहगीत इ.समुहसंगीताचे प्रकार आहेत.
४) प्रसिद्ध कलावंत : व्यक्तिगत संगीतामध्ये गायन, वादन व नृत्यासाठी अनेक प्रसिद्ध कलावंत आहेत. त्यांपैकी काही कलावंतांची नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. १. गायन - पं. भिमसेन जोशी, पं. •ÖÃÖ¸üÖ•Ö•Öß, ¯Ö³ÖÖ †Ö¡Öê २. वादन - पं.शिवकुमार शर्मा, उ.झाकिर हुसेन, पं.हरिप्रसाद चौरसिया ३. नृत्य - अर्चना जोगळेकर इ.	**४) प्रसिद्ध कलावंत :** ÃÖ´ÖÆü संगीतामध्ये गायनवादन व नृत्यासाठी अनेक प्रसिद्ध कलावंत आहेत. त्यांपैकी काही कलावंताची नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. १. समूह गायन- पं.विजयचंद्र मौदगल्य, पं. वसंत देसाई. २. वृंदवादन - पं. पन्नालाल घोष, पं. रविशंकर, विजय राघवराज ३. समूहनृत्य - पं.बिरजू महाराज इ.
५) सादरीकरणाची पद्धत : व्यक्तिगत संगीताचे सादरीकरण करताना एकच मुख्य कलावंत †ÃÖŸÖÖê. †ÖˆÖ»µÖÖ ‡Ö“””üÖ ÃÖ¾Ö¸üÖ, लयीत तो कार्यक्रम सादर करीत असतो. एखादा क्लिष्ट प्रकारही तो	**५) सादरीकरणाची पद्धत :** ÃÖ´ÖÆü संगीताचे सादरीकरण करताना रचना आकर्षित व्हावी यासाठी मेलडी व हार्मनी या तत्त्वांचा उपयोग केला जातो. समूह गीताच्या सादरीकरणात गायकांच्या आवाज,

तयारीने सादर करून श्रोत्यांची दाद मिळवू शकतो. गायक अथवा वादक एकाच स्वरात गायन, वादन करीत असतो. त्यांना साथसंगत करणारे कलावंतसुद्धा त्याच स्वरात साथ करीत असतात.

६) उपयोग : प्राचीन काळापासून व्यक्तिगत संगीताचा उपयोग ईश्वर ¯ÖÖ¯ÖŸÖß, ¸Öß•ÖÖ ´ÖÆüß¸Öß•ÖÖ“µÖÖ, स्तुतीसाठी व लोकांच्या मनोरंजनासाठी होत आलेला आहे. तसेच स्वानंदाबरोबर रसिकांना आनंद प्राप्त करून देण्यासाठी वैयक्तिक संगीताचा उपयोग होतो.

ÃÖ£Ö»Ö ³Öê¤ü

१. वैयक्तिक संगीतात कलावंतांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप दिसून येते.

२. वैयक्तिक संगीतात कलावंतास कला सादर करण्याचे स्वातंत्र्य †ÃÖŸÖê.

३. वैयक्तिक संगीतात सादरीकरण करताना बैठक व्यवस्था, वेशभूषा, रंगभूषा यांचे बंधन नसते.

४. वैयक्तिक संगीतात वाद्यांची संख्या मर्यादित असते.

५. या संगीतात कलावंताची स्वर-तालांची बैठक पक्की असावी लागते.

गुणधर्मावरून काही ओळी पुरुष, काही ओळी स्त्रिया तर काही ओळी दोघे मिळून गात असतात. याचबरोबर काही ओळी स्त्रिया ÂÖ>¾•ÖÖŸÖ ¾Ö ¯Ö¹ýÂÖ ¯Ö“Ö´ÖÖŸÖ Ÿ¸ü µÖÖ“Ö वेळी वाद्यवृंद मध्यमात साथ करून चमत्कृती साधत असतात.

६) उपयोग : समूह संगीताचा उपयोग ईश्वराच्या आराधनेबरोबर समूहावर प्रभाव टाकण्यासाठी, आपल्या राष्ट्राची संस्कृती व राष्ट्राचे विचार प्रतिबिंबित करण्यासाठी होतो. या संगीताचा उपयोग स्वातंत्र्यापूर्वी राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी झाला तर स्वातंत्र्यानंतर जनजागृतीसाठी –ÖÖ»ÖÖ.

१. समूह संगीतात सामूहिक भावना दिसून येते.

२. समूह संगीतात कलावंतांना कला सादर करताना सामुहिकतेचे बंधन †ÃÖŸÖê.

३. समूह संगीतात सादरीकरण करताना बैठकव्यवस्था किंवा उभे राहण्याची पद्धत, वेशभूषा, रंगभूषा यांना महत्त्व असते.

४. समूह संगीतामध्ये वाद्यांची संख्या †´ÖµÖÖÔ×¤üŸÖ †ÃÖŸÖê.

५. समूह संगीतामध्ये स्वरतालाचे जुजबी ज्ञान असले तरी चालते.

६. वैयक्तिक सादरीकरणात वैयक्तिक प्रभाव पडत असल्यामुळे कलावंताजवळ सभाधीटपणा व आत्मविश्वास असावा लागतो.

७. सादरीकरण करताना कलावंताने †¯Ö»µÖÖ “ÖÆü¸üµÖÖ¾Ö¸üß»Ö ÆüÖ¾Ö³ÖÖ¾Ö ¿ÖÖÓŸÖ व संयमी ठेवणे आवश्यक असते.

६. समूह संगीताच्या सादरीकरणामध्ये सामूहिक जबाबदारी असल्यामुळे एखाद्या कलावंताजवळ सभाधीटपणा व आत्मविश्वास नसला तरी चालतो.

७. समूह संगीतात अनेक कलावंताचा सहभाग असल्यामुळे एखाद्याच्या चर्चेकडे श्रोत्यांचे लक्ष असत नाही.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :

भारतीय संगीताचे बीज वेदकाळात रुजले. ते सामवेदकाळात विकसित झाले व आज त्याचा विशाल वटवृक्ष झाला आहे. पुरातन काळापासून चालत आलेल्या वैयक्तिक संगीताबरोबरच संगीततज्ज्ञांनी समूह संगीताचाही स्वीकार केला. ज्या समूह लोकसंगीतापासून कलावंतांनी राग पद्धतीचा शोध लावला त्या समूहसंगीताचे स्थान आज व्यक्तिगत संगीताने घेतले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात जसा व्यक्तिगत संगीताचा विकास झाला तसा समूह संगीताचा विकास होऊ शकला नाही.

काळानुरूप संगीतामध्ये बदल होणे साहजिकच आहे. परंतु जुने ते सोने या म्हणीप्रमाणे आपले पुरातन वृंदवादन आज जपण्याची गरज आहे. धमार, धृपद, दादरा व त्रिवट यासारखे गीतप्रकार जे काळाच्या ओघात लुप्त होत आहेत. अशा संगीत प्रकारांना सामूहिक पद्धतीने गायीले तर त्याही गीत प्रकारांना सोन्याचे ×¤ü¾ÖÃÖ µÖêŸÖß»Ö.

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö : * प्रस्तावना १) व्याख्या २) उगम ३) प्रकार ४) प्रसिध्द कलावंत ५) सादरीकरणाची पध्दत ६) उपयोग * स्थूल भेद * समारोप

प्रश्न : फरक स्पष्ट करा. वैयक्तिक संगीत - समूह संगीत. **(08)**

✪✪✪

EEÖ®hE

10

शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत

*** प्रस्तावना :**

पृथ्वीच्या पाठीवर मानवाच्या भिन्न-भिन्न जाती, वंश, धर्म, संस्कृती, रूढी, प्रथा व परंपरा आहेत. त्याचबरोबर त्यांचे भिन्न-भिन्न संगीत प्रकार सुद्धा आहेत. उदा. अरेबियांचे अरेबियन संगीत, पाश्चात्त्यांचे पाश्चात्त्य संगीत व भारतीयांचे भारतीय संगीत.

स्वर्गीय सुखाची अनुभूती करून देणाऱ्या संगीताचा आपण जेव्हा अभ्यास करतो तेव्हा आपणांस वेगवेगळ्या संगीतांतील साम्य व भेद यांची माहिती असणे गरजेचे असते. शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत म्हणजे काय? त्यांचे प्रकार व भेद कोणते आहेत हे खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

शास्त्रीय संगीत	सुगम संगीत
१) व्याख्या : जे गायन अथवा वादन राग, स्वर, लय, ताल इ. नियमांचा विचार करून, रचना आकर्षित करून सादर केले जाते त्यास शास्त्रीय संगीत असे म्हणता येईल.	**१) व्याख्या :** जे गायन काव्य आणि संगीतातील स्वर, लय, ताल इ. चा विचार करून मनाला प्रसन्न करणारे हृदयस्पर्शी गीत सादर केले जाते त्यास सुगम संगीत असे म्हणतात.
2) †£Ö : '¿ÖÖÃ¡Ö' µÖÖ ¿Ö²¤üÖ"ÖÖ †£Ö एखाद्या विषयाचे व्यवस्थित संकलन, पृथक्करण, विश्लेषण व वर्गीकरण करून नियमबद्ध स्वरूप देणे म्हणजे '¿ÖÖÃ¡Ö' ÆüÖµÖ. µÖÖ"ÖÖ"Ö †£Ö ¿ÖÖÃ¡ÖßµÖ संगीताला नियमांचे काटेकोर बंधन †ÃÖŸÖê.	**2) †£Ö :** 'सुगम' µÖÖ ¿Ö²¤üÖ"ÖÖ †£Ö सहज आणि सोपा असा होतो. याचाच अर्थ सुगम संगीत हे सोपेच असते असे नव्हे. सुगम संगीतातही काही नियमांचे पालन करावे लागते. परंतु तुलनेने शास्त्रीय संगीतापेक्षा सुगम संगीत हे सोपेच असते.

(3) ³Ö¤ü :	
सा) नियमांचे बंधन : ¿ÖÖÃ¡ÖßµÖ संगीतामध्ये नियमांचे बंधन असते. उदा. गानसमय, आरोह-अवरोह, £ÖÖ™ü, ¾ÖÖ¤üß-ÃÖ¾ÖÖ¤üß, ¾Ö•ÖÖ¾Ö•Ö ÃÖ¾Ö¸ü, बंदिशीची पद्धतशीर मांडणी इ. नियमांचे काटेकोर पालन करणे आवश्यक असते.	**सा) नियमांचे बंधन :** सुगम संगीताला नियमांचे काटेकोर बंधन नसते. तरीसुद्धा सुगम संगीतात शब्दानुरूप रचना, शब्दांची ठेवण, भावानुरूप चाल व शब्दांचे चढ-उतार इ. नियमांचे पालन करावे लागते.
रे) प्रकार : शास्त्रीय संगीतामध्ये धृपद, धमार, ख्याल, तराणा, चतरंग, त्रिवट इ. गीत प्रकारांचा समावेश ÆüÖŸÖÖê.	**रे) प्रकार :** सुगम संगीतामध्ये भावगीत, भक्तिगीत, गझल, चित्रपट गीत, लोकगीत, दादरा इ. गीतप्रकारांचा समावेश होतो.
ग) साधना : शास्त्रीय संगीतासाठी कठोर साधना करावी लागते. आलाप, तान, श्रुती, थाट, गमक, मींड इ. अलंकारिक बाबींचा सूक्ष्म अभ्यास शास्त्रीय संगीतासाठी करावा लागतो.	**ग) साधना :** या संगीतासाठी नैसर्गिक आवाजाची देणगी असेल तर अल्प परिश्रमात सुगम संगीत सादर करता येऊ शकते. तरीही आवाज, स्वरसौंदर्य इ. बाबींची साधना करावी लागते.
´Ö) ¾ÖÖªü : शास्त्रीय संगीतासाठी दोन तंबोरे, तबला किंवा मृदंग, हार्मोनियम व काही वेळा सारंगी इ. ´ÖµÖÖ×¤üŸÖ ¾ÖÖªü ¾ÖÖ¯Ö¸ü»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ.	**´Ö) ¾ÖÖªü :** या संगीतासाठी मात्र शास्त्रीय संगीतासाठी लागणाऱ्या वाद्यांबरोबर सिन्थेसायझर, व्हायोलिन, बासरी व विविध ŸÖÖ»Ö¾ÖÖªü ¾ÖÖ¯Ö¸ü»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ.
¯Ö) ŸÖÖ»Ö : शास्त्रीय संगीतासाठी एकताल, तिलवाडा, तीनताल, —Ö´Ö¸üÖ, †Ö›üÖ "ÖÖ¸üŸÖÖ»Ö †¿ÖÖ •ÖÖÃÖŸÖ ´ÖÖ¡ÖÖ"Öê ¾Ö †¾Ö‘Ö›ü ŸÖÖ»Ö ¾ÖÖ¯Ö¸ü»Öê जातात.त्यामुळे जाणकार श्रोताच समेवर डोके हालवून दाद देतो.	**¯Ö) ŸÖÖ»Ö :** सुगम संगीतासाठी दादरा, केहरवा, रूपक, दिपचंदी, खेमटा, •ÖŸÖ, ¬Ö´ÖÖôûß, ¯Ö•ÖÖ²Öß, †¨üÖ, †ÃÖÖ कमी मात्रांचे व सोपे ताल वापरतात. यामुळे सामान्य रसिकांनासुद्धा सहज आनंद प्राप्त होतो.

ध) श्रोतावर्ग : शास्त्रीय संगीत हे रागप्रधान असते. रागाचे निश्चित स्वरूप, रागाचे चलन, वादी संवादी, गान समय, पूर्वांग-उत्तरांग विविध लयकारी, क्लिष्ट ताल यामुळे शास्त्रीय संगीताचा श्रोतावर्ग ´ÖµÖÖÔ×¤üŸÖ †ÃÖŸÖÖê.

नी) लोकप्रियता : लोकप्रियतेच्या बाबतीत शास्त्रीय संगीत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. कारण सुरुवातीपासूनच शास्त्रीय संगीत ¸Ö•Ö¾ÖÖ›ü¶ÖÓ¯Ö¸üŸÖ ´ÖµÖÖÔ×¤üŸÖ ÆüÖêŸÖê. गायक आपल्या सुमधुर आवाजात रागाचे सजीव चित्र रेखाटण्याऐवजी काहीतरी कमाल करून दाखवण्याच्या प्रयत्नात असतात. अशा वेळी रसहीन गायन व अप्रिय हावभाव शास्त्रीय संगीताला लोकप्रिय कसे करू शकतील?

सां) काव्य : शास्त्रीय संगीतात काव्याच्या केवळ चारच ओळी †ÃÖŸÖÖŸÖ. •µÖÖŸÖ ×¾Ö¸üÆü †ÃÖ»ÖêÛ»Ö नायिका, राधा-कृष्णाच्या रासलिला किंवा अशाच एखाद्या दृश्यांचे चित्रण असते. ज्या चार ओळींना गायक कल्पनाशक्तीच्या जोरावर तास-दीडतास गात असतो. काव्याचे स्थायी आणि अंतरा असे दोन भाग †ÃÖŸÖÖŸÖ.

ध) श्रोतावर्ग : हे संगीत भावप्रधान व शब्दप्रधान असते.तसेच ऐकण्यास ´Ö¬Öã¸ü †ÃÖŸÖê. ÃÖÖ»Ö³Ö ³ÖÖÂÖÖ, ŸÖÖ»Ö इ.बाबींमुळे सुगमसंगीत सर्वसामान्य श्रोत्यांना आकर्षित करते म्हणून या संगीतासाठी श्रोत्यांची संख्या †´ÖµÖÖÔ×¤üŸÖ †ÃÖŸÖê.

नी) लोकप्रियता : लोकप्रियतेच्या बाबतीत सुगम संगीत प्रथम क्रमांकावर आहे. कारण सुगम संगीत सुरुवातीच्या काळापासूनच राजवाड्यापासून झोपडीपर्यंत पोहोचले आहे. सुगम संगीताला स्थळ, काळ, वेळेचे बंधन नसते. स्वर, ताल व लय हे मानवाच्या मस्तिष्कावर प्रभाव पाडत असतात. म्हणूनच सुगम संगीत हे आबालवृद्धांमध्ये लोकप्रिय झाले †ÖÆê.

सां) काव्य : सुगम संगीतात मात्र भजन किंवा भावगीताची अनेक कडवी असतात. ज्याचा उपयोग रसिक श्रोत्यांना संगीताच्या रसाबरोबरच साहित्याचाही आनंद लुटता येतो. अशा प्रकारे साहित्यिक दृष्टिकोनातून सुगम संगीत हे शास्त्रीय संगीतापेक्षा विशेष समृद्ध †ÖÆê.

¸ü) ÃÖ£Öã»Ö ³Öê¤ü : १. शास्त्रीय संगीतात स्वर व लय याकडे लक्ष असते.
२. शास्त्रीय संगीतात बसून गायन अथवा वादन केले जाते.
३. शास्त्रीय संगीतात विविध लयकारीचा आनंद घेता येतो.
४.एखादा राग वेगवेगळया गायकांकडून ऐकायला मिळाला तरी यात प्रत्येक वेळा आनंद घेता येतो.
५. शास्त्रीय संगीतात मुख्य कलावंत ¾Ö ÃÖÖ£Ö¤üÖ¸ü †ÃÖŸÖÖŸÖ»Öê ŸÖ¸ü ´ÖÆü¢¾Ö»Öê µÖÖê•ÖÖ¾ÖŸÖ ÆüÖêŸÖê.

¸ü) ÃÖ£Öã»Ö ³Öê¤ü : १. सुगम संगीतामध्ये शब्द व भाव यांकडे लक्ष असते.
२. सुगम संगीत बसून किंवा उभे राहूनही सादर केले जाते.
३. सुगम संगीतात लयकारींचा आनंद घेता येत नाही.
४. सुगम संगीतातील एखादे गीत दोन-चार वेळा ऐकल्यानंतर पुन्हा ऐकण्याची इच्छा होत नाही.
५. सुगम संगीतात मात्र गीतकार, संगीतकार, गायक व वाद्यवृंद इ. ची आवश्यकता असते.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö : काही लोक शास्त्रीय संगीताला उद्यानाची तर सुगम संगीताला फुलदानीची उपमा देतात. खरोखरच ज्या व्यक्तीने उद्यानातील रंगीबेरंगी व सुगंधी फुलांचा सुगंध घेतलाय अशांना फुलदानीतील फुलांची किंमत काय ? परंतु उद्यानातील फुले दाखविणाऱ्या कलावंतांची संख्या अल्प आहे. किंबहुना आपल्याकडे असे अनेक गायक आहेत की ते श्रोत्यांना उद्यानात नेण्याऐवजी जंगलात नेऊन सोडतात. ज्यामुळे श्रोत्यांच्या पायात काटेकुटे तर टोचतातच परंतु ठेचा लागून त्यांचे पाय रक्तबंबाळ होतात. अशा अवस्थेत रसिकांना फुलदानीतील एक फूलसुद्धा चांगले वाटते. आजकाल आवश्यकता आहे शास्त्रीय संगीताला सोपे बनविण्याची. वास्तविक पाहता शास्त्रीय व सुगम संगीत एक दुसऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत असे नव्हे तर दोन्ही संगीत प्रकार एकमेकांना पूरक आहेत. शास्त्रीय संगीत हे मेंदू आहे तर सुगम संगीत मन आहे.

सारांश : प्रस्तावना १) व्याख्या २) अर्थ ३) भेद : सा) नियमांचे बंधन रे) प्रकार ग) साधना म) वाद्ये प) ताल ध) श्रोतावर्ग नी) लोकप्रियता सां) काव्य * स्थुल भेद * समारोप

प्रश्न : फरक स्पष्ट करा. शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत. **(08)**

11 स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन

*** प्रस्तावना :**

भारतीय संगीतात वाद्य संगिताला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. वैदिक काळापासून २१ व्या शतकापर्यंत अनेक वाद्यांचा अविष्कार झाला. तत, सुषिर, अवनद्ध व घन वाद्यांतील अनेक वाद्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे. अशा या विविध वाद्यांचा उपयोग साथसंगत, स्वतंत्र वादन व वृंदवादनासाठी होतो. यांपैकी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन कसे असते, त्यांच्यातील भेद कोणते आहेत हे खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

स्वतंत्र वादन	साथसंगतीचे वादन
१) व्याख्या : जे वादन स्वतंत्रपणे ‡Û“”ÌŸÖ »ÖµÖßŸÖ Ã¾Ö¸¡²Ö¨¨Ì, »ÖµÖ²Ö¨¨Ì ¾Ö तालबद्ध पद्धतीने पेश केले जाते त्यास स्वतंत्र वादन असे म्हणतात.	**१) व्याख्या :** गायन, वादन अथवा नृत्याला उठाव व पुरकता यावी यासाठी जे वादन केले जाते त्यास साथसंगतीचे वादन असे म्हणतात.
२) उगम : स्वतंत्र वादनाचा उगम हा साथसंगतीच्या वादनानंतर झाला. गायकांची साथ करत असताना वादकांनी आपली कला विकसीत केली. यातूनच पुढे स्वतंत्र वादनाचा उगम झाला.	**२) उगम** : वाद्यांच्या पुर्वी गायनाचा उगम झाला. गायनाच्या साथीसाठी विविध वाद्यांची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच साथसंगतीच्या वादनाचा उगम झाला.
३) वादनाची पद्धत : ज्याप्रमाणे गायक अपले गायन सादर करताना विविध गीतप्रकार सादर करून मैफल सजवित असतो. तसेच स्वतंत्र वादनात ततवाद्य व सुपिर वाद्य असेल तर गत, धुन, जोड, झाला इ. प्रकारांचे वादन करतात तर अवनद्ध वाद्य असेल तर उठाण, पेशकार, कायदे, रेले, तुकडे, मुखडे इ. वादन प्रकार वाजवून मैफल Ãö•Ö×¾Ö»Öß •ÖÖŸÖ.	**३) वादनाची पद्धत :** साथसंगतीच्या वादनामध्ये गायक अथवा वादकास अनुरूप साथ केली जाते. स्वतंत्र वादनाप्रमाणे साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना मुक्त वादन करता येत नाही. गायकांना आधार स्वर देणे, गायक जेव्हा थांबेल तेव्हा एखादी अनुरूप स्वर रचना वाजविणे तसेच समेवर येण्यासाठी तबलावादक एखादा मुखडा वाजवून साथसंगतीचे वादन करीत असतो.
४) नियमांचे बंधन : स्वतंत्र वादन करतांना स्वरबद्ध व तालबद्ध पद्धतीने वादन केले जाते. योग्य राग व तालाची निवड, शास्त्रोक्त पद्धतीने सादरीकरण इ. नियमांचे पालन करून स्वतंत्र वादन सादर केले जाते.	**४) नियमांचे बंधन :** साथसंगतीचे वादन करतांना गीत प्रकारास अनुरूप वाद्यांची निवड, मधुर, मुलायम तर कधी जोरकस असे प्रसंगानुरूप वादन, गायक-वादकांच्या लयीत व मुख्य कलावंतास सहाय्यक वादन करावे लागते.
5) Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ : स्वतंत्र वादन करताना मुख्य कलावंताला त्याच्या आवडीनिवडीनुसार वादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. राग, ताल, रचना व बोलांची निवड करण्याचे त्याला Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ †ÃÖŸÖ.	**5) Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ :** साथसंगतीचे वादन करतांना मुख्य कलावंताप्रमाणे वादकांना स्वातंत्र्य नसते. त्याला सामुहीकतेचे बंधन असते. गायकास अथवा वादकास पोषक असेच वादन करावे लागते.
6) ¾ÖÖª : स्वतंत्र वादनात सतार, सारंगी, सरोद, वीणा, संतूर, हार्मोनियम, बासरी, सुंद्री, शहनाई, तबला, पखवाज, जलतरंग इ. वाद्यांचे वादन केले जाते.	**6) ¾ÖÖª :** साथसंगतीच्या वादनात तंबोरा, हार्मोनियम, सारंगी व तबला ही प्रमुख वाद्ये वाजविली जातात. तत ¾Ö ÃÖ×ÂÖ¸ ¾ÖÖªÖ“µÖÖ ÃÖÖ£ÖßÃÖÖŠß Ÿ²Ö»ÖÖ Æ ¾ÖÖª ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»Ö •ÖÖŸÖ.
7) ´ÖµÖÖ¤Ö : स्वतंत्र वादनात मुख्य ¾ÖÖªÖÃÖÖ²ÖŸÖ Ÿ²ÖÖ¸Ö ¾Ö Ÿ²Ö»ÖÖ Æß ¾ÖÖª ÃÖÖ£ÖßÃÖÖŠß ‘ÖŸÖ»Öß •ÖÖŸÖÖŸÖ. ŸÖÃÖ“Ö घुंगरू, शंख, टाळ, खंजेरी व खुळखुळा	**7) ´ÖµÖÖ¤Ö :** शास्त्रीय गायनाच्या ÃÖÖ£ÖßÃÖÖŠß ´ÖµÖÖ×¤ŸÖ“Ö ¾ÖÖª ‘ÖŸÖÖ येतात. त्यात घुंगरू, टाळ, पुंगी, अशी वाद्ये घेता येत नाहीत. सुगम संगीताच्या

इ. वाद्यांचे स्वतंत्र वादन करता येत नाही.	साथसंगतीसाठी मात्र ही वाद्ये ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»ÖÖ •ÖÖŸÖÖŸÖ.
८) साधना : स्वतंत्र वादनासाठी अथक परिश्रम व कठोर साधनेची आवश्यकता असते.	**८) साधना :** स्वतंत्र वादकांच्या तुलनेत साथसंगतकारांची साधना अधिक नसली तरी चालते.
9) Ã£Ö»Ö³Ö¤	**9) Ã£Ö»Ö³Ö¤**
१. स्वतंत्र वादनातील वादकाला मैफलीत मुख्य स्थान असते.	१. साथसंगतीच्या वादकांना मैफलीत दुय्यम स्थान असते.
२. स्वतंत्र वादनात कलावंताला Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ †ÃÖŸÖ.	२. साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना अधिक स्वातंत्र्य नसते.
३. स्वतंत्र वादनात मर्यादित वाद्यांचा उपयोग केला जातो.	३. साथसंगतीत अनेक वाद्यांचा उपयोग केला जाऊ शकतो.
४. स्वतंत्र वादकाजवळ †ÖŸ´Ö×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ ÃÖµÖ´Ö ¾ÖÖ¢ÖÖ †ÃÖÖ¾ÖÖ लागते.	४. साथसंगतीच्या कलावंताजवळ थोडासा आत्मविश्वास नसला तरी “ÖÖ»ÖŸÖ.
५. स्वतंत्र वादन करणारा कलावंत पाठांतर करून व रियाज करून स्वतंत्र वादन करू शकतो.	५. साथसंगत करण्यासाठी मात्र लयीचे ज्ञान, रियाज व अनुभव इ. बाबींची आवश्यकता असते.

ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖê¯Ö : वाद्यवादन कला जरी सारखी वाटत असली तरी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन यात कमालीची तफावत आहे. स्वतंत्र वादनातून अनेक कलावंतांनी त्या-त्या वाद्यांना किर्तीचा सुवर्ण मुकूट चढविला तर साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांनी अहोरात्र परिश्रम घेऊन मैफलीत रंग भरण्याचे कार्य केले.

सारांश : प्रस्तावना, १) व्याख्या, २) उगम, ३) वादनाची पद्धती, ४) नियमांचे बंधन, ५) स्वातंत्र्य, ६) वाद्ये, ७) मर्यादा, ८) साधना, 9) Ã£Ö»Ö³Ö¤ * ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖê¯Ö

प्रश्न : फरक स्पष्ट करा - स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन. (8)

✪✪✪

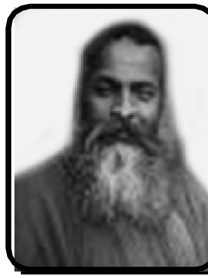

12 पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर

जन्म : १८ ऑगष्ट, १८७२ मृत्यू : २१ ऑगस्ट, १९३१

१) प्रस्तावना :

पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांच्या कार्याचे स्मरण म्हणजे कंठसंगीत, वाद्यसंगीत किंबहुना संगीत या विषयासाठी या दृष्ट्या कलावंताने केवढे मोलाचे कार्य केले आहे याची कल्पना येते. त्यांच्या संपूर्ण कार्याची व्याप्ती लक्षात घेता आपणांस थक्क व्हायला होते. एकाच व्यक्तीने एवढे मोलाचे कार्य केले यावर आपला क्षणभर विश्वास बसत नाही. अशा या महान कलावंतांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) जन्म व बालपण :

पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांचा जन्म १८ ऑगष्ट, १८७२ रोजी कुरुंदवाड संस्थानात झाला. त्यांचे मूळ आडनाव गाडगीळ असे होते. परंतु पलुस या गावी राहत असल्यामुळे त्यांचे नाव पलुस्कर असे पडले. त्यांच्या वडिलांचे नाव दिगंबर तर आईचे नाव गंगादेवी असे होते. त्यांचे वडील कीर्तनकार होते. त्यामुळे साहजिकच संगीताचा वारसा पंडितजींना लाभलेला होता. बालपणी विष्णू देखना व चुणचुणीत असल्यामुळे सर्वांचे त्यांच्यावर प्रेम होते. शालेय शिक्षणातही विष्णु Æü¿ÖÖ¸ü ÆüÖêŸÖÖ.

३) एक दुर्दैवी घटना :

कुरुंदवाड संस्थानात दत्त जयंतीचा उत्सव चालू होता. या उत्सवात विष्णुजी शोभेची दारू उडवीत होते. परंतु दुर्दैवाने शोभेच्या दारूचा स्फोट झाला आणि पलुस्करांच्या जीवनात कायमचा काळोख आला. त्या दारूच्या स्फोटामुळे पलुस्करांचे डोळे भाजले व डोळ्यांवर परिणाम झाला. अनेक वैद्यकीय उपचारानंतरही त्यांचे डोळे अधूच राहिले. अशा स्थितीत विष्णूंना शालेय शिक्षण घेणे अशक्य होते. म्हणून काही हितचिंतकांनी विष्णूंना संगीत साधनेचा मार्ग दाखविला. अशा प्रकारे संगीत ज्ञानार्जन हेच त्यांच्या आयुष्याचे मुख्य ध्येय ठरले.

४) गुरू व शिक्षण :

पंडितजींच्या सुदैवाने ग्वाल्हेर घराण्याचे भीष्माचार्य पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्यासारखे थोर गुरू लाभले. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून मिरज येथे पं. पलुस्करांची संगीत आराधना सुरू झाली. सुरुवातीला त्यांचा आवाज गाण्यायोग्य नव्हता. परंतु गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी अथक परिश्रम करून आवाज तयार केला. गुरुगृही कामे करीत असताना विष्णू कधीही थकत नसे. याचाच परिणाम गुरूंच्या आशीर्वादाने विष्णूंची परिपक्व गायकी तयार झाली.

५) आयुष्याला कलाटणी देणारा क्षण :

एकदा मिरज येथे सार्वजनिक सभेचे आयोजन करण्यात आले होते. शहरातील सर्व प्रतिष्ठित व्यक्तींना या सभेसाठी निमंत्रित केले होते. परंतु या सभेसाठी पं. विष्णू दिगंबरांच्या गुरूंना म्हणजेच पं.बाळकृष्णबुवांना निमंत्रित केले नव्हते. पं. पलुस्करांनी याबद्दल विचारणा केली असता असे उत्तर मिळाले की, "वो तो गवय्या है, उन्हें क्यों बुलाना ?" अशा प्रकारच्या उत्तराने विष्णूंना वाईट वाटले. त्यांच्या लक्षात आले की, आजही संगीततज्ज्ञांना समाजात प्रतिष्ठा नाही. त्याच प्रसंगी पंडितजींनी भीष्मप्रतिज्ञा केली की, "जोपर्यंत संगीत क्षेत्रातील लोकांना प्रतिष्ठा मिळणार नाही तोपर्यंत मी स्वस्थ बसणार नाही." हा क्षण त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा ठरला. संगीत क्षेत्राला उच्च स्थानी विराजमान करण्यासाठी त्यांनी १८९६ मध्ये मिरज सोडले.

६) भारत भ्रमण :

मिरजेहून सातारा, बडोदा असे करत त्यांनी संपूर्ण हिंदूस्थानात भ्रमण केले. त्यांच्या मैफली गाजत होत्या. अनेक ठिकाणी राजदरबारात त्यांना दरबारी गायक म्हणून नौकरी मिळत होती. परंतु क्षणिक मोहाला बळी न पडता ते ध्येय प्राप्तीसाठी भ्रमंती करू लागले.

भारतभ्रमण करीत असताना त्यांच्या असे लक्षात आले की, संगीत हे खालच्या वर्गापुरते मर्यादित राहिले आहे. म्हणून त्यांनी गाण्यातून बिभित्स व श्रृंगार रस काढून भक्तिरस ओतला. हिंदुस्थानाबरोबरच त्यांनी सिलोन, नेपाळ, ब्रह्मदेश इ. देशांचा प्रवास केला.

७) स्वरलिपीची निर्मिती :

अलीगढच्या मुक्कामात एका नापीताने काही धृपदे गाऊन दाखविली. रागांचे विवेचन करणारे काही श्लोकही म्हणून दाखविले. तेव्हा आपण त्याबाबतीत अनभिज्ञ आहोत याची जाणीव त्यांना झाली. त्या काळात गुरू जे सांगतील तेच शिष्यांनी ग्रहण करावे असा दंडक होता. गुरूंच्या चुका काढण्याची किंवा त्यांना प्रश्न विचारण्याची त्यांना अनुमती नव्हती. गुरू-शिष्य परंपरेतील या दोषाचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी पाश्चात्त्य स्वरलेखन पद्धतीचा अभ्यास केला. यातूनच पुढे पं. पलुस्कर स्वरलिपीचा जन्म झाला.

८) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना :

संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा, सर्वसामान्य व्यक्तींना संगीताचे धडे देता यावेत यासाठी त्यांनी ५ मे, १९०१ रोजी लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली. त्यांनी परीक्षा पद्धतीनुसार अभ्यासक्रमाची रचना केली. विविध वाद्यांचा संग्रह केला. त्याचबरोबर वाद्य दुरुस्तीचा कारखानाही सुरू केला. छापखाना, ग्रंथालय, छात्रालय अशा सोयींमुळे अनेक विद्यार्थी संगीताकडे आकर्षित होऊ लागले. १९०८ साली मुंबई येथे व पुढे पुणे व नागपूर येथे महाविद्यालयाच्या शाखा सुरू केल्या. सभागृहातून मैफली होण्यास सुरुवात झाली. स्त्रियांना संगीत शिकता यावे यासाठी त्यांनी कलावंतांच्या मैफली आयोजित केल्या. १९१८ ते १९२२ या काळात त्यांनी गांधर्व महाविद्यालयात पाच संगीत ¯Öx¸üÂ¤Öü ³Ö¸ü×¾Ö»µÖê.

9) ¯Öx›üÖ•Öà“Ö ¸üÖÂ™ü¯Ö´Ö :

स्वातंत्र्यलढ्यात पंडितजींनी मोलाचे सहकार्य केले. ते स्वतः टिळक व गांधीजींचे भक्त होते. '¾Ö¤êü ´ÖÖŸÖ¸ü´Ö' हे जरी दोन शब्द असले तरी हजारो सूर्यांचे तेज त्यामध्ये होते. अशा या वंदे मातरम्ला इंग्रजांबरोबरच कॉंग्रेसमध्येही विरोध होता परंतु या विरोधाला न जुमानता पंडितजींनी वंदे मातरम् गाऊन दाखविले. सभेच्या शेवटी वंदे मातरम् म्हणण्याची प्रथा त्यांनीच सुरुवात केली. यावरून त्यांची राष्ट्रभक्ती दिसून येते.

10) ¯Öx›üÖ•Öà“Öß ¸üÖ´Ö³ÖŒŸÖß :

पंडितजी हे उत्तम वक्ते होते. ते धार्मिक वृत्तीचे होते. तुलसी रामायणावर ते भक्तिभावाने प्रवचन करीत असत. '¸ü‘Öã¯ÖŸÖß ¸üÖ‘Ö¾Ö ¸üÖ•ÖÖ ¸üÖ´Ö' या रामधुनीची रचना पंडितजींनी केली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात ते अध्यात्मातच रमू लागले. 1924 ´Ö¬µÖê ´Ö²Ö‡ÔŸÖß»Ö ŸÖµÖÖ“µÖÖ ×¾ÖªÖ»ÖµÖÖ“µÖÖ ‡´ÖÖ¸üŸÖß“ÖÖ ×»Ö»ÖÖ¾Ö –ÖÖ»ÖÖ. ŸÖµÖÖ´ÖÖôü

दु:खाने त्यांनी वैराग्य पत्करले. भगवी कफनी धारण करून ते रामभक्तीत विलीन झाले. अनेक चिजांमध्ये रामराम हे शब्द घेऊन ते गात असत. 'जय जगदीश Æ¸¡' या रचनेलाही त्यांनी संगीताचा साज चढवून ती रचना अजरामर करून टाकली.

११) गायकी :

पं. बाळकृष्णबुवांकडून त्यांनी ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी आत्मसात केली होती. स्थायी अंतरा यांची मांडणी करून ते उत्तम प्रकारे ख्याल सादर करायचे. आलाप, विविध तानांचे प्रकार, बेहलावे इ. बाबी ते बेमालूमपणे सादर करीत असत. बड्या ख्यालानंतर ते छोटा ख्याल घेत असत. तराणा गाऊन ते मैफलीची सांगता करायचे. त्यांचा आवाज पहाडी, कसदार, पल्लेदार व बुलंद होता. ध्वनिक्षेपक नसतानाही हजारो श्रोत्यांपर्यंत त्यांचा आवाज पोहोचत असे. ते तालाचे पक्के व स्वरांचे सच्चे होते. त्यांचा आवाज तीनही सप्तकात सहज फिरत असे. ग्वाल्हेर घराण्याचे वैशिष्ट्य असलेला धमार व धृपद हा गीत प्रकार गाण्यात ते तरबेज होते. त्यांची प्रवृत्ती आध्यात्मिक असल्यामुळे त्यांना भजने गाण्यात विशेष रस होता.

१२) ग्रंथ संपदा :

भारत भ्रमणातून मिळालेले ज्ञान व अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करून पंडितजींनी जवळपास ६० ग्रंथांचे लेखन केले.

१. संगीत बाल प्रकाश	10. ÆÖ¸ß
२. संगीत बालबोध	११. कर्नाटकी संगीत
३. राष्ट्रीय संगीत	१२. गीतावळी
४. संगीत शिक्षक	१३. महिला संगीत
५. राग प्रवेश	14. ³ÖŒÝÖ ¯Ö´Ö »ÖÆ¸ß
६. व्यायाम संगीत	१५. भारतीय संगीत लेखपद्धती
७. स्वरालाप गायन	१६. भजन अमृत लहरी
८. राग भैरव	17. ²ÖÖ»ÖÖ¤¾ÖÖ
९. संगीत तत्त्वदर्शक	१८. संगीत अमृत प्रवाह (मासिक)

13) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤¾ÖµÖ :

पंडितजी संगीताचे गाढे अभ्यासक तर होतेच परंतु त्याचबरोबर ते एक

आदर्श गुरू होते. त्यांनी अनेक शिष्य घडविले.

१. पं. ओंकारनाथ ठाकूर	५. पं. शंकरराव बोडस
२. पं. नारायणराव व्यास	६. पं. लक्ष्मणराव बोडस
३. पं. विनायक बुवा पटवर्धन	7. ¯ÖÖ. ²ÖÖ. †Ö¸¡. ¤¾Ö−Ö¸¡
४. पं. वि.अ. कशाळकर	८. पं. शंकरराव सप्रे इ.

14) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

पंडितजी निर्व्यसनी व चरित्रवान होते. ते स्वाभिमानी होते. त्यांचा स्वभाव मेहनती व कष्टाळू होता. गुरूबद्दल निष्ठा व राष्ट्राविषयी प्रेम हे त्यांच्या रोमारोमांत भिनले होते. पंडितजी हे धार्मिक व श्रद्धाळू होते. लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाचा उद्‌घाटन समारंभ चालू होता. तेव्हा एका शिष्याने त्यांना एक चिठ्ठी आणून दिली. कार्यक्रम संपल्यानंतर शांतपणे त्यांनी एका शिष्याला जवळ बोलावून घेतले आणि सांगितले की, कार्यक्रम चालू असताना माझ्या वडिलांच्या मृत्यूची तार मला आली आहे. उद्‌घाटन समारंभ पार पडला आहे. तेव्हा आता मी गावी जाऊन येतो. या प्रसंगावरून त्यांचा संयम, सहनशीलता व कर्तव्यनिष्ठा हे गुण दिसून µÖÝÖÖÝÖ.

15) ´ÖÝµÖ :

पंडितजींनी आपल्या रक्ताघामाने गांधर्व महाविद्यालयाचे रोपटे पोसले. या रोपट्याचे विशाल वटवृक्षात रूपांतर होत होते. अशातच आयुष्यभर केलेल्या अथक परिश्रमामुळे पंडितजी थकले होते. मुंबईतील त्यांच्या विद्यालयाचा झालेला लिलाव पाहून ते अधिकच खचले होते. शेवटी त्यांची प्रकृती ढासळत गेली आणि २१ ऑगष्ट, १९३१ रोजी मिरज येथे त्यांनी आपला देह ठेवला.

16) ÁÖ¨ÖÖ•ÖÖ»ÖÖ :

पंडितजी काळाच्या पडद्याआड गेले. परंतु त्यांच्या स्मृती कायम राहण्यासाठी समाजाने व राष्ट्राने त्यांना श्रद्धांजली वाहिली.

- मुंबई येथील महापालिकेच्या ऑपेरा हाऊसजवळीस चौकाला पं. वि.दि. पलुस्कर चौक असे नाव देण्यात आले.
- पंडितजीच्या जन्मशताब्दीनिमित्त अनेक शहरात संगीतमहोत्सवाचे अयोजन व चित्रांचे प्रदर्शन भरविले.
- दिल्ली येथील गांधर्व महाविद्यालयाच्या इमारतीजवळील रस्त्याला त्यांचे नाव

देण्यात आले.

- ♦ नासिक येथे पंचवटी रस्त्यास पंडितजीचे नाव देण्यात आले.
- ♦ २१ जुलै, १९७३ रोजी केंद्र सरकारने पोष्टाचे तिकीट काढून श्रद्धांजली वाहिली.
- ♦ पंडितजींच्या जीवनावर आधारित एक माहितीपट काढून सर्व सिनेमागृहात दाखविण्यात आला.
- ♦ पंडितजींचे ऋण व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या पुण्यतीथीचे औचित्य साधून संपूर्ण देशात दरवर्षी संगीतमहोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते.

17) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

ज्यांनी भारतीय संगीताला देशातच नव्हे तर इतर देशातही प्रतिष्ठा मिळवून दिली. ज्यांनी निष्कलंक चारित्र्याचा ठसा उमटवून संगीताचे पावित्र्य राखले, ज्यांनी गुरुभक्तीबरोबरच राष्ट्रभक्ती दाखविली. ज्यांनी अनेक रचनांना संगीताचा साज चढवून रचना लोकप्रिय केल्या, ज्यांनी स्वरलिपीच्या बरोबरच अनेक ग्रंथांचे लेखन केले, ज्यांनी गांधर्व महाविद्यालयाच्या व्यासपीठावरून सर्वांना संगीताचे ज्ञानामृत पाजले अशा पं. पलुस्करांना कोटीकोटी प्रणाम.

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö

(१) प्रस्तावना : कार्याचे स्मरण, कंठ, वाद्य, किंबहुना संगीत विषयासाठी मोलाचे कार्य, व्याप्ती, थक्क व्हायला होते. कार्य ... विश्वास बसत नाही. जीवन कार्याचा †ÖœÖÖ¾ÖÖ. **(२) जन्मबालपण :** १८ ऑगष्ट, १८७२, कुरुंदवाड ... मूळ आडनाव गाडगीळ, गाव - पलुस - आई गंगादेवी - वडील कीर्तनकार - संगीत वारसा वडिलांकडून. **(३) दुर्दैवी घटना :** ¤¢Ö •ÖµÖÖ¾ÖÖ - ¿ÖÖ³Ö“ÖÖ ¤Ö°Öþ - Ã±üÖ™ü - ›üÖÔü कायमचे अधू - हितचिंतक - संगीत शिकणे. **(४) गुरू व शिक्षण :** ¯Ö. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर - वयाच्या १५ व्या वर्षांपासून - गुरुगृही कामे ... परिपक्व गायकी. **(५) आयुष्याला कलाटणी :** मिरजेत सभा ... गुरूंना आमंत्रण नाही - उन्हें क्यों बुलाना गवैय्या है - संगीताला उच्चस्थानी विराजमान - १८९६ ×´Ö¸üÖ•Ö ÃÖÖ›üÖ»Ö. **(६) भारत भ्रमण :** संपूर्ण हिंदुस्थान - राजदरबारात नौकरीची संधी ... ध्येयप्राप्तीसाठी भ्रमंती - गाण्यातून बीभत्स, श्रृंगार काढून भक्तिरस - सिलोन, ब्रह्मदेश, नेपाळ प्रवास. **(७) स्वरलिपीची निर्मिती :** अलीगढ - नापीत रागाचे विवेचन - श्लोक - आपण अनभिज्ञ - गुरुदोष ग्रहण - गुरू-शिष्य परंपरेतील

दोष - पाश्चात्त्य स्वरलेखन पद्धती - अभ्यास - पुढे स्वरलिपी निर्मिती. **(८) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना** - ५ मे, १९०१ - लाहोर - अभ्यासक्रम - परीक्षा - छापखान, ग्रंथालय - छात्रालय - १९०८ मुंबई व नागपूर, पुणे येथे शाखा स्त्री-कलावंतांच्या मैफली - १९१८ ते १९२२ पाच संगीत परिषदा. **(9) ¸üÖÂ™ü¯ÖÏê´Ö :** टिळक, गांधींचे भक्त '¾Ö¤êü ´ÖÖŸÖ¸ü´Ö' विरोध - न जुमानता गाऊन दाखविले - सभेच्या शेवटी - म्हणण्याची प्रथा. **(10) ¸üÖ´Ö³ÖŒŸÖß :** उत्तम वक्ते - धार्मिक प्रवृत्ती - तुलसी रामायणावर प्रवचने - रघुपती राघव राजाराम - रामधुनीची रचना - उत्तरार्ध अध्यात्म - १९२४ विद्यालय लिलाव - भगवी कफनी - रामभक्ती चिजांमध्ये राम - जयजगदीश - रचनेला साज. **(११) गायकी :** ग्वाल्हेर - स्थायी अंतरा मांडणी - ख्याल - आलाप - ताना बेहलावे - बड्या ख्यालानंतर छोटा - शेवट तराणा - आवाज, पहाडी पल्लेदार, कसदार बुलंद - तालाचे पक्के, स्वरांचे सच्चे - आवाज तीन सप्तकांत फिरे. **(१२) ग्रंथ :** संगीत बालप्रकाश, संगीत बालबोध, राष्ट्रीय संगीत, संगीत शिक्षक, रागप्रवेश, व्यायम संगीत, स्वरालाप गायन, रागभैरव, गीतावळी, महिला संगीत, भक्त प्रेम लहरी, भजन अमृत लहरी, बालोदय, संगीत अमृत प्रवाह. **(13) ×¿ÖÂµÖ :** ओंकारनाथ ठाकूर, विनायकबुवा पटवर्धन, नारायणराव व्यास, वि.अ.कशाळकर, शंकरराव बोडस, लक्ष्मणराव ²ÖÖ›üÃÖ, ²ÖÖ. †Ö¸ü. ¤êü¾Ö¬Ö¸ü. **(14) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :** निर्व्यसनी, चरित्रवान, मेहनती, कष्टाळू, गुरुनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम, गांधर्व महाविद्यालय उद्घाटन - संयम, सहनशीलता, कर्तव्यनिष्ठा. **(15) ´ÖÖŸµÖã :** रक्ताघामाने - गांधर्व, रोपटं, विशाल वटवृक्ष, अथक परिश्रम, थकले - २१ ऑगष्ट १९३१ मिरज येथे मृत्यु. **(16) ÁÖ¨üÖ•Ö»Öß :** ´Ö¾²Ö‡Ô ऑपेरा हाऊस, दिल्ली येथील गांधर्व महाविद्यालयाच्या इमारतीजवळील रस्ता, नाशिक, पंचवटी रस्ता पंडितजींचे नाव - २१ जुलै, १९७३ पोष्टाचे तिकीट, जीवनावर माहितीपट, दरवर्षी संगीतमहोत्सव. **(17) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :** संगीताला देश-विदेशात प्रतिष्ठा - निष्कलंक चारित्र्य - अनेक रचनांना संगीताचा साज - गांधर्व व्यासपीठावरून ज्ञानामृत - कोटी प्रणाम.

प्रश्न : ™ßÖ¯ÖÖ ×»ÖÆüÖ.

पंडित विष्णू दिगंबर पलूस्कर यांचे सांगीतिक कार्य. (०८)

✪✪✪

ब्रह्मवीणा

EEò®hE

13 पं. विष्णू नारायण भातखंडे

जन्म : १० ऑगस्ट, १८६० ´ÖÝµÖ : 19 ÃÖ™ëü¸ü, 1936

१) प्रस्तावना :

भौतिक सुख-दु:खाची बंधने पार करून एका अनाम दुनियेत विहरणारे स्वर्गीय स्वर ... पंचमहाभूतांनी निर्मिलेल्या या शरीरात अपार आनंदाची कंपने निर्माण करणारा ताल ... क्षणोक्षणी जन्मणारी व येत्या-जात्या श्वासांशी घट्ट सांधा साधणारी लय... हे माणसाच्या जगण्याचे वैभव ! शास्त्रीय संगीताची साधना करणाऱ्या ऋषितुल्य गुरुजनांनी हे वैभव प्राणपणाने जपले. या गुरुजनांमध्ये दोन महान विभूतींचा उल्लेख करावा लागेल. एक म्हणजे पं. वि.दि.पलुस्कर व पं.वि.ना.भातखंडे यांपैकी पं. भातखंडे यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील ´Ö§Ö“µÖÖ †Ö–ÖÖ¸ü ‘Ö‰úµÖÖÝÖ.

२) जन्म व बालपण :

पं. वि.ना.भातखंडे यांचा जन्म मुंबई प्रांतातील वाळकेश्वर येथे १० ऑगष्ट, १८६० साली झाला. तो दिवस कृष्णअष्टमीचा होता. भातखंडे यांचे मूळ घराणे राजापूर जवळील अडिवरे या गावचे होते. विष्णूंच्या वडिलांचे नाव नारायण असे होते. ते ठाकूरद्वारच्या ग्रोरा राममंदिरात व्यवस्थापक होते. त्यांना संगीताविषयी रुची होती. त्यामुळेच त्यांनी विष्णुला संगीताचे शिक्षण दिले. लहाण विष्णुला त्याची आई भजने गाऊन दाखवीत असे. शाळेत विविध कार्यक्रमांत विष्णू भाग घेत असे. आपल्या मधुर आवाजाने तो सर्वांना मंत्रमुग्ध करीत असत. अशा प्रकारे अगदी बालवयापासूनच विष्णूंवर संगीताचे संस्कार झाले.

३) गुरू व शिक्षण :

महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असतानाच ते उत्तम बासरी वाजवीत असत. पं. वल्लभदास दामुलजी यांच्याकडे त्यांनी सतारवादनाचे शिक्षण सुरू केले. यानंतर गोपाळगीर बुवा यांच्याकडे सतारीचे शिक्षण घेतले. १८८५ साली ते

बी.ए. झाले. त्यानंतर त्यांनी एल.एल.बी ची पदवी प्राप्त केली. त्यांनी वकिलीचा व्यवसाय सुरू केला परंतु त्यांचे वकिली व्यवसायात मन रमले नाही. रावजीबुवा बेलबागकर, अलि हुसेन आणि विलायत हुसेन यांच्याकडून पं. भातखंडे यांनी धृपदाचे शिक्षण घेतले.

४) गायक उत्तेजक मंडळीत प्रवेश :

´Ö²Ö‡ µÖ£Ö ‘गायक उत्तेजक मंडळी’ या नावाची एक संस्था संगीत प्रेमी पारशी समाज चालवीत असे. या मंडळीत देशातील श्रेष्ठ कलावंतांचे गायन-वादन होत असे. पं. विष्णुजी या संस्थेचे सभासद झाले. पंडितजींना संगीत शिकण्याची जिज्ञासा होती. तेथे आलेल्या कलावंतांना काही प्रश्न विचारले असता ते कलावंत उत्तर देण्याचे टाळत असत. त्या काळी अनेक घराणी होती. आपली कला लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न ते कलावंत करीत होते. संगीतातील शास्त्र व प्रात्यक्षिक यांबाबत मतभेद व वाद होते. पं. भातखंडे हे सुशिक्षित होते. त्यांना ही संगीताची झालेली अवस्था पाहवेना. पुढे पंडितजी गायक उत्तेजक मंडळीचे संचालक झाले. तेव्हा त्यांनी अनेक कलावंतांच्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. अनेक कलावंतांचा सहवास लाभू लागला. या सहवासातून ते आपल्या शंकांचे समाधान करून घेऊ लागले. मिळालेली माहिती लिहून ठेवू लागले. परंतु प्राप्त झालेल्या माहितीने त्यांचे समाधान झाले नाही. घराण्यांची मक्तेदारी, हिंदुस्थानी संगीताचे मूळ कोणते ? भारतीय संगीताचा विकास कसा झाला? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी भारतभ्रमणाशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. म्हणूनच त्यांनी भारतभ्रमण करण्याचे निश्चित केले.

५) भाषा आत्मसात केल्या :

भारतीय संगीताविषयी निर्माण झालेल्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी मुंबईत बसून केवळ संस्कृत ग्रंथाचे वाचन करून भागणार नाही. म्हणून त्यांनी अनेक भाषा आत्मसात केल्या. संस्कृत, मराठी व इंग्रजी सोबतच त्यांनी गुजराथी, तामीळ, पारशी, बंगाली, तेलगू इ. भाषा शिकून घेतल्या. या भाषांचा भारतभ्रमण करताना उपयोग झाला. अनेक प्रांतांतील विद्वानांशी चर्चा, विचार विमर्श करण्यासाठी या भाषा त्यांना उपयुक्त ठरल्या. याचबरोबर त्यांना विविध भाषेतील ग्रंथांचे वाचन करता आले.

६) भारत भ्रमण :

भाषा आत्मसात करून व ग्रंथांचे वाचन करून संगीतातील समस्या सुटणार नव्हत्या. म्हणून त्यांनी भारतभ्रमण करण्याचे ठरविले. १९०४ मध्ये त्यांनी उत्तर भारताचा प्रवास केला. या प्रवासात त्यांनी संगीत शास्त्रातील बरीच माहिती उपलब्ध केली. बडोदा, अहमदाबाद, सुरत, भडोच, बिकानेर इ. ठिकाणी जाऊन ग्रंथालयांना भेटी दिल्या. या प्रवासात उ.महमद अली खाँ आणि त्यांच्या दोन पुत्रांकडून ३०० दुर्मीळ चिजा मिळविल्या. अनेक अप्रचलित रागांतील बंदिशीही त्यांनी मिळविल्या. या प्रवासात मिळालेल्या माहितीच्या आधारे भारतीय संगीत हे भारतीय आहे ते इराण किंवा अरबस्थानकडून आले नाही हे सिद्ध करून दाखविले.

७) दहा थाटांची निर्मिती :

दक्षिणेतील बेंगलोर, रामेश्वर, मद्रास, त्रिवेंद्रम या भागात प्रवास चालू असताना पं.व्यंकटमुखी यांच्याकडून ७२ थाटांची माहिती मिळविली. या थाटांचा हिंदुस्थानी संगीतात प्रचार केला तर रागस्वरूप स्पष्ट होईल म्हणून पं. भातखंडे यांनी दहा थाटांची निर्मिती केली.

1. ×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	२. खमाज
३. कल्याण	४. काफी
5. †ÖÃÖÖ¾Ö¸ß	6. ŸÖÖ›ß
7. ¯Ö¾Öá	8. ´ÖÖ¸¾ÖÖ
9. ³Ö¸¾Ö	10. ³Ö¸¾Öß

८) संगीत विद्यालये :

पं. वि.ना. भातखंडे यांनी शास्त्रीय संगीताचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी अनेक संगीत विद्यालयांचे स्थापना केली.

१. बडोदा येथे भारतीय संगीत विद्यालय
२. इंदोर येथे होळकर स्टेट संगीत महाविद्यालय
३. ग्वाल्हेर येथे माधव संगीत विद्यालय
४. जांभुळवाडी मुंबई येथे शारदा संगीत मंडळ
५. लखनौ येथे मॅरीस कॉलेज ऑफ इंडियन म्युझिक

पुढे यालाच भातखंडे युनिव्हर्सिटी ऑफ म्युझिक असे नाव दिले.

या संगीत विद्यालयांसाठी राजेश्वर, राम उमानाथ, उत्तर प्रदेशचे गव्हर्नर सर विल्यम मॅरिस यांनी मदत केली.

9) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

पंडितजींनी आपले लक्ष शास्त्रपक्षावर अधिक केंद्रित केल्यामुळे त्यांचा मोजकाच शिष्यवर्ग तयार झाला.

१. पं. श्रीकृष्ण रातंजनकर	2. ¸üÖ•ÖÖ³ÖµµÖÖ ¯Ö""ü¾ÖÖ»Ö
3. ¯Ö. ×¤ü»Öß¯Ö"Ö¦ü ²Ö¤üß	4. ²ÖÖ¤üß»ÖÖ»Ö ¿Ö´ÖÖ
5. ×Æü¸üÖ²ÖÖ‡ •Ö¾Æü¸üß	6. Æü´Ö¦ü»ÖÖ»Ö ¸üÖµÖ ‡.

१०) संगीत परिषदा :

संगीत क्षेत्रातील नामवंत गायकवादकांनी एकत्र येऊन विचार विमर्श करावा, संगीताला एक वेगळे वळण लावावे यासाठी पंडितजींनी संगीत परिषदांचे आयोजन केले.

१) १९१६ मध्ये बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड यांच्या साहाय्याने पहिली संगीत परिषद बडोदा येथे घेण्यात आली. याच परिषदेत ऑल इंडिया म्युझिक अकादमीची स्थापना करण्यात आली.

२) १९१८ मध्ये रामपूरचे नवाब अली साहेब यांच्या मदतीने दुसरी संगीत परिषद ×¤ü»»Öß µÖê£Öê –ÖÖ»Öß.

३) १९१९ मध्ये रामनगर संस्थानचे महाराज यांच्या साहाय्याने तिसरी संगीत परिषद बनारस येथे पार पडली.

४) १९२४ मध्ये राय उमानाथ यांच्या साहाय्याने चौथी संगीत परिषद बनारस येथे घेण्यात आली.

११) ग्रंथ संपदा :

पंडितजींनी भारतभ्रमण करून अनेक भाषा आत्मसात करून ग्रंथांचे लेखन केले. त्यांमध्ये-

१. श्रीमल्ललक्षसंगीतम् (संस्कृत)	२. हिंदुस्थानी संगीत पद्धती (भाग १ ते ४)
३. अभिनवराग मंजिरी (संस्कृत)	४. अभिनवताल मंजिरी (संस्कृत)
५. हिंदुस्थानी संगीत पद्धती (भाग १ ते ६)	६. अष्टोत्तर शतताल लक्ष्मणम् (संस्कृत)
७. लक्ष्मणगीत संग्रह	८. गीत मालिका भाग-२३
९. पारिजात प्रवेशिका	१०. राग विबोध प्रवेशिका
११. हृदय कौतुक	१२. हृदय प्रकाश १३. संगीत नादोदधि

14. A short Historical Survey of the music of upper Indian and Comparative study of the system of 15th, 16th, 17th, 18th centuries.

15. Philosophy of Music   इ. ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल.

१२) पंडितजींची टोपण नावे :

पंडितजींनी अनेक ग्रंथ वेगवेगळ्या टोपण नावाने लिहिले आहेत. संस्कृत ग्रंथ त्यांनी '"ÖÛÖ¸ü ¯Ö×›üŸÖ' या नावाने लिहिले. चिजांसाठी '"ÖÛÖ¸ü' ¾Ö 'हररंग' हिंदुस्थानी संगीत पद्धतीसाठी पं. विष्णुशर्मा तर काही ग्रंथांसाठी '³ÖÖ¸ü«Ö•Ö' ¾Ö 'मंजिरीकार' अशा टोपण नावाने लेखन केले.

13) ´ÖÛÖµÖ :

ज्याप्रमाणे मधमाशी विविध फुलांमधून मध एकत्रित करते त्याचप्रमाणे पंडितजींनी संपूर्ण भारतभ्रमण करून ज्ञानकण प्राप्त केले. स्वरलिपीची निर्मिती, अनेक संगीत परिषदांचे आयोजन, संगीत विद्यालयांची स्थापना अशी अनेक कार्ये त्यांच्या हातून घडली. त्यांनी संपूर्ण आयुष्यभर संगीताची आराधना केली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांना प्रकृती साथ देईनाशी झाली. १९३३ मध्ये त्यांना पक्षघात झाला. पुढे १९ सप्टेंबर, १९३६ रोजी गणेशचतुर्थी दिवशी पंडितजींची प्राणज्योत मावळली.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

पंडितजींच्या या महान कार्याबद्दल १९१७ साली काशी येथे भारत धर्म मंडळाने 'संगीत कला निधी' ही पदवी देऊन त्यांचा बहुमान केला. १९६१ साली पंडितजींच्या १०१ व्या जन्मसालानिमित्त केंद्रसरकारने पोष्टाचे तिकीट काढून त्यांना एका अर्थाने श्रद्धांजली अर्पण केली. अशा या थोर विभूतींचे नाव भारतीय संगीताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

(१) प्रस्तावना : भौतिक सुख-दुःखाची ... स्वर्गीय स्वर ... पंचमहाभूतांनी ... ताल ... क्षणोक्षणी ... लय ... जगण्याचे वैभव ... ऋषी ... प्राणपणाने जपले - पं. भांतखंडे ... पं. पलुस्कर. **(२) जन्म व बालपण :** मुंबई प्रांतातील वाळकेश्वर

... १० ऑगष्ट, १८६० मूळ घराणे अडिवरे ... वडील राममंदिरात व्यवस्थापक ... शाळेत विविध कार्यक्रमांत भाग ... लहान वयातच संगीताचे संस्कार. **(३) गुरू व शिक्षण :** पं. वल्लभदास दामुजी, गोपाळगीरबुवा यांच्याकडे सतार ... बी.ए., एल.एल.बी. ... रावजीबुवा बेलबागकर, अलीहुसेन, विलायत हुसेन ... धृपदाचे शिक्षण. **(४) गायक उत्तेजक मंडळीत प्रवेश :** ´Ö²Ö‡ŸÖ ¯ÖÖ¸¡¿Ö® ÃÖ´ÖÖ•Ö ... सभासद प्रश्न विचारीत ... परंतु ते टाळीत ... पुढे संचालक ... कार्यक्रमाचे आयोजन ... शंका निरसन. **(5) ³ÖÖÂÖÖ †ÖŸ´ÖÃÖÖŸÖ :** हिंदी, संस्कृत, इंग्रजी बरोबरच ... गुजराती, तमीळ, पारशी बंगाली, तेलगू चर्चा व ग्रंथवाचनासाठी ^¯ÖµÖÖŒŸÖ. **(६) भारतभ्रमण:** १९०४ उत्तर भारत ... बडोदा अहमदाबाद-बिकानेर ... ग्रंथालयांना भेटी - महमदअलीखाँ ३०० दुर्मीळ चिजा ... भारतीय संगीत ³ÖÖ¸üŸÖÖßµÖ Æü ×ÃÖ¨üì. **(७) दहा थाटांची निर्मिती :** व्यंकटमुखी ७२ थाटांवरून बिलावल, समाज, कल्याण, काफी, आसावरी, तोडी, पूर्वी मारवा भैरव व भैरवी. **(८) संगीत विद्यालये :** भारतीय संगीत विद्यालय, होळकर स्टेट संगीत महाविद्यालय, माधव संगीत विद्यालय, शारदा संगीत मंडळ, मॅरिस कॉलेज. **(9) ×¿ÖÂµÖ:** श्रीकृष्ण रातंजनकर, राजाभैय्या पुंछवाले, दिलीपचंद्र बेरी, बादीलाल ¿Ö´ÖÖ, ×Æü¸üÖ²ÖÖ‡Ô •Ö¾ÖÆü¸üß, Æü´Öß¦üü»ÖÖ»Ö ¸üÖµÖ. **(१०) संगीत परिषदा :** 1916 ²Ö›üÖ¤üÖ, १९१८ दिल्ली, १९१९ बनारस, १९२४ बनारस. **(११) ग्रंथ :** श्रीमल्ललक्ष संगीतम्, हिंदूस्थानी संगीत पद्धती, अभिनव रागमंजीरी, हिंदूस्थानी संगीत पद्धती अष्टोत्तर शतताल लक्ष्मणम्, पारिजात प्रवेशिका, हृदय कौतुक. **(१२) टोपण नावे :** “ÖŸÖ¸ü पंडित, चतुर, हररंग, विष्णु शर्मा, भारद्वाज, मंजिरीकार. **(13) ´ÖŸµÖ : 1933** पक्षघात, १९ सप्टें., १९३६ गणेशचतुर्थी. **(14) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :** १९७२ संगीत कालावधी - १९६१ पोष्टाचे तिकीट.

प्रश्न : टिपा लिहा.

पं. वि.ना. भातखंडे यांचे सांगीतिक कार्य. (08)

✪✪✪

[[ÃÖ¯ÖÖ¸üß]]

14 उस्ताद अब्दुल करीम खाँ

जन्म : ११ नोव्हेंबर, १८७२ मृत्यू : २७ ऑगष्ट, १९३७

१) प्रस्तावना :

ग्वाल्हेर घराणा म्हटल्यानंतर पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, जयपूर घराणा म्हटल्यानंतर उ.अल्लादिया खाँ, आग्रा घराणा म्हटल्यानंतर उ.फैय्याज खाँ आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहतात. त्याचप्रमाणे किराणा घराणा म्हटल्यानंतर उ.अब्दुलकरीम खाँ आपल्या डोळ्यांसमोर दिसतात. ज्या अब्दुल करीम खाँ साहेबांनी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात एक आगळी-वेगळी, कारुण्याने भरलेली व हृदयाचा ठाव घेणारी गायकी महाराष्ट्रात आणली. ज्यांनी महाराष्ट्रात किराणा घराण्याची गायकी रुजविली अशा उस्ताद अब्दुल करीम खाँ साहेबांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) जन्म व बालपण :

उस्ताद अब्दुल करीम खाँ यांचा जन्म पानिपत जवळील साहरनपूर जिल्ह्यातील किराणा या गावी दि.११ नोव्हेंबर, १८७२ रोजी झाला. वडिलांचे नाव काले खाँ तर आईचे नाव जिलईबेगम. त्यांना तीन भाऊ होते. अब्दुल लतीफ, अब्दुल मजीद खाँ व अब्दुल हक खाँ ही त्यांची नावे. खाँ साहेबांच्या घराण्यात गायक, सतार व सारंगीवादक होते. एकंदरीत खाँ साहेबांच्या घरी जन्मापासूनच संगीताचे वातावरण होते.

३) गुरू व शिक्षण :

खाँ साहेबांचे संगीताचे प्राथमिक शिक्षण वडील काले खाँ व चुलते अब्दुल्ला खाँ यांच्याकडे झाले. वयाच्या सहाव्याच वर्षी खाँ साहेबांनी एका मैफलीत गायन केले तेव्हा अनेक गवई थक्क झाले. खाँ साहेबांनी रात्रंदिवस संगीत साधना केली. वयाच्या पंधराव्या वर्षी संगीताच्या मैफली करण्यासाठी ते घराबाहेर पडले. प्रवास करीत असताना ते बडोदा येथे आले. तेथील नरेशांनी त्यांना दरबारी गायक म्हणून ठेवले. याच काळात भूगंधर्व रहिमत खाँ यांचे गाणे ऐकून खाँ साहेबांनी

त्यांना गुरू मानले. अशारितीने त्यांनी अहोरात्र परिश्रम करून किराणा घराण्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

४) आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना :

खाँ साहेबांनी १८९८ मध्ये महाराष्ट्रात पदार्पण केले. पाहतापाहता खाँ साहेबांची कीर्ती संपूर्ण महाराष्ट्रात पसरली. १९१३ मध्ये खाँ साहेबांनी '†ÖµÖ संगीत विद्यालया'ची मुहूर्तमेढ रोवली. या विद्यालयातून गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना विनामूल्य शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला. त्यांनी या विद्यालयातून सढळ हाताने विद्यादान केले. १९१७ मध्ये याच संगीत विद्यालयाची शाखा मुंबई येथे सुरू केली. खाँ साहेब तबला, बिन, जलतरंग, सारंगी इ. वाद्ये वाजवीत. संगीत विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना घेऊन त्यांनी अनेक जलसे केले.

५) संशोधन :

अब्दुल करिम खाँ साहेब गायक, वादक व गुरू तर होतेच. परंतु याचबरोबर ते संगीत विषयाचे चिंतकही होते. संगीत विषयाचे चिंतन करून त्यांनी काही प्रघात पाडले. तंबोऱ्याची पहिली तार निषादाला लावण्याचा प्रघात त्यांनी पाडला. २२ श्रुतींचा त्यांनी सूक्ष्म अभ्यास केला. फिल हार्मोनिक सोसायटी, पुणे या संस्थेचे ते सभासद होते. क्लेमंट व रा.ब. देवल यांच्या बरोबरीने त्यांनी संगीतात संशोधन केले. त्यांच्यासोबत खाँ साहेब संगीतविषयक प्रात्यक्षिके सादर करीत असत.

६) संगीत शिकविण्याची पद्धत :

खाँ साहेब शिष्यांवर पुत्रवत प्रेम करीत असत. गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांचा खर्च ते स्वतः करत असत. 'सूर गया तो सर गया, ताल गया तो बाल गया' हा कानमंत्र त्यांनी शिष्यांना दिला. मंद्रसाधनेवर त्यांची निष्ठा होती. रात्री कितीही वेळ मैफलीसाठी जागरण झाले तरी त्यांनी पहाटेच्या मंद्रसाधनेत कधीही खंड पडू दिला नाही. तशी शिकवण त्यांनी त्यांच्या शिष्यांना दिली. खुल्या दिलाने विद्यादान करणारे ते एकमेव मुस्लीम कलावंत असावेत.

७) गायकी :

धोंडू नायक हे किराणा घराण्याचे आद्य पुरुष. गायी-गुरांना मंत्रमुग्ध करण्याचे वैशिष्ट्य असलेल्या या किराणा घराण्याच्या गायकीस 'गहरणवाणी' किंवा 'गोबरहारी' असे म्हणतात. ही गायकी शांत व करुण रस निर्माण

करण्यासाठी प्रसिद्ध होती. याचाच परिणाम म्हणून खाँ साहेबांची गायकीसुद्धा करुण व शांत रसासाठी प्रसिद्ध होती. त्यांची गायकी आलापप्रधान, भावपूर्ण व कणयुक्त होती. कणयुक्त गायकी महाराष्ट्रात रुजविण्याचे श्रेय खाँ साहेबांकडे जाते. खाँ साहेबांची तान जोरकस आणि गमकयुक्त असे. खाँ साहेबांना मधुर व हृदयस्पर्शी आवाजाची देणगी मिळालेली होती.

८) खाँ साहेबांच्या आवडीचे राग :

खाँ साहेब सर्वच राग रंगवित असत. भैरव, ललत, जौनपुरी, तोडी, भिमपलास, मारवा, पटदीप, मुलतानी, यमन, शुध्द कल्याण, भूप, बिहाग, बागेश्री, मालकंस, बसंत इ. राग त्यांच्या विशेष आवडीचे होते. श्रोत्यांच्या फरमाइशीनुसार इतरही राग ते गात असत. त्यांनी अभोगी, सावेरी सारखे दक्षिण संगीतातील काही राग उत्तर हिंदुस्थानी संगीतात आणले.

९) खाँ साहेबांचे ठुमरी प्रेम :

खाँ साहेबांचा शास्त्रीय संगीताबरोबरच नाट्य संगीत, भजने, दादरे व ठुमऱ्या गाण्यामध्ये हातखंडा होता. वास्तविक पाहता ठुमरी ही शृंगारिक असते. परंतु खाँ साहेबांनी ठुमरीमध्ये भावसौंदर्य व माधुर्य आणले. ठुमरीमध्ये आसयुक्त सरगमाचा प्रयोग खाँ साहेब करीत असत. त्यांची ठुमरी शांत व सौम्य होती. स्वरांग, सौदर्यांग व भावांग या गोष्टींचा मिलाफ म्हणजेच खाँ साहेबांची ठुमरी ÆÖµÖ.

१०) खाँ साहेबांची लोकप्रिय गीते :

खाँ साहेबांचे गाणे आकाशवाणीवरसुद्धा प्रसारित झाले. त्या काळात 'सजन तुम काहे को नेहा लगाये', 'जमुना के तीर' 'पिया बिन आवत नाही चैन' यासारख्या रेकॉर्डस् लोकप्रिय झाल्या. 'गोपाला मेरी करुणा क्यों नहीं †Ö¾Ö' यासारखे भजन ते तल्लीन होऊन गात असत. ठुमरी, दादरे, भजनाबरोबरच ते मराठी नाट्यगीतेही गात असत. त्यांनी गायिलेले 'उगीच का कांता...' '¤ हाता या शरणागता...' यांसारखी नाट्यगीते अजरामर झाली.

11) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

खाँ साहेब धार्मिक वृत्तीचे होते. मिरजच्या दर्ग्यात ते दरवर्षी हजेरी लावत असत. खाँ साहेबांना संस्कृत मंत्रोच्चारण येत होते. त्यामुळे त्यांना मंदिरामध्येही मंत्रपठणाची अनुमती होती. खाँ साहेब कधीही जातपात मानीत नसत. त्यांच्याकडे

दातृत्व होते. वेळप्रसंगी गोरगरीब लोकांना उदार होऊन दान-धर्म करीत असत. घोड्यावर बसणे, शिकार करणे हे त्यांचे छंद होते. ते अनेक वाघांच्या शिकारी करून त्यांचे कातडे घरी आणून ठेवत असत. वाजंत्री, ताशेवाले त्यांच्या स्पर्धा घेऊन त्यांना प्रोत्साहन देत असत. जुन्या कलांचे संवर्धन करण्यासाठी खाँ साहेब प्रयत्नशील असत.

12) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

खाँ साहेबांनी किराणा घराण्याचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी मोठा शिष्यवर्ग निर्माण केला. त्यामध्ये रामभाऊ कुंदगोळकर ऊर्फ सवाई गंधर्व यांनी १९०८ मध्ये गंडा बांधून खाँ साहेबांचे शिष्यत्व पत्करले. सवाई गंधर्वांनी पुढे गंगूबाई हनगल व पं. भीमसेन जोशीसारखे दिग्गज कलावंत निर्माण करून किराणा घराण्याची गायकी जिवंत ठेवली. याचबरोबर खाँ साहेबांनी दशरथबुवा मुळे, अनंतराव गाडगीळ, बेहरेबुवा, विष्णुनाथबुवा जाधव, बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी, शंकरराव सरनाईक, रोशन आरा बेगम, संगीतकार राम कदम यासारखे शिष्य निर्माण केले. पुत्र सुरेश बाबू माने, कन्या हिराबाई बडोदेकर यांचेदेखील प्राथमिक शिक्षण त्यांच्याकडे झाले. तसेच बळवंतराव रूकडीकर, शमसुद्दीन खाँ, दत्ताराम पर्वतकर इ. वादकांना खाँ साहेबांनी शिक्षण दिले.

१३) गायनाचा प्रभाव :

खाँ साहेबांनी अनेक शिष्य तर निर्माण केलेच परंतु त्यांच्या गाण्याचा प्रभाव त्यांच्या कुत्र्यावरही झाला होता. खाँ साहेबांचे गाणे ऐकून त्याचा कुत्राही स्वर द्यायला शिकला होता. ही गोष्ट जेव्हा इंग्लंड येथील ग्रामोफोन अॅण्ड टाईपरायटर लिमीटेडच्या कंपनी मालकाला समजली तेव्हा तो मालक आश्चर्यचकित झाला. त्याने प्रभावित होऊन त्याच्या कंपनीचे नाव His Masters Voice म्हणजे 'त्याच्या मालकाचा आवाज' †ÃÖ šü¾Ö»Ö. HMV “µÖÖ ध्वनिमुद्रिकांवर खाँ साहेबांच्या कुत्र्याचे चित्र आजही दिसून येते.

14) ´ÖéŸµÖ :

उ.अब्दुल करिम खाँ साहेबांचा कार्यक्रमांसाठी प्रवास चालू होता. मद्रास येथे त्यांच्या दोन मैफली झाल्या. त्यानंतर योगी अरविंदांच्या सांगण्यावरून ते पाँडेचेरीला निघाले. रेल्वेतून प्रवास करीत असताना त्यांना अस्वस्थ वाटू लागले. बहुधा त्यांना त्यांचा मृत्यू दिसला असावा. गौस मोहिद्दीन व सोहनी हे शिष्य

समवेत होते. पुढे सिंगापेरूमल कोईलम या स्टेशनवर उतरले. सर्व शिष्यांना त्यांनी एकत्रित केले. काबाच्या दिशेने तोंड करून नमाज पडला. देवाजवळ त्यांनी क्षमायाचना केली. राग दरबारी कानड्याच्या धीरगंभीर आलापीत ते अल्लाचे नाव आळवू लागले. ईश्वरभक्तीत विलीन होत ते निद्राधीन झाले ते कायमचेच. तो दिवस होता २७ ऑगष्ट, १९३७. खाँ साहेबांचे दफन मिरज येथील मिरा साहेबांच्या दर्ग्याजवळ दक्षिण बाजूस केले.

15) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö : खाँ साहेब इहलोक सोडून गेले. तरीही त्यांच्या मधुर आवाजाने पावन झालेल्या ध्वनिमुद्रिका आजही आहेत. ज्या माध्यमातून खाँ साहेब आजही आपल्यात असल्याचा भास होतो. त्यांचे ज्या दर्ग्याजवळ दफन करण्यात आले त्या मिरासाहेबांच्या दर्ग्यात आजही उरसाच्या वेळी अनेक कलावंत हजेरी लावतात.

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : पानीपत जवळील साहरणपूर जिल्ह्यातील किराणा ११-११-१८७२ - वडील काले खाँ - आई जिलई बेगम **३) गुरू व शिक्षण:** वडिल काले खाँ, चुलते अब्दुल्ला खाँ - भूगंधर्व रहिमत खाँ **४) आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना :** १८९८ महाराष्ट्रात पदार्पन - १९१३ महाराष्ट्रात स्थापना - १९१७ मुंबईला शाखा **५) संशोधन:** तंबोऱ्याची पहिली तार निषादाला - २२ श्रृती अभ्यास - क्लेमंट व रा.ब.देवल बरोबर संशोधन **६) शिकविण्याची पध्दत:** सूर गया तो सर गया, ताल गया तो बाल गया **७) गायकी :** गहरणवाणी - गोबरहारी - करूण - शांत - आलापप्रधान - कणयुक्त **८) आवडीचे राग :** भैरव, ललन, जौनपुरी, तोडी, बसंत **९) खाँ साहेबांचे ठुमरी प्रेम :** ³ÖÖ¾Ö ÃÖÖî¤üµÖÔ व माधुर्य - आसयुक्त गमकाचा प्रयोग - शांत - सौम्य **१०) लोकप्रिय गीते :** सजन तुम काहे को नेहा लगाये - जमुना के तीर, पियाबिन आवत नाही चैन - गोपाला ... उगीच का कांता **11) ÃÖ¾Ö³ÖÖ¾Ö :** धार्मिक मिरजच्या दर्ग्यात हजेरी - मंदिरात मंत्रपठण - उदार - छंद घोड्यावर बसने, शिकार **12) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :** सवाई गंधर्व - दशरथबुवा मुळे, अनंतराव गाडगीळ, बेहरेबुवा, कपिलेश्वरी, रोशन आरा बेगम **१३) गायनाचा प्रभाव :** कुत्रा - स्वर - HMV. कुत्र्याचे चित्र **14) ´ÖéŸµÖ :** सिंगापेरूमल कोईलम - २७ ऑगष्ट १९३७ *** ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö**

प्रश्न : **×™ü¯Ö »ÖÆüÖ.**

उस्ताद अब्दुल करीम खाँ यांचे सांगीतिक कार्य. (०८)

IEEÖ®hE

15

नटसम्राट बालगंधर्व

जन्म : २६ जून, १८८८ ´ÖÝµÖ : 15 •Ö»Öî, 1967

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रीयन नाट्यसंगीताच्या इतिहासात मानाचा तुरा खोवणारे, ज्यांनी आपल्या मधुर आवाजाने व परिपक्व अभिनयाने महाराष्ट्राची रंगभूमी गाजवली, ज्यांनी गंधर्वयुगाची सुरुवात केली. पुरुष असूनही तब्बल ५० वर्षे ज्यांनी स्त्री-भूमिका सादर करून रसिकांच्या मनावर अधिराज्य केले, असे दैवी कलावंत म्हणजे बालगंधर्व होय. बालगंधर्वाबद्दल ग.दी. माडगुळकरांनी लिहून ठेवले आहे.

रतीचे जया लावण्य लाभे
कुलस्त्री जसे हास्य ओठात शोभे
सुधेसारखा सार स्वर्गीय गाणे
असा बालगंधर्व आता न होणे.

जसा जन्मतो तेज घेऊन तारा
जसा मोर घेऊन येतो पिसारा
तसा येई कंठात घेऊन गाणे
असा बालगंधर्व पुन्हा न होणे.

अशा या बालगंधर्वाच्या जीवन कार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे ‘ÖÝÖö µÖê‡»Ö.

२) जन्म व बालपण :

नारायण श्रीपाद राजहंस हे बालगंधर्वांचे नाव. त्यांचा जन्म २६ जून, १८८८ रोजी सांगली जिल्ह्यातील नागठाणे येथे झाला. बालगंधर्वांच्या आईचे नाव अन्नपूर्णाबाई तर वडिलांचे नाव श्रीपादराव. श्रीपादराव हे जलसिंचन विभागात नौकरी करायचे. श्रीपादरावांना गाण्याची आवड होती. ते सतारही वाजवीत असत. बालगंधर्वांच्या काकांचे नाव गणपतराव हे होते. ते पं.बाळकृष्णबुवा

इचलकरंजीकरांचे शिष्य होते. आई अन्नपूर्णाबाई व आत्या हिराबाई यांचाही आवाज मधुर होता. त्या जात्यावरच्या ओव्या व इतर लोकसंस्कृतीतील गीते गात असत. एकंदरीत संपूर्ण राजहंस कुटुंब संगीतप्रेमी होते. त्यांचे मामा वासुदेवराव पुणतांबेकर हे ‘नाट्य कला प्रवर्तक’ नाटक मंडळीच्या संस्थापकांपैकी एक होते. बालगंधर्वांना त्यांच्या वडिलांनी शिक्षणासाठी जळगावला पाठवले. तेथे बालगंधर्वांना अनेक नाटके पाहण्याचा योग आला. अशा प्रकारे त्यांना गायन व नाट्याचे धडे बालपणातच मिळाले.

३) गुरू आणि शिक्षण :

बालगंधर्वांना लहानपणापासून संगीताची आवड होती. त्यामुळे त्यांचे शालेय शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. त्यांच्या एका गुरुजींनी नारायणरावांना गायन अथवा अभिनय शिकण्याचा सल्ला दिला. त्या वेळी जळगावाला मेहबुब खाँ हे एक उत्तम गायक राहत होते. त्यांच्याकडे नारायणरावांनी संगीताचे धडे घेण्यास प्रारंभ केला. खाँ साहेबांच्या गायनात सुरेलपणा होता. त्यामुळे त्यांनी बालगंधर्वांना स्वरसाधना, स्पष्ट शब्दोच्चार व रागदारीचे शिक्षण देऊन त्यांचा गायनाचा पाया पक्का केला. याच काळात प्रसिद्ध गायक भास्करबुवा बखले यांनीसुद्धा बालगंधर्वांना शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला. मुळातच सुरेल आवाज असलेल्या बालगंधर्वांना साभिनय पदे, रंगभूमीवरील गायनकौशल्य, घरंदाज गायकी इ. बाबी शिकविल्या. पं.गोविंदराव टेंबे व उ.अल्लादिया खाँ यांच्याही गायकीचा प्रभाव बालगंधर्वांवर होता. स्वतःची मेहनत, गुरूंच्या आशीर्वादामुळे व योग्य मार्गदर्शनामुळे बालगंधर्व हे उत्तम नट व गायक होऊ शकले.

४) बालगंधर्व पदवी :

१८९८ साली नारायण दहा वर्षांचे होते. तेव्हा ते पुण्याला त्यांच्या काकांकडे गेले होते. काका यशवंतराव लोकमान्य टिळकांच्या केसरी या वृत्तपत्राच्या व्यवस्थापन विभागात नौकरी करीत होते. त्याच वेळी लोकमान्य टिळकांना चिमुकल्या नारायणाचे गाणे ऐकण्याचा योग आला. नारायणचे गाणे मोहक व मधुर होते. ते ऐकून लोकमान्य टिळक भारावून गेले. त्यांनी उत्स्फूर्तपणे उद्गार काढले, “अरे ! हा तर साक्षात बालगंधर्व!’ तेव्हापासून नारायणरावांना बालगंधर्व ही पदवी मिळाली ती कायमचीच.

५) किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश :

लहानपणापासूनच नाटकात रमणाऱ्या बालगंधर्वांना शालेय शिक्षणात रस वाटेना. त्या काळात नाटकाला समाजमान्यता नव्हती. त्यामुळे त्यांचे आई-वडील चिंताग्रस्त झाले. ही बाब त्यांनी टिळकांच्या निदर्शनास आणून दिली. तेव्हा लोकमान्यांनी २५ ऑक्टोबर, १९०५ रोजी किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश मिळवून दिला. तेव्हा नाटकातील स्त्री-भूमिका पुरुषच करत. वर्तमानपत्रात जाहिराती देऊनसुद्धा स्त्रिया रंगमंचावर येत नसत. अशा काळात सौंदर्य लाभलले व गोड गळ्याची देणगी लाभलेले बालगंधर्व हे रंगभूमीसाठी वरदानच ठरले.

६) गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना :

अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्या निधनानंतर बालगंधर्वांचे किर्लोस्कर नाटक मंडळीतील अधिकाऱ्यांशी पटले नाही. त्यामुळे बालगंधर्वांनी ५ जुलै, १९१३ रोजी गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना केली. पाहतापाहता ही नाटक मंडळी नावारूपाला येत होती. गंधर्व नाटक मंडळीच्या उत्कर्षाबरोबरच मराठी रंगभूमीला सोन्याचे दिवस येऊ लागले. त्या काळात दिग्गज नाटककार खाडिलकर आणि गडकरी यांनीसुद्धा बालगंधर्वांना आपली नाटके देऊन गंधर्व युगाच्या अरूणोदयास हातभार »ÖÖ¾Ö»ÖÖ.

७) गंधर्व युगाची सुरुवात :

परंपरागत गोष्टींना छेद देत बालगंधर्वांनी नवनवीन बाबी रंगमंचावर आणल्या. विविध देखाव्यांचे पडदे आणून नैपथ्यात आमूलाग्र बदल केले. वेशभूषा, साजशृंगारांची साधने, रंगभूषेसाठी विविध उपकरणे त्यांनी रंगमंचावर आणली. नाट्यानुरूप संगीत, प्रसंगानुरूप रंगमंचावरील हालचाली, प्रभावशाली नाट्याभिनय इ. बाबींचा त्यांनी विचार केला. अशा प्रकारे बालगंधर्वांनी गंधर्वयुगाची सुरुवात केली.

८) बालगंधर्वांची लोकप्रियता :

बालगंधर्व रसिकांना मायबाप, पालक, अन्नदाता म्हणून संबोधित असत. बालगंधर्व एक गुणी कलावंत होते. स्त्रियांचे नटणे, मुरडणे, हावभाव या गोष्टींबरोबरच स्त्रियांचे मोहक सद्‌गुण दाखविणे, स्त्रियांचे अंतरंग प्रकट करणे इ. बाबी ते लीलया करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या स्त्री-भूमिका पाहण्यासाठी व त्यांचे गायन ऐकण्यासाठी नाट्यप्रेक्षक एकच नाटक अनेकवेळा पाहत असत.

तसेच त्यांच्या पदांना अनेकवेळा 'वन्समोअर' मिळत असे. बालगंधर्वांचे कपडे दागिने पाहून कित्येक कुलीन स्त्रिया त्यांचे अनुकरण करीत असत. त्या काळी गंधर्वफॅशनच रूढ झाली होती. अशा प्रकारे त्यांनी रसिकांच्या मनावर अधिराज्य केले. केवळ मराठीच नव्हे तर कन्नड, गुजराथी, फारशी, राजस्थानी रसिकांच्या मनावर त्यांनी मोहिनी घातली होती.

९) संगीत नाटके व स्त्री-भूमिका :

बालगंधर्वांनी १९०६ ते १९५५ या काळात जवळपास २७ स्त्री-भूमिका रंगविल्या. यात सिंधूची भूमिका ही गरीब कुटुंबातील होती. अन्य सर्व भूमिका राजघराण्यातल्याच होत्या. त्यांनी पहिली स्त्री भुमिका शाकुंतल नाटकात शकुंतलेची केली. त्यानंतर सौभद्रमधील सुभद्रा, मानापमानमधील भामिनी, स्वयंवरमधील रूक्मिनी, विद्याहरणमधील देवयानी, शारदामधील शारदा, मृच्छकटीक मधील वसंतसेना व एकच प्याला या नाटकातील सिंधू अशा अनेक भूमिका त्यांनी अजरामर केल्या.

१०) गायकी :

बालगंधर्वांनी भास्करबुवा बखले यांच्याकडून संगीताचे धडे गिरविले. भास्करबुवांच्या गायकीत ग्वाल्हेर, जयपूर, आग्रा इ. घराण्यांच्या गायकीचा संगम झाला होता. याचा प्रभाव बालगंधर्वांवर असला तरी त्यांनी आपली वेगळी गायनशैली विकसित केली होती. त्यांचे मधुर गायन श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला भिडत असे. ते लयीचे पक्के होते. स्पष्ट शब्दोच्चार, दाणेदार तान, याचबरोबर लडिवाळपणा व मादकता यांचा मिलाफ त्यांच्या गायकीत झाला होता. त्यांच्या गायकीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न अनेक कलावंतांनी केला. त्यामध्ये डॉ.वसंतराव देशपांडे, छोटा गंधर्व, कुमार गंधर्व, जयमाला शिलेदार, माणिक वर्मा इ.कलावंतांचा नामोल्लेख करता येईल. बालगंधर्व तालात पक्के होते. प्रसिद्ध तबलानवाज अहमदजान थिरकवा म्हणायचे, 'ÆÖ »ÖµÖß“ÖÖ ²ÖÖ¤ü¿ÖÆü †ÖÆê' नाट्यगीत गात असताना ते मागच्या व पुढच्या संवादाची जाण ठेऊनच गात असत.

११) लोकप्रिय नाट्यगीते :

बालगंधर्वांच्या स्वरमयी मोहकतेमुळे आजही त्यांची नाट्यगीते लोकप्रिय †ÖÆêŸÖ.

नाटक	नाट्यगीते
मृच्छकटीक	रजनीनाथ हा, माडीवरी चल ग गडे
शाकुंतल	वेड्या मना तळमळसी, वद जाऊ कुणाला शरण
Ã¾ÖµÖ¾Ö¸¡	नाथ हा माझा,स्वकुल तारक सुता,नरवर कृष्णा समान
एकच प्याला	प्रभू अजी गमला, सत्य वदे वचनाला
¿ÖÖ¸¡¤¡Ö	मूर्तिमंत भीती उभी, हृदयी धरा हा बोध खरा
मानापमान	नयने लाजविल, खरा तो प्रेमा

बालगंधर्वांची अनेक नाट्यगीते अब्दुल करीम खाँ साहेबांनी गायलेली आहेत. बालगंधर्वांचे गाणे ऐकण्यासाठी ते स्वतः हजर राहत असत. बालगंधर्वांनी शास्त्रीय संगीताबरोबरच उपशास्त्रीय संगीत, नाट्यसंगीत व भजने गाऊन त्या गाण्यांचे सोने केले.

१२) फिल्मकंपनीत पदार्पण :

बालगंधर्वांची लोकप्रियता वाढत होती. त्यामुळे व्ही. शांताराम यांनी त्यांना १९ मे, १९३४ मध्ये चित्रपटात भूमिका करण्याची संधी दिली. बालगंधर्वांनी प्रभात फिल्म कंपनीशी करार केला. याच काळात गंधर्व नाटक मंडळी बंद झाली. बालगंधर्वांनी '¬Ö´ÖÖŸÖ´ÖÖ' या चित्रपटात संत एकनाथांची भूमिका केली. ७ डिसेंबर, १९३५ मध्ये धर्मात्मा हा चित्रपट प्रदर्शित झाला. परंतु तो तेवढा लोकप्रिय झाला नाही. त्यांचे मन चित्रपटात रमले नाही. तीन चित्रपटांऐवजी एकाच चित्रपटानंतर बालगंधर्वांनी प्रभात फिल्म कंपनी सोडली.

१३) मानसन्मान :

* १९२९ रोजी पुणे येथे भरलेल्या 'नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष' होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला.
* १९५५ सालापासून शासनाने त्यांना रु.३००/- दरमहा मदत सुरू केली व पुढे ŸÖß 1964 ´Ö¬µÖ †´ÖéŸÖ ´ÖÆüÖŸÃÖ¾ÖÖ¯ÖµÖÖŸÖ ºþ..750/- ¯ÖµÖÖŸÖ ¾ÖÖœü×¾Ö»Öß.
* १९५५ मध्ये संगीत नाटक अकादमीने अभिनयासाठी 'राष्ट्रपती पदक' देऊन त्यांचा गौरव केला.
* 1964 ´Ö¬µÖ ŸµÖÖ“ÖÖ '†´ÖéŸÖ ´ÖÆüÖŸÃÖ¾Ö' साजरा केला.
* १९६४ मध्ये भारत सरकारने त्यांना 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार दिला.
* 1987-88 Æü ŸµÖÖ“Ö 'जन्मशताब्दी वर्ष' म्हणून उत्साहात साजरे करण्यात †Ö»Ö.

१४) बालगंधर्वांविषयी प्रशंसोद्गार :

1. "संगीत ऐकावेसे वाटले तर मी गंधर्वांच्या नाटकांना जाऊन बसतो. त्यांच्या गोड आवाजामुळे त्यांचा चुकीचा स्वरही मला प्रिय वाटतो. त्यांच्यासारखा गोड निषाद माझ्याही गळ्यातून निघत नाही." **- उ. अल्लादिया खाँ**
2. "बालगंधर्वांवर परमेश्वरापेक्षाही अधिक प्रेम केलेला मी माणूस आहे. त्यांच्यासारखा अष्टपैलू नट शतकांनी जन्म घेतो." **- ¯Ö. »Ö. ¤¡¿Ö¯ÖÖ›¡**
3. "बालगंधर्व हा परमेश्वराने पाठवलेला माणूस खुद्द परमेश्वरालाही पुन्हा तसा घडवता येईल की नाही याची शंका वाटते. अभूतपूर्व अलौकिक संगीताचा †¬µÖÖÖµÖ ÃÖÖ¯Ö»ÖÖ." **- पं. सुधीर फडके**

15) ´ÖŸµÖ :

४ जून, १९५५ पर्यंत म्हणजेच वयाच्या ६७ व्या वर्षापर्यंत त्यांनी रंगमंचावर भूमिका केल्या. 'एकच प्याला' तील सिंधूची भूमिका अखेरची ठरली. बालगंधर्वांना कौटुंबिक सुख कधीही लाभलेले नाही. आयुष्याच्या शेवटी तर त्यांना पक्षघात झाला. पत्नी गोहरबाई यांनी त्यांची अखेरपर्यंत सेवा केली. पुढे बालगंधर्वांचे पाय अधू झाले. तरीसुद्धा ते हसतमुख असायचे. ते निमोनियाने आजारी पडले. यातच दि.१५ जुलै, १९६७ रोजी पुण्याच्या जहांगीर नरसिंग होममध्ये त्यांनी आयुष्याच्या रंगमंचाचा अखेरचा निरोप घेतला.

ÃÖ´ÖÖ¸¡Ö¯Ö :

ज्यांनी संपूर्ण आयुष्य रंगभूमीची सेवा केली. ज्यांनी गंधर्व युगाची सुरुवात केली, ज्यांनी महाराष्ट्रीयांना रसिकता शिकविली, ज्यांनी रंगभूमीला लोकप्रियता मिळवून दिली अशा बालगंधर्वांचे ऋण कदापिही विसरणे शक्य नाही. मल्लिकार्जून मन्सूर म्हणतात, "नारायणराव म्हणजे एकटे नारायणराव, परत तसा दुसरा कोणी होणार नाही. काळ अनंत आहे. पृथ्वी विपुल आहे. आवडी-निवडीच्या चाळण्याही खूप आहेत, तुम्ही-आम्ही कालौघात नामशेष होऊ, पण बालगंधर्व †•Ö¸Ö´Ö¸¡ ¸ÖÆüÖß»Ö."

ÃÖÖ¸üÖ¿ÖÖ

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : नारायण श्रीपाद राजहंस - जन्म २६ जून १८८८ - नागठाणे - कुटूंब संगीत प्रेमी **३) गुरू व शिक्षण :** मेहबुब खाँ - भास्करबुवा बखले, पं. गोविंदराव टेंबे, उ. अल्लादिया खाँ - प्रभाव **४) बालगंधर्व ¯ÖÖ¤ü¾ÖÖß :** १८९८ - काकाकडे - टिळक - अरे हा तर साक्षात बालगंधर्व ! **5) किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश :** टिळकांनी - २५ ऑक्टो.१९०५ प्रवेश मिळवून **६) गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना :** किर्लोस्कर निधन - अधिकाऱ्यांशी पटले नाही - ५ जुलै १९१३ रोजी गंधर्व - स्थापना **७) गंधर्व युगाची सुरूवात :** नवीन बाबी रंगमंचावर - पडदे, वेशभुषा - रंगभुषा **८) लोकप्रियता :** नटणे, मुरडणे - प्रेक्षक अनेक वेळा नाटक - कपडे, दागिणे - गंधर्व फॅशन **९) संगीत नाटके व स्त्री भूमिका :** १९०६ ते १९५५ २७ स्त्री भूमिका - एकच प्याला - सिंधू, सौभद्र - सुभद्रा, मानापनान - भामीनी **१०) लोकप्रिय नाट्यगीते :** मृच्छकटीक - रजनीनाथ हा - माडीवरी, शाकुंतल - वेड्या मना ... वद जाऊ... स्वयंवर - नाथ हा - स्वकुल - नटवर **११) फिल्म कंपनीत पदार्पन :** ¾ÆÖß शांताराम यांनी १९ मे १९३४ प्रभात फिल्म कंपनी - ७ डिसें.१९३५ धर्मात्मा **12) मानसन्मान :** १९२९ - नाट्य संमेलन अध्यक्ष, १९५५ - राष्ट्रपती पदक, १९६४ - अमृत महोत्सव, १९६४ पद्मभूषण **१३) प्रसंगोद्गारः** १) संगीत ऐकावेसे ... उ.अल्लादिया खाँ २) बालगंधर्व हा परमेश्वराने सुधीर फडके **14) ´ÖéŸµÖã :**4 जून १९५५ पर्यंत ६७ व्या वर्षापर्यंत स्त्री भूमिका - पक्षघात - निमोनिया - १५ जुलै 1967 **15) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö**

प्रश्न : **×™¯ÖÖ ×»ÖÆüÖ.**

नटसम्राट बालगंधर्वांचे सांगीतिक कार्य. (०८)

✪✪✪

]EEò®hE

16 पं.गोविंदराव सदाशिव टेंबे

जन्म : ५ जून, १८८१ **´ÖéŸµÖã : 9 †ÖŒ™üÖê²Ö¸ü, 1955**

१) प्रस्तावना :

नदी कधीही सरळ वाहत नाही. ती कधी डोंगरातून, कधी दरीतून वाहते. वाटेत येणाऱ्या काट्याकुट्यांना आपल्यात सामावून घेत कधी शांत तर कधी चंचलपणे धावत असते. रस्त्यात येणाऱ्या दगडधोंड्यांना व अडथळ्यांना न जुमानता वेडीवाकडी वळणे घेत ती पुढे मार्गक्रमण करीत असते. त्यामुळेच ती सुंदर दिसत असते. आयुष्याच्या रंगमंचावर एकाच प्रकारच्या भूमिका न करता कधी हार्मोनियमवादन तर कधी संगीत दिग्दर्शक, कधी सर्कस मॅनेजर, कारकून तर कधी लेखक म्हणून विविध भूमिका यशस्वीपणे पार पाडल्या. त्यामुळेच पं.गोविंदराव टेंबे यांना त्या नदीप्रमाणे सौंदर्य लाभले. अशा प्रकारे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व लाभलेल्या पं.गोविंदराव टेंबे यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील ´ÖãªüµÖÖ †Ö¬ÖÖ¸üê ‘ÖêÜÖÖ µÖê‡»Ö.

२) जन्म व बालपण :

श्रेष्ठ हार्मोनियमवादक पं.गोविंदराव टेंबे यांचा जन्म ५ जून, १८८१ रोजी कोल्हापूर जवळील सांगवडे या गावी झाला. त्यांचे बालपण अगदी सुखात गेले. अनेक कलावंतांना सांगीतिक वारसा लाभलेला असतो. परंतु घरात कुणीही संगीतकार नसताना त्यांनी हार्मोनियमसारख्या सुषिर वाद्यावर भारतीय दर्जाचे प्रभुत्व मिळविले हे त्यांचे उल्लेखनीय श्रेष्ठत्व होय. त्यांचे शालेय शिक्षण कोल्हापूर येथे झाले. लहानपणापासूनच त्यांना नाटके पाहण्याची आवड निर्माण झाली. वयाच्या ११ व्या वर्षापासूनच ते कीर्तनाबरोबर हार्मोनियम वाजवीत असत. याच काळात नाट्यपदांना हार्मोनियमवर वाजवून पाहत असत. शालेय शिक्षण संपल्यानंतर त्यांनी वकिलीचा अभ्यास केला. पुढे त्यांनी वकिलीचा व्यवसायही सुरू केला. परंतु संगीताची अभिरुची असल्यामुळे ते आपला अधिक वेळ संगीत साधनेतच घालवित असत.

३) गुरू व शिक्षण :

बहुदा असे म्हटले जाते की, संगीताचा वारसा पितृत्वाकडून किंवा मातृत्वाकडून चालत आला की संगीताचे संस्कार मुलावर होतात. परंतु असे नसतानाही पं.गोविंदरावांनी स्वतःच्या प्रतिभेने संगीतविद्या आत्मसात केली. वास्तविक पाहता त्यांनी कोणत्याही गुरूकडून संगीताचे शिक्षण घेतले नाही. तरीसुद्धा जयपूर घराण्याचे आद्य प्रवर्तक उस्ताद अल्लादिया खाँ व पं.भास्करबुवा बखले यांच्या गायनाचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. पं.भास्करबुवा बखले यांना तर ते गुरू मानीत असत. आग्रा घराण्याचे नत्थन खाँ तर ग्वाल्हेर घराण्याचे रहिमत खाँ यांचाही त्यांच्यापुढे आदर्श होता. त्यांच्या वादनशैलीत गोहरजान, मलकाजान, जोहराबाई यांच्याही कला-नैपुण्याचा प्रभाव होता. पुढे ते बर्कतुल्ला यांचे गंडाबंद शागीर्द झाले. पण त्यांना त्यांच्याकडून संगीताचे धडे घेता आले नाही. असे असले तरी त्यांनी बर्कतुल्ला यांच्या अनेक मैफली ऐकल्या. आधुनिक युगातील शिष्यांना संगीत शिक्षणासाठी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. परंतु अशा सोयी-सवलती उपलब्ध नसतानाही त्यांनी एकलव्याप्रमाणे संगीत साधना करून ज्ञानप्राप्ती करून घेतली. एवढेच नव्हे तर स्वबळावर त्यांनी उत्कृष्ट हार्मोनियमवादक व संगीत दिग्दर्शक म्हणून नावलौकिक मिळविला.

4) ‘ÖŸÖ»Ö»Ö ¯Öx¸¡ÁÖ´Ö :

मुळातच तुटक आणि कर्कशतेकडे झुकलेल्या हार्मोनियम या वाद्याला भारतीय संगीताचा मुलामा चढविला. या वाद्याला साथ संगतीचे वाद्य म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून दिली. अथक परिश्रम घेऊन या वाद्याला लोकप्रियतेचा कळस चढविला. गोविंदरावांच्या काळात सर्व संगीत नाटके होती. नाटकातील सांगीतिक बाजू भक्कम करण्यासाठी त्यांनी कष्ट घेतले. नाट्यगीतांच्या चाली देताना ते गायन नाटकास कसे अनुरूप होईल याचाही विचार त्यांनी केला. टेंबे हे कल्पक संगीतकार होते. नाटकाच्या चाली देताना त्या चाली कशा अजरामर होतील याबाबत ते जागरूक असत. लहानपणापासूनच त्यांनी भरपूर श्रवणभक्ती केल्यामुळे त्यांची कल्पनाशक्ती वाढली होती. ऑपेरासारखे प्रयोग त्यांनी महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर आणले.

५) शिवराज नाटक कंपनीची स्थापना :

पं.गोविंदराव टेंबे यांनी सुरुवातीच्या काळात बालगंधर्वांच्या गंधर्व नाटक

मंडळीत संगीत दिग्दर्शक म्हणून काम पाहिले. त्यानंतर त्यांनी स्वतःच्या नाटक कंपनीची सुरुवात केली. त्या नाटक कंपनीचे नाव ‘शिवराज नाटक कंपनी’ असे होते. ही नाटक कंपनी १९१५ मध्ये स्थापन केली. या नाटक कंपनीच्या माध्यमातून त्यांनी अनेक महत्त्वाच्या भूमिका यशस्वीरित्या पार पाडल्या. नाटकामध्ये संवाद साधण्यासाठी निसर्गदत्त आवाजाची देणगी असायला हवी. परंतु तशा प्रकारचा आवाज नसतानाही त्यांनी केवळ गाणकौशल्यावर अनेक भूमिका सांगीतिक बाजूने यशस्वी केल्या. त्यांनी ‘वरवंचन’ या नाटकात कृष्णकांचन व ‘विद्याहरण’ या नाटकात कचाची भूमिका केली. याचबरोबर दुष्यंत, धैर्यधर, पुंडलिक, चारुदत्त व अर्जून इ. भूमिका त्यांनी साकारल्या. काही काळानंतर कर्जबाजारीपणामुळे त्यांना शिवराज नाटक कंपनी बंद करावी लागली.

६) दिग्दर्शन :

गोविंदरावांनी ठुमरी, कजरी, दादरा यांसारख्या उपशास्त्रीय संगीताचा अभ्यास केला होता. याचाच फायदा त्यांना पदांना चाली देण्यासाठी झाला. १९१० साली नाट्याचार्य खाडिलकर यांनी गोविंदरावांकडे मानापमान नाटकाला चाली देण्याचे काम सोपविले. मानापमान या नाटकाला त्यांनी ठुमरी व कजरी या गीतप्रकाराच्या चाली लावल्या. पुरब बाजाचे संगीत असले तरी पदांवर काही परिणाम होणार नाही याची काळजी त्यांनी घेतली. या नाटकातील पदे इतकी लोकप्रिय झाली की ती आजही मराठी माणसाच्या ह्रदयावर अधिराज्य करीत आहेत. त्यांनी अनेक भजनांना चाली दिल्या. त्यांनी संगीतबद्ध केलेले ‘मन रामी रंगले’ हे भजन आजही लोकप्रियतेच्या शिखरावर आहे.

७) रंगमंचावर आणलेली नाटके :

गोविंदरावांनी सिद्धसंसार, चंद्रग्रहण, मृच्छकटीक, देशदीपक, संगीत भामिनी इ. नाटके रंगमंचावर आणली. पौराणिक नाटकांमध्ये वरवंचन, संगीत पटवर्धन, तारकाराणी, वत्सलाहरण, द्रौपदी स्वयंवर, तुलसीदास इ. नाटकांचे लेखन केले व ही नाटके रंगमंचावर आणली. त्यांनी ‘ÃÖÖ³Ö¦ü’ ¾Ö ‘शाकुंतल’ यांसारख्या स्वरनाटिका रंगमंचावर आणल्या. अशा स्वरनाटिकांमध्ये प्रत्येक संवाद हा काव्यातून केला जातो. हा अभिनव प्रयोग त्यांनी महाराष्ट्रात केला. वास्तविक पाहता यातील प्रत्येक काव्याला प्रसंगानुरूप चाली देणे तसे कठीणच असते. परंतु टेंबे यांनी या काव्यांना अभिजात संगीताच्या चाली लावल्या. या प्रयोगाचे

सर्वत्र कौतुक झाले. ‘•ÖµÖ¤¾Ö’ ¾Ö ‘´ÖÆÖÀ¾ÖŸÖÖ’यांसारखी नाटके पाश्चात्त्यांच्या ऑपेराच्या धरतीवर सादर केली. यामध्ये संपूर्ण नाटक हे नृत्याच्या माध्यमातून साकारायचे असते. हाही शिवधनुष्य त्यांनी लीलया पेलला. या ऑपेराचे संगीत दिग्दर्शन व लेखनाचे काम त्यांनीच केले.

८) ग्रंथलेखन :

पं.गोविंदराव टेंबे यांनी नाट्यलेखनाबरोबरच चरित्रपर ग्रंथ व टीकात्मक ग्रंथाचे लेखन करून सांगीतिक साहित्यात भर पाडली. त्यांनी ‘माझा जीवन व्यासंग’, ‘माझा संगीत व्यासंग’ ¾Ö ‘जीवन विहार’ हे आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहिले. तसेच जयपूर घराण्याचे अध्वर्यू गाणसम्राट अल्लादिया खाँ यांचे चरित्र लिहिले. राग पद्धतीचे वर्णन करून त्या रागात स्वरबद्ध केलेल्या नाट्यगीतांचा आढावा घेणारा ‘कल्पना संगीत’ हा समीक्षा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय मासिकातून संगीताच्या मैफलीचे रसग्रहणपर टीकात्मक लेखनही त्यांनी केले.

९) वादनशैली :

गोविंदरावांच्या अद्वितीय हार्मोनियम वादनशैलीमुळेच मैफलीमध्ये साथीसाठी सारंगीऐवजी हार्मोनियम या वाद्याने जागा घेतली. संगीताच्या बैठकीत रागादि शास्त्र नियमांचे योग्य पालन करून विविध ख्याल ठुमरी, भजने, चिजा, नाट्यपदे आपल्या अंगुली नैपुण्याने ते असे काही पेश करायचे की जणू गोविंदराव हार्मोनियममधून अतिशय सुरेल आणि रंगेल गातच आहेत. याचाच प्रत्येक वेळी प्रत्यय यायचा. ख्याल शैली जितकी संथ, कल्पक, डौलदार तितकीच त्यांची भजने भक्तिरसप्रधान असायची. नाट्यसंगीत वाजवीत असताना तर प्रत्यक्ष रंगदेवताच अवतीर्ण व्हायची. त्यांचे हार्मोनियमवादन ऐकून एखादा कलावंतच नाट्यगीत गातोय की काय असा भास व्हायचा. आलाप, ताना, गमक, खटका, स्वरलगाव, मींड इ. अलंकारिक सौंदर्यस्थळे जशीच्यातशी टिपण्याचे कौशल्य त्यांच्याकडे होते. ते तालासुरात पक्के होते. अंगुलीचापल्य, अंगुलीनैपुण्य, अचुक स्वरस्थाने आणि त्यांची कलात्मकता अद्वितीय होती. भात्यावरील दाब व नियंत्रण, स्वरांमधील चढउतार, हाताची तयारी, कुठे जोरकस उठाव तर कुठे हळुवार इ. बाबीवर त्यांचा अधिकार होता. चेहऱ्यावरील सुहास्यपूर्ण हावभाव, अर्थपूर्ण हातवारे आणि देखणे व्यक्तिमत्त्व या गोविंदरावांच्या कलाकारीतेच्या जमेच्या बाजू होत्या. साथसंगतीचे वाद्य असलेल्या हार्मोनियम या वाद्याला स्वतंत्र वादनाचा दर्जा त्यांनी

प्राप्त करून दिला. त्यांनी स्वतःच्या नावाचा आणि हार्मोनियमचा जबरदस्त ठसा निर्माण केला होता. हार्मोनियम आणि गोविंदराव असे समीकरणच झाले होते.

10) µÖ¿ÖÛÃ¾ÖŸÖÖ :

१९३५ मध्ये पुणे येथे संपन्न झालेल्या नाट्यसंमेलनामध्ये अध्यक्ष होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. परदेशी दौरा करण्याचे भाग्यही त्यांना लाभले. प्रथम म्हैसूरच्या युवराजाबरोबर कोलंबो, सिंगापूर, हाँगकाँग, जपान या देशांचे भ्रमण केले. तर दुसऱ्या वेळेस युरोप दौरा करून भारतीय संगीताचे स्वर सातासमुद्राच्या पलीकडे नेण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. ‘†µÖÖ¬µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ’ µÖÖ ¯Ö×Æ»µÖÖ ²ÖÖ»Ö¯Ö™ÖŸÖ भूमिका व संगीत दिग्दर्शन करण्याचा मान त्यांना मिळाला. याचबरोबर त्यांनी ‘´ÖÖµÖÖ ´ÖÛ“”¡¦¡’ या सिनेमात मच्छिंद्रनाथांची भूमिका सुरेख वठवली. ‘ŸÖ»ÖÃÖß¤ÖÃÖ’, ‘उषा स्वप्न’ ¾Ö ‘´Öß¸Ö²ÖÖ‡’ इत्यादी चित्रपटांमध्ये रागदारी संगीताचे अप्रतिम संगीत दिग्दर्शन केले. त्यांच्या हार्मोनियम वादनाच्या अनेक ध्वनिमुद्रिकाही प्रसारित –ÖÖ»µÖÖ.

गोविंदरावांनी वसंत देसाई, गुंडोपंत वालावलकर, व्ही.एन.पाबळकर यांच्यासारखे शिष्य निर्माण केले.

11) †Â™¯Ö»Ö ¾µÖÛŒŸÖ´Ö¢¾Ö :

पं.गोविंदराव टेंबे यांचे व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते. ते हार्मोनियमवादक तर होतेच परंतु ते चतुरस्र संगीततज्ज्ञ, दर्जेदार साहित्यिक, प्रतिभासंपन्न संगीत दिग्दर्शक, कुशल नट, नाट्यलेखक, कल्पक कवी, कारकून, सर्कस व्यवस्थापक, वकील, तालीम मास्तर, समीक्षक व चित्रपट दिग्दर्शक होते. लहानपणी ते उत्तम क्रिकेटपटू व टेनिसपटूही होते. ते नाकीडोळी लावण्यपूर्ण कलावंत होते. ते मुळातच गौरवर्णीय असलेले गोविंदराव पोशाखाच्या बाबतीतही जागरूक असत. अशा प्रकारे अंतर्बाह्य सौंदर्याने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व खुलून दिसत असे.

12) Ãִ֖¸Ö¯Ö :

महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर क्रांती घडवून आणणारे कलावंत वयाच्या ७४ व्या वर्षी दिल्ली येथे सेंट्रल ऑडीशन बोर्डाच्या कामानिमित्त गेले परंतु दुर्दैवाने तेथेच त्यांना हृदयविकाराचा झटका आला आणि ते काळाच्या पडद्याआड निघून गेले. तो दिवस होता ९ ऑक्टोबर, १९५५! ज्यांनी महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर अनेक अभिनव प्रयोग केले अशा चतुरस्र कलावंताला कोटीकोटी प्रणाम !

ÃÖÖ¸ÖÓ¿Ö

१) **प्रस्तावना** २) **जन्म व बालपन :** ५ जून, १८८१ - कोल्हापूरजवळील सांगवडे. ११ व्या वर्षापासूनच कीर्तनाबरोबर हार्मोनियम **३) गुरु व शिक्षण :** विशेष गुरुचे नाव नाही - अल्लादिया खाँ, भास्करबुवा बखले, नत्थन खाँ, रहिमत खाँ यांचा आदर्श - गोहरजान, मलकाजान, जोहराबाई - प्रभाव **4) ‘ÖÖÝÖ»Ö»Ö ¯Ö×¸ÖÀÖ´Ö :** हार्मोनियम - तुटक कर्कश - संगीताचा मुलामा - साथीचे वाद्य म्हणून प्रतिष्ठा - संगीत नाटकासाठी कष्ट - चाली अनुरूप - ऑपेरा रंगभूमीवर **५) शिवराज नाटक कंपनीची स्थापना :** सुरुवातीला बालगंधर्वांच्या नाटक मंडळी - १९१५ - स्थापना - भूमिका - वरवंचनमध्ये कृष्णकांचन व विद्याहरणमध्ये कच **६) दिग्दर्शन :** १९१० - खाडीलकरांचे मानापमान नाटक - पुरब बाजाचे संगीत - मन रामी रंगले. **७) रंगमंचावर आणलेली नाटके :** ×ÃÖ¨ÖÃÖÓÃÖÖ¸Ö, चंद्रग्रहण, मृच्छकटिक, देशदीपक - रंगमंचावर - वरवंचन, संगीत पटवर्धन, तारकाराणी, वत्सलाहरण इ. लेखन - सौभद्र व शाकुंतल स्वर नाटिका - जयदेव ¾Ö ´ÖÆüÖÀ¾ÖÝÖÖ †Ö¯Ö¸Ö. **८) ग्रंथलेखन :** माझा जीवनव्यासंग, जीवनविहार, अल्लादिया खाँचे चरित्र, कल्पना संगीत **९) वादनशैली :** सारंगीची जागा हार्मोनियमने - हार्मोनियममधून गातच आहेत - भात्यावरील दाब, स्वरातील “ÖœÖ^ÝÖÖ¸Ö, ÆüÖÝÖÖ“ÖÖ ÝÖµÖÖ¸Ö **10) µÖÖ¿ÖÖÃÖ¾ÖÝÖÖ :** १९३५ - नाट्यसंमेलनाध्यक्ष, कोलंबो, जपान भ्रमण - अयोध्येचा राजा, मायामच्छिंद्र - बोलपटात भूमिका - तुलसीदास, उषास्वप्न, मिराबाई - दिग्दर्शन **11) †Â™¯Öî»Ö ¾µÖ×ŒŸÖ´Ö¢¾Ö :** संगीततज्ज्ञ, साहित्यिक, दिग्दर्शक, नट, लेखक, कवी, कारकून, सर्कस व्यवस्थापक, वकील, तालीम मास्तर - नाकी-डोळी लावण्य - गौरवर्णीय - पोषाख. **12) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖ¯Ö :** ७४ व्या वर्षी सेंट्रल ऑडिशन बोर्डाच्या -हृदयविकाराचा झटका -९ ऑक्टो.,१९५५.

प्रश्न : टिपा लिहा.

अ) अभ्यासक्रमातील अष्टपैलू व्यक्तीमत्व असलेल्या कलावंताचे सांगीतिक कार्य. (०८) *किंवा*

ब) अभ्यासक्रमातील हार्मोनियमवादकाचे सांगीतिक कार्य. (०८)

✪✪✪

EEÖ®hE

17 पं.गजाननबुवा जोशी

जन्म : ३० जानेवारी, १९११ मृत्यू : १८ जून, १९८७

१) प्रस्तावना :

शहनाई म्हटले की उ.बिस्मिल्ला खाँ, सतार म्हटले की पं.रविशंकर, बासरी म्हटले की पं.पन्नालाल घोष, सरोद म्हणले की उ.अलिअकबर खाँ, हार्मोनियम म्हटले की पं.गोविंदराव टेंबे, तबला म्हटले की उ.झाकीर हुसेन आपल्या डोळ्यांसमोर दिसतात. तसेच व्हायोलिन म्हणताच पं.गजाननबुवा जोशी यांचे नाव आपल्या डोळ्यांसमोर येते. व्हायोलिन वादनात आणि गाण्यात ज्यांनी अतिउच्च शिखर गाठले. अशा महान कलावंतांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील ´ÖªÖ“µÖÖ †Ö¬ÖÖ¸Ö ‘ÖÖÝÖ µÖÖ‡»Ö.

२) जन्म व बालपण :

पं.गजाननबुवा जोशी यांचा जन्म मुंबई येथे ३० जानेवारी, १९११ रोजी झाला. साताराजवळील किन्हई हे त्यांचे मूळ गाव. गजाननबुवांचा जन्म सांगीतिक वारसा असलेल्या घरात झाला. बुवांचे आजोबा मनोहर जोशी हे गायक होते. वडील अनंत मनोहर जोशी हे सुद्धा घरंदाज गायक होते. त्यांनी ग्वाल्हेर घराण्याची तालीम पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्याकडून घेतली होती. वडिलांच्या गाण्याचे संस्कार बाल गजाननावर होऊ लागले. १९५५ मध्ये बुवांच्या वडिलांचा राष्ट्रपतीकडून सन्मान करण्यात आला होता. बालपणातच गजाननबुवांच्या आईचे निधन झाले. त्यानंतर भाऊ व दोन्ही बहिनींचे निधन झाले. अशा प्रकारे गजाननबुवा पोरके झाले. कुटुंबावर कुऱ्हाडच कोसळली. साहजिकच अनंतरावांचे लक्ष लागेना, विद्यालय चालेना. अशा प्रकारे पोटापाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी पितापुत्रांनी अनेक ठिकाणी पायपीट केली.

३) बालपणातच व्हायोलिनची सोबत :

१९२१ मध्ये पितापुत्रांनी मुंबई सोडली व नौकरीच्या शोधासाठी भटकंती सुरू झाली. अशा परिस्थितीत त्यांना औंध संस्थानात नोकरी मिळाली. औंध संस्थानात बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी होते. औंध संस्थानात नोकरी मिळाल्यानंतर देवीच्या देवळात हजेरी लावायची व बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांच्या कीर्तनाला साथ द्यायची असे त्यांच्या कामाचे स्वरूप होते. चिमुकल्या गजाननाचे संगीत प्रेम पाहून बाळासाहेबांनी त्यांना एक व्हायोलिन आणून दिले व म्हणाले, "तू शिकून घे आणि माझ्या कीर्तनाला साथ कर." वडिलांनी गजाननबुवांना व्हायोलिन कसे वाजवायचे हे शिकविले. अशा प्रकारे वडिलांनी दिलेले गाण्याचे संस्कार त्यांना व्हायोलिनवादनात उपयुक्त ठरले. याच काळात त्यांनी बासरी, तबला, हार्मोनियम, जलतरंग अशी विविध वाद्ये वाजविण्याचा प्रयत्न केला.त्यामुळे त्यांच्या बोटात चापल्य तर आलेच त्याचबरोबर सुरेलपणा त्यांच्या रोमारोमात भिनला. अशा प्रकारे कीर्तनाची साथसंगत करीत असतानाच एक व्हायोलिनवादक घडला.

४) गुरू आणि शिक्षण :

घरात संगीताचा वारसा असल्यामुळे बुवांना संगीताचे बाळकडू वडिलांकडूनच मिळाले. मिळालेल्या ज्ञानावर ते समाधानी नव्हते. अल्पज्ञानाचे मनात शल्य होते. घरात एकटेच होते. आपण आपल्या पायावर उभे रहावे व चांगले ज्ञान संपादन करावे असे त्यांना मनोमन वाटत होते. संगीत ज्ञानामृत प्राप्तीची अभिलाषा उराशी बाळगून ते औंध दरबारातून बाहेर पडले, औंध सोडून ते कराड, सातारा असा प्रवास करीत ते पुण्याला आले. सुदैवाने ग्वाल्हेर घराण्याचे गायक रामकृष्णबुवा वझे यांची योगायोगाने त्यांची भेट झाली. त्यांच्याकडे गायनाचे धडे घेण्यास प्रारंभ झाला. चार-पाच वर्षे त्यांनी त्यांच्याकडून तालीम घेतली. त्यानंतर त्यांना केसरबाई केरकर यांचे गाणे ऐकण्याचा योग आला. त्यांचे गाणे ऐकून बुवा प्रभावीत झाले. आपणही लयदार, आगळे वेगळे जयपूर घराण्याचे गाणे शिकावे असे बुवांना वाटू लागले. त्यासाठी त्यांनी मजल-दरमजल करीत कोल्हापूर गाठले. तेथे जयपूर घराण्याचे प्रसिद्ध गायक उ.अल्लादिया खाँ यांचे पुत्र व शिष्य भुर्जी खाँ यांचे शिष्यत्व पत्करले. ग्वाल्हेर गायकीवर जयपूर घराण्याचा मुलामा चढला. पुढे त्यांनी उस्ताद विलायत हुसेन यांच्याकडून आग्रा घराण्याची तालीम घेतली. परंतु बुवांना जयपूर गायकीच अधिक आवडली. पं. विनायकराव

घांग्रेकर यांच्याकडून त्यांनी काही काळ तबलावादनाचे शिक्षण घेतले. लयकारी-कायदे, टुकडे, परण इत्यादींचा त्यांनी रियाज केला. त्यामुळे त्यांची लय व ताल पक्का झाला. गायनाची साधना करीत असतानाच ते व्हायोलिनचाही रियाज करीत होते. अशा प्रकारे ग्वाल्हेर, जयपूर व आग्रा घराण्याची तालीम घेऊन त्रिवेणी संगम साधला. ज्याचा उपयोग त्यांना त्यांच्या गायनासाठी व व्हायोलिन वादनासाठी झाला.

५) गायन व वादनशैली :

गजाननबुवांना जेवढी व्हायोलिनवादक म्हणून लोकप्रियता मिळाली तेवढीच लोकप्रियता गायक म्हणून सुद्धा मिळाली. तीन-तीन घराण्यांचे शिक्षण घेतल्यामुळे घरंदाज गायन अथवा वादन ऐकण्याचा योग रसिकांना येत असे. बसंत केदार, सावनी, बिहागडा, ललिता गौरी, देवखास असे अनेक अप्रचलित राग ते सहज गात असत. तीनताल, झुमरा, तिलवाडा हे त्यांचे आवडीचे ताल होते. ते एकाच श्वासात समेपासून दुसऱ्या समेपर्यंत एखादी तान गाऊन रसिकांना मंत्रमुग्ध करायचे. ते आपल्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर वादनात व गायनात नावीण्य आणायचे. त्यामुळे रसिकांना त्यांचे गायन-वादन एक पर्वणीच वाटायचे. आयुष्याच्या उत्तरार्धातही त्यांनी आपली गायकी तरुण ठेवली होती. कल्पकता, रंजकता, विविधता इत्यादी गोष्टी त्यांच्या गायकीत सामावलेल्या होत्या. त्यांचे व्हायोलिनवादन गायकी अंगाने व्हायचे त्यामुळे ते व्हायोलिन मधून गात आहेत की काय असा भास श्रोत्यांना व्हायचा. त्यांच्या गाण्यातून अवघड शब्दफेक, विभिन्न लयकारीचे आलाप व दाणेदार तानांची बरसात व्हायची. गायन व वादन ऐकल्यानंतर रसिकांची तृष्णा शमली नाही तरच नवल.

६) सांगीतिक कार्य :

आयुष्यभर संगीत आराधना केल्यामुळे त्यांचे नाव संगीताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले. गजाननबुवांनी मुंबई व दिल्ली आकाशवाणी केंद्रावर संगीत निर्देशक म्हणून कार्य केले. याचबरोबर लखनऊ, इंदूर आकाशवाणी केंद्रावर सल्लागार म्हणून कार्य केले. अनेक आकाशवाणी केंद्राहून त्यांचे गायन व व्हायोलियनवादन प्रसारित झाले. आकाशवाणीचे ते '†' श्रेणीचे कलावंत होते. अनेक राष्ट्रीय कार्यक्रमात त्यांना हजेरी लावण्याचा मान मिळाला. मुंबई विश्वविद्यालयात त्यांनी काही दिवस प्रोफेसर म्हणून काम केले. कलकत्त्याच्या

आय.टी.सी. या संस्थेत त्यांनी प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. ‘†µÖÖ¬µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ’ या पहिल्या बोलपटात व्हायोलिनचे पार्श्वसंगीत देण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. त्यांच्या अनेक गायन व वादनाच्या ध्वनिफितीही निघाल्या.

७) आदर्श गुरू :

पं. गजाननबुवा जोशी हे उत्तम गायक व वादक तर होतेच परंतु ते एक आदर्श गुरू होते. गायन समाज, पुणे या संस्थेत त्यांनी १९३५ मध्ये गायन-वादनाचे शिक्षक म्हणून कार्य केले. त्यानंतरही त्यांनी अनेक शिष्य निर्माण केले. शिष्याचे यश हे गुरूचे यश व शिष्याचे गाणे हे गुरूचे गाणे असे ते म्हणत असत. बुवांनी संगीताचा व्यवसाय केला पण व्यापार केला नाही. संगीत शिक्षण घेण्याची आंतरिक इच्छा असलेल्या विद्यार्थ्यांना पाहून त्यांना खूप समाधान वाटायचे. त्यांनी स्वतः अनेक घराण्यांची तालीम घेतल्यामुळे त्यांनी शिष्यांना कधीही एका घराण्याचे शिक्षण घेण्याचा हट्ट धरला नाही. विद्यार्थ्यांना झेपेल ते शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य त्यांनी दिले होते. गायन-वादनातील गुप्त रहस्ये त्यांनी शिष्यांना उलगडून सांगितली. संगीत शिकण्याच्या ध्येयाने प्रेरित झालेल्या शिष्यांना त्यांनी कधीही विन्मुख पाठविले नाही. शिष्यांच्या माध्यमातूनच कला जिवंत राहते यावर त्यांचा विश्वास होता. अशा प्रकारे आदर्श गुरू होण्यासाठी जे गुण असायला हवेत ते सर्व गुण बुवांकडे होते.

८) शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानची स्थापना :

स्वामी शिवानंद हे पं. गजाननबुवा जोशी यांचे आध्यात्मिक गुरू होते. स्वामी शिवानंद यांनी ‘तू गायनाचार्य होशील’ असा आशीर्वाद त्यांना दिला होता. या प्रतिष्ठानच्या माध्यमातून अनेक गायक-वादकांचे गायन-वादन ऐकता यावे हा बुवांचा प्रामाणिक उद्देश होता. याचबरोबर शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानच्या व्यासपीठावरून विविध सांगीतिक उपक्रमांचे आयोजन करण्यात यायचे. हे प्रतिष्ठाण संगीत सेवेसाठी समर्पित केले होते. गुरूंचे ऋण चिरकाल स्मरणात राहावे म्हणून या प्रतिष्ठानची स्थापना केली होती. या संस्थेचे कार्य आजही त्यांचे ×¿ÖÂµÖ ¯Öœ “ÖÖ»Ö¾ÖßŸÖ †ÖÆêŸÖ.

9) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानच्या माध्यमातून त्यांनी अनेक शिष्य घडविले. त्यांनी गायण क्षेत्रात वा.वि. केतकर, मधुकर कानिटकर, जयश्री पाटकर, सुधीर

दातार, विकास कशाळकर, उल्हास कशाळकर, शुभदा पराडकर, वीणा सहस्त्रबुध्दे, पद्मा तळवलकर इ. शिष्य निर्माण केले. त्यांच्या शिष्यांमध्ये मुलगा मधुकर जोशी व कन्या मालिनी जोशी यांचाही उल्लेख करावा लागेल. बुवांनी वादन क्षेत्रात श्री. त्रिंबकराव तारे, श्रीधर पार्सेकर, डी.आर. निंबर्गी, शंकरराव बिनीवाले इ. ×¿ÖÂµÖ ‘Ö›ü×¾Ö»Ö.

१०) पुरस्कार :

बुवांनी केलेल्या अथक परिश्रमाचे फळ म्हणून त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांना अनेक पुरस्कार मिळाले.

1. १९७२ व १९७७ साली संगीत नाटक आकादमीचा पुरस्कार.
2. सूरसिंगार संसदेचा तंत्रविलास पुरस्कार.
3. १९७० मध्ये त्यांच्या एकसष्टीनिमित्त ट्रिनिटी क्लबच्या वतीने त्यांचा भव्य सत्कार.
4. १९८७ साली मध्यप्रदेश सरकारकडून ‘तानसेन पुरस्कार’ देऊन गौरव.

11) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

बुवांचा स्वभाव शांत, प्रेमळ व गंभीर होता. गप्पा मारण्यापेक्षा ते आपला अधिक वेळ रियाजात घालवीत असत. ते चोखंदळ वृत्तीचे होते. ते कोणाचीही भीडभाड न बाळगता स्पष्ट बोलत असत. ते बुजुर्ग लोकांना आदराने वागवीत असत. वडिलांचे व गुरूंचे ऋण ते अभिमानाने सर्वांना सांगत. मैफलीत दाद देताना ते काटेकोरपणा दाखवत असत. कोणाचेही शिष्टाचार म्हणून कौतुक करीत नसत. आयुष्याच्या पूर्वाधात संगीतविद्या प्राप्त करण्यासाठी त्यांना भरपूर पायपीट करावी लागली. अथक परिश्रम करावे लागले. यातून त्यांच्या दृढनिश्चयी शांत व संयमी स्वभावाचे दर्शन घडते.

12) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

व्हायोलिनवादनाबरोबरच ज्यांनी गायन क्षेत्रात नावलौकिक मिळविला, ज्यांनी ग्वाल्हेर, जयपूर व आग्रा घराण्याची तालीम घेऊन रसिकांना घरंदाज गायन-वादन ऐकविले, ज्यांनी मायेच्या ममतेने शिष्यांना ज्ञानामृत पाजले, ज्यांनी व्हायोलिन व गायनाबरोबरच तबला, हार्मोनियम, जलतरंग व बासरी इ. वाद्ये वाजविण्याचा प्रयत्न केला असा थोर कलावंत १८ जून, १९८७ रोजी मुंबई येथे कालवश झाला. अशा थोर कलावंताला विनम्र अभिवादन.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : ३० जानेवारी, १९११ मुंबई येथे - साताराजवळील किन्हई - वडील अनंत मनोहर - आई व बहिणीचे निधन - ¯ÖÖµÖ¯ÖÖß™ü **३) बालपणातच व्हायोलीनची सोबत :** 1921 - ´Ö²Öê‡Ô ÃÖÖ›üß»ÖÖß - औंध संस्थान - बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी - देवळात हजेरी व साथ - पंतानी व्हायोलीन दिले - विविध वाद्ये वाजवत **४) गुरु आणि शिक्षण :** ¾Ö›üß»Ö, रामकृष्णबुवा वझे (ग्वाल्हेर). भुर्जी खाँ (जयपूर), विलायत हुसेन (आग्रा), विनायकराव घांग्रेकर - तबला **५) गायन व वादन शैली :** तीन घराण्यांचे शिक्षण - अप्रचलित राग - रसिकांना पर्वणी - व्हायोलीनमधून गात असल्याचा ³ÖÖÃÖ **६) सांगीतिक कार्ये :** मुंबई, दिल्ली आकाशवाणीवर संगीत निर्देशक, अ श्रेणीचे कलावंत, अयोध्येचा राजा - पार्श्वसंगीत **७) आदर्श गुरु :** गायन समाज, पुणे - १९३५ मध्ये शिक्षक - शिष्याचे यश, गुरुचे यश - झेपेल ते शिक्षण - स्वातंत्र्य - गुप्त रहस्य **८) शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानची स्थापना :** आध्यात्मिक गुरू, तू गायनाचार्य होशील - संगीत सेवेसाठी समर्पित - गुरुचे ऋण स्मरणात ¸üÖÆüÖ¾Ö. **9) ×¿ÖÂµÖÃÖÓ¯ÖÏ¤üÖµÖ :** वा.वि.केतकर, मधुकर कानिटकर, जयश्री पाटकर, सुधीर दातार, विकास व उल्हास कशाळकर, शुभदा पराडकर, विना सहस्त्रबुद्धे, मुलगा मधुकर व कन्या मालिनी जोशी, त्र्यंबकराव तारे, श्रीधर पार्सेकर. **१०) पुरस्कार :** १९७२ व १९७७ संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार, तंत्रविलास, १९७० - एकसष्टी, १९८७ - तानसेन **11) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :** शांत, प्रेमळ, गंभीर, चोखंदळ वृत्ती, स्पष्ट बोलायचे, दाद देताना काटेकोर, दृढनिश्चयी, शांत संयमी **12) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :** १८ जून, १९८७ - मुंबई येथे कालवश.

प्रश्न : ×™ü¯Ö ×»ÖÆüÖ.

अ) अभ्यासक्रमातील व्हायोलिनवादकाचे सांगीतिक कार्य. (०८)

ब) पं. गजाननबुवा जोशी यांचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

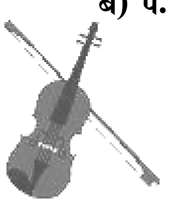

|EEò®hE **18**

पं. रविशंकर

जन्म : ७ एप्रिल, १९२०   मृत्यू : १२ डिसेंबर, २०१२

१) प्रस्तावना :

एका सतारीवर भारतरत्नाचा रत्नजडित मुकुट चढविला. सतारीने संवाद साधला. केवळ भारतीयांशीच नव्हे तर विश्वातल्या प्रत्येक व्यक्तीशी भारतीय संगीताची ध्वजा सातासमुद्रा पलीकडे समर्थपणे फडकावली. आपल्या संगीताला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. भारतीय संस्कृतीचा व संगीताचा विजय झाला. हे सर्व घडवून आणले ते एका शांत व जिद्दी कलाकाराने. त्या कलावंताचे नाव आहे भारतरत्न पं. रविशंकर ! त्यांच्या कर्तृत्वाचा वेध खालीलप्रमाणे घेता येईल.

२) जन्म व बालपण :

पं.रविशंकर चौधरी यांचा जन्म ७ एप्रिल, १९२० रोजी बनारस येथे झाला. ते मूळचे बंगालचे. त्यांच्या वडिलांचे नाव श्यामाशंकर तर आईचे नाव हिमांगना. वडील संस्कृत व तत्त्वज्ञानाचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांना चार मुले होती. उदयशंकर, राजेंद्रशंकर, ज्ञानेंद्रशंकर व रविशंकर ही त्यांची नावे. पं. रविशंकरांचे मोठे बंधू उदयशंकर प्रतिभासंपन्न नर्तक होते. घरात संगीतमय वातावरण असल्यामुळे लहानपणापासूनच रविशंकरांना संगीताची आवड निर्माण झाली. वयाच्या १० व्या वर्षी रविशंकरांनी उदयशंकरांच्या नृत्य मंडळीत प्रवेश केला. त्याच वेळी त्यांनी 'चित्रसेना' या नावाने कथा नृत्याची रचना केली. नृत्यातील प्रावीण्याबरोबरच बासरी, सनई, व्हायोलिन, सारंगी इ. वाद्ये ते हाताळू लागले.

३) गुरू व शिक्षण :

१९३५ साली मैहरचे उस्ताद अल्लाउद्दिन खाँ हे उदयशंकरांच्या नृत्यदलात आले होते. त्याचवेळी रविशंकर १५ वर्षांचे होते. रविशंकर आणि अल्लाउद्दिन खाँ यांची भेट रविशंकरांच्या आयुष्यातील आणि भारतीय संगीताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची घटना होय. युरोप दौऱ्यावर रविशंकरांनी अल्लाउद्दिन खाँ यांचे

दुभाषा म्हणून काम केले. त्याच वेळी त्यांच्या सरोद वादनाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव रविजींवर पडला. रविशंकरांची बुद्धिमत्ता पाहून अल्लाउद्दिन खाँ यांना वाटले की रवीने नृत्यापेक्षा सतार वादनावर लक्ष केंद्रित करावे. तसा सल्लाही त्यांनी दिला. सुरुवातीला रवीला हे आवडले नाही. परंतु कालांतराने रवीमध्ये परिवर्तन झाले. १९३८ मध्ये रवीने त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. त्यानंतर ते युरोप दौरा सोडून मैहरला गेले.

4) ‘ÖŸÖ»Ö»Ö ¯Öx¸¡ÖÁÖ´Ö :

पं. रविशंकर उस्ताद अल्लाउद्दिन यांचे गंडाबंद शागीर्द झाले. त्यांच्याकडे गुरुकुल पद्धतीने अत्यंक कडक शिस्तीत तालीम सुरू झाली. शिष्यांच्या हातून चुकीच्या जागा निघाल्या तर त्यांना फार राग येत असे. ते शिक्षाही करीत असत. रवीजी युरोपमध्ये असताना त्यांच्या मातोश्रींचे निधन झाले. त्यानंतर वडिलांचेही निधन झाले. त्यामुळे सुखसंपन्न घरात वाढलेल्या रवीला झोपडीवजा जागेत राहावे लागले. त्यांनी स्वतःवर अनेक निर्बंध लादून घेतले. सुरुवातीला रियाज करताना त्यांना त्रास होत होता. त्यानंतर त्यांनी रियाजाचा अवधी वाढवला. १०-१० तास ते रियाज करू लागले. त्यांनी कसून मेहनत घेतली. गुरू अल्लाउद्दिन खाँ यांनीसुद्धा त्यांच्यावर मुलाप्रमाणे प्रेम केले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी कन्या अन्नपूर्णा हिच्याशी त्यांचा विवाह करून दिला. रविशंकरांनी अथक परिश्रम घेऊन विद्या संपादन केली. दहा वर्षांच्या कालावधीतच ते मैफलीचे कलावंत होऊ शकतात यात गुरू व शिष्य या दोघांनी किती कष्ट घेतले असतील हे लक्षात येते.

५) वादनशैली :

रवीजींची वादनशैली बिनतारी पद्धतीची होती. मैफलीची सुरुवात ज्या रागाने करायचे. त्यात आलाप, जोड, झाला वाजवून अतिशय नेटक्या व प्रभावी रितीने रागचित्र उभे करायचे. त्यानंतर कधी त्याच रागात किंवा अन्य रागात गत सादर करीत असत. प्रचलित रागांबरोबरच ते अप्रचलित रागसुद्धा पेश करायचे. वादनातील तयारीमुळे श्रोते स्वतःला विसरून भव्यदिव्य उदात्तेची अनुभूती घ्यायचे. ‘प्रभावी नादाघात’ हे त्यांच्या वादन शैलीचे महत्त्वाचे अंग होते. पुढच्या मागच्या स्वराच्या संदर्भाने एखादा स्वरसमूह असा जबरदस्त वाजून जायचा की श्रोते रोमांचित होत असत. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीताबरोबरच ते लोकधुनीही अतिशय प्रभावीपणे सादर करायचे. अतिशय अवघड गोष्टी ते सोप्या वाटाव्यात अशा

रितीने पेश करायचे. पंडितजींच्या तारा छेडण्यातून जो नाद निघतो तो रियाजातून परिपक्व झालेला नाद होता. त्यांच्या वादनात भावप्रदर्शन दिसून यायचे. कधी निर्झराप्रमाणे शांत, कधी सागराप्रमाणे धीरगंभीर, कधी हितगुज केल्यासारखा मऊ मृदू मुलायम तर कधी पर्जन्यधारेप्रमाणे जोरदार. यात श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला भिडण्याची शक्ती आणि मनाची पकड घेण्याचे सामर्थ्य होते. १५ मात्रांची पंचमसवारी, साडेसहा मात्रांचा अर्धजयताल इ. अप्रचलित तालांतील वादन तीनताल, झपताल अशा तालांमधील वादनाइतके लीलया करत असत.

६) योगदान :

पंडितजींच्या अलौकिक वादनशैलीमुळे त्यांच्या कीर्तीचा सुगंध भारतातच नव्हे तर परदेशातही जाऊन पोहोचला. त्यांनी आकाशवाणी केंद्रावरही नौकरी केली. भारतीय ऑर्केस्ट्रामध्ये अनेक सुधारणा त्यांनी घडवून आणल्या. त्यांच्या काली बदरिया, निर्झर, उषा, रंगीन कल्पना इ. रचना लोकप्रिय झाल्या. भारतीय संगीताला परदेशात मानाचे स्थान मिळवून देण्यासाठी त्यांनी १९५६ मध्ये आकाशवाणीची नौकरी सोडली व विश्वभ्रमण करण्याचा निर्धार केला. त्यांनी युरोप, अमेरिका, कॅनडा या ठिकाणी जाऊन भारतीय संगीत व रागांविषयी माहिती देऊन सादरीकरण केले. त्यांचे मेहुणे उस्ताद अली अकबर खाँ यांच्या सरोद वादनासोबत जुगलबंदी करून लोकांची मने जिंकली. जगप्रसिद्ध व्हायोलिनवादक यहुदी मेन्युहीन यांच्यासोबत सतारीची जुगलबंदी करून एक अपूर्व विक्रम केला.

७) राग निर्मिती :

पंडितजींनी परमेश्वरी, रंगेश्वरी, जनसंम्मोहिनी, रसिया, चारुकेशी, अहिरललत इ. नवीन रागांची निर्मिती केली. त्यांनी तिलकशाम व मोहनकंस या दक्षिणी रागांचा प्रचार केला. या रागांतील त्यांचे वादन बिहाग, भूप, दुर्गा, मालकंस इ. रागांप्रमाणे दर्जेदार, सहजसुंदर व आकर्षक असते. त्या-त्या रागाचे सांगीतिक व्यक्तिमत्त्व ते फार कलात्मक रीतीने उभे करायचे. ऋषींनी अमुक देवतेला आवाहन केले आणि ती देवता प्रकट झाली वगैरे गोष्टी आपण ऐकतो, वाचतो. त्याचप्रमाणे थोर कलावंत रागाला आवाहन करीत असतात आणि मग त्या रागाचे वातावरण तेथे तयार होते. पं. रविशंकरांच्या मैफलीत अशी अनुभूती अनेक श्रोत्यांनी घेतली †ÖÆ.

८) संगीत दिग्दर्शन :

पंडित रविशंकरांनी भारतीय संगीतात अनेक रचना तयार केल्या. याचबरोबर त्यांनी पाश्चात्त्य संगीत व भारतीय संगीताचे समन्वय घडवून आणणारे फ्युजनही तयार केले आहे. ‘ÃÖÖ¸üê •ÖÆüÖ ÃÖê †“”üÖ’ या गीताला चाल लावून हे गीत त्यांनी अजरामर केले. ‘¯ÖÖ£Öê¸ü ¯ÖÖ“ÖÖ»Öß’, ‘काबुलीबाला’, ‘अनुराधा’, ‘गोदान’, ‘´Öß¸üÖ’ ‘धरती के लाल’ या हिंदी चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन त्यांनी केले. ‘×¤ü “Öê×¸ü™üß»Öê’ आणि ‘द फ्ल्यूट अॅण्ड दि अॅरो’ या इंग्रजी चित्रपटांना त्यांनी संगीत दिले. दुसरी एक आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे पीटर सेलर्सच्या ‘गुरू’ µÖÖ चित्रपटाला त्यांनी भारतीय पद्धतीने पण पाश्चात्त्यांना रुचेल अशा तऱ्हेने संगीत ×¤ü»Öê. µÖÖ“Ö²Ö¸üÖ²Ö¸ü 1982 ´Ö¬µÖê ‘<×¿ÖµÖÖ›ü’ Ã¯Ö¬ÖÖ“µÖÖ ¾ÖêôüßÃ ‘अथ स्वागतम् शुभ स्वागतम्’ या स्वागत गीताचे संगीत निर्देशन करून या गीताला लोकप्रियता मिळवून दिली.

९) शैक्षणिक कार्य :

१९६२ मध्ये पंडितजींनी ‘किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक’ या संस्थेची स्थापना लॉस एन्जील्स मध्ये केली. जगप्रसिद्ध बिटल्स जॉर्ज हैरिसनसारखे कलावंत पंडितजींचे सतारवादन ऐकून प्रभावित झाले आणि त्यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. पंडितजींनी ‘कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ आर्ट’ मध्ये काही काळ भारतीय संगीत विभागाचे अध्यक्ष म्हणूनही काम केले. काही वर्षांपूर्वी भारतात वाराणसी µÖê£Öê ŸµÖÖ“µÖÖ ´ÖÖŸÖÖÁÖß ‘हिमांगना’ यांच्या नावाने गुरुकुल सुरू केले होते. अमेरिकेच्या कॅलीफोर्निया राज्यात सानडियागो जवळ इन्सिनिटास येथे गुरुकुल होते. ७००० स्क्वेअर फुटाचे हे गुरुकुल आतून भारतीय पद्धतीने सजवलेले होते.

10) ×¿ÖÂµÖ Ã¯ÖÏ¤üÖµÖ :

श्रेष्ठ कलाकारांची ‘गुरू’ म्हणून कारकीर्द असावी लागते. किंबहुना असतेच. त्यांचा फार मोठा शिष्य संप्रदाय भारतात आणि परदेशात पसरला होता. त्यांच्या शिष्यांमध्ये उमाशंकर मिश्र, जयाबोस, गोपाळकृष्ण, विजय राघवराव, शमीम अहमद, कार्तिककुमार, शंकर घोष, जॉर्ज हैरिसन, भास्कर चंदावरकर इ. शिष्यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांची कन्या व शिष्या अनुष्काशंकर हीसुद्धा सतारवादक म्हणून नावारूपाला येत आहे.

११) ग्रंथलेखन :

खरे तर गायन, वादन या १०० टक्के श्रवणीय कला पण रसिकांचे

तेवढ्यावरच समाधान होत नाही. त्यावर कुणाचे तरी भाष्य ऐकायचे, वाचायचे असते आणि ते भाष्य जितके श्रेष्ठ असेल तितकेच ते अमूल्य ठरत असते. अशीच दोन आत्मचरित्रे पंडित रविशंकरांनी लिहिली आहेत. त्यांची नावे ‘राग-अनुराग’ ¾Ö ‘माय म्युझिक माय लाईफ’.

पंडितजींच्या वाढदिवसानिमित्त त्यांची कन्या अनुष्काशंकर हिने एक अप्रतिम भेट आपल्या वडिलांना दिली.‘²ÖÖ¯Öß ´ÖÖµÖ »Öß¾ÆüÄ’ या मथळ्याखाली अनुष्काने आपल्या वडिलांचे चरित्र लिहून त्यांच्या चरणी अर्पण केले.

१२) पुरस्कार :

पं. रविशंकर यांनी आजपर्यंत शेकडो पुरस्कार प्राप्त केले आहेत. त्यांपैकी काही महत्त्वाच्या पुरस्कारांची यादी खालीलप्रमाणे करता येईल.

1. 1967 - पद्मभूषण (भारत सरकार)
2. 1971 - ‘रागा’ ही त्यांच्या जीवनावर डाक्युमेन्ट्री फिल्म (न्युयार्क)
3. 1981 - पद्मविभूषण (भारत सरकार)
4. 1986 - राज्यसभेवर नियुक्ती (भारत सरकार)
5. 1990 - ÛÃ¯Ö¸üß™ü †Ö±ú ×±ú»´Ö †¾ÖÖ›ü
6. 1992 - रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार
7. 1993 - हावर्ड युनिव्हर्सिटीकडून डॉक्टरेट ही पदवी
8. 1994 - कॅनडा युनिव्हर्सिटीकडून डॉक्टरेट ही पदवी
9. 1996 - ग्लोबल अॅम्बेसॅडर ऑफ म्युझिक अवार्ड
10. 1997 - प्रिमियम इम्पिरियल अवार्ड (जपान)
11. 1999 - भारतरत्न (भारत सरकार)
12. 2001 - नाईट हुड पुरस्कार (ब्रिटन)

* त्यांच्या सांगीतिक कार्यावर ‘†Ö»ÖÖ¯Ö’ या नावाचा माहितीपट प्रसिद्ध –ÖÖ»ÖÖ.

१३) पं. रविशंकरांबद्दलचे गौरवोद्‌गार :

1. “पं.रविशंकरांनी भारतीय संगीताचा जेथे प्रसार केला त्या पाश्चात्त्य देशांतील लोकांना या संगीताची अजिबात ओळख नव्हती. अशा लोकांना भारतीय संगीतातील सौंदर्याचा परिचय पं.रविशंकरांनी यशस्वीपणे करून दिला.”

- स्व. जितेंद्र अभिषेखी

2. “पं.रविशंकर यांच्या सतारवादनात रागाचे शुद्ध स्वरूप मला फार महत्त्वाचे वाटते. रागस्वरूपाबाबत कधीही तडजोड केल्याचे स्मरत नाही. तबलावादकाला ते वाजविण्यास खूप वाव देतात.” **- पं. शिवकुमार शर्मा**

3. “पं. रविशंकर संगीताच्या आकाशात गेली ६०-६५ वर्षे तेजस्वी सूर्याप्रमाणे तळपत आहेत. आपल्या समकालीनांचे महत्त्व आपल्याला वाटत नाही. पं. रविशंकरांचे संगीतकार म्हणून खरे आणि निःस्पृह मूल्यमापन झालेले नाही.”

- भास्कर चंदावरकर

14) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :

पंडितजी आयुष्याच्या उतारवयातसुद्धा नियमित रियाज करायचे. प्रथम काही तास आध्यात्मिक व त्यानंतर सतारीची साधना करायचे. त्यांचे हिंदुस्थानावर प्रेम होते. ते म्हणायचे, “हिंदुस्थानात आणि साऱ्या जगामधून मला लोकांनी भरभरून प्रेम दिले. मानसन्मानांचा वर्षाव झाला. या जन्मात मी जे करू शकलो नाही ते काम पूर्ण करण्याकरिता देवाने मला पुन्हा माझ्या देशात जन्म द्यावा, हीच देवाकडे प्रार्थना आहे.”

आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्यांनी भारतीय संगीताचा प्रचार केला. दि.४ नोव्हेंबर २०१२ रोजी लॉगबिच येथील हेरास थिएटर मध्ये अनुष्कासमवेत मैफल केली ती त्यांच्या आयुष्याची शेवटची मैफल ठरली. खऱ्या अर्थाने कलाकार, अगदी नखशिखांत कलाकार असलेले पंडित रविशंकर वयाची ९२ वर्षे अत्यंत समाधानाने जगले. दि.१२ डिसेंबर, २०१२ रोजी सॅनडियागो येथे त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. त्यांच्या मृत्युनंतर त्यांना दोन ग्रॅमी अवार्ड मिळाले. एक म्हणजे जीवन गौरव पुरस्कार तर द लिव्हींग रूम सिझन पार्ट-१ या अल्बमसाठी दुसरा पुरस्कार मिळाला. हे दोन्ही पुरस्कार त्यांच्या मृत्यूनंतर म्हणजेच २०१३ साली प्रदान करण्यात आले. अशा थोर कलावंतास कोटी-कोटी प्रणाम.

ÃÖÖ¸üÖÓ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : ७ एप्रिल, १९२० - बनारस - वडील - श्यामा शंकर, आई - हिमांगना, भाऊ - उदयशंकर, राजेंद्र शंकर, ज्ञानेंद्र शंकर - १० व्या वर्षी नृत्यमंडळीत - चित्रसेना कथानृत्य **३) गुरू व शिक्षण :** 1935 ˆ.

अल्लाउद्दिन खाँ उदयशंकरच्या नृत्यदलात रविशंकर १५ वर्षांचे - रवीने नृत्यापेक्षा ÃÖŸÖÖ¸ü - 1938 ×¿ÖÂµÖŸ¾Ö **4) ‘ÖÖê»ÖÖ»Ö ¯Ö×¸ü¿ÖÎ´Ö :** कडक शिस्तीत तालीम - आई-वडिलांचे निधन - झोपडीत १०-१० तास रियाज - दहा वर्षांत कलावंत **५) वादनशैली :** बिनतारी पद्धतीची - रागचित्र उभे - प्रभावी नादाघात - अवघड गोष्टी सोप्या - १५ मात्रा पंचम सवारी साडेसहा - अर्ध जयताल - लीलया **६) योगदान :** कीर्तीचा सुगंध परदेशात - आकाशवाणी - भारतीय ऑर्केस्ट्रा सुधारणा - काली बदरीया, निर्झर, उषा, रंगीन कल्पना, रचना - यहुदी मेन्युहीन - जुगलबंदी **७) राग निर्मिती :** परमेश्वरी रंगेश्वरी, जनसंमोहिनी, रसिया, चारुकेशी, †ÖÆü¸ü»ÖÖ»ÖŸÖ, **८) संगीत दिग्दर्शन :** ‘सारे जहाँ से ... गीत - पाथेर पांचाली, काबुलीबाला, अनुराधा, गोदान, मीरा, धरती के लाल, दि चेरिटेल, द फ्ल्यूट ॲण्ड दि ॲरो, गुरू - १८८२ एशियाड - अथ स्वागतम् - गीत **९) शैक्षणिक कार्य :** 1962 - ‘किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक, कॅलीफोर्निया इन्स्टिट्यूट ऑफ †Ö™ü’ मध्ये संगीत विभागाचे अध्यक्ष - सध्या अमेरिका - सानडियागो जवळ इन्सिनिटास येथे गुरुकुल **10) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ´Öã¤üÖµÖ :** उमाशंकर मिश्र, जया बोस, गोपालकृष्ण, विजय राघवरास, शमीम अहमद, कार्तिककुमार शंकर घोष, जॉर्ज हैरिसन, भास्कर चंदावरकर, अनुष्का शंकर **११) ग्रंथलेखन :** राग अनुराग, माय म्युझिक माय लाईफ, अनुष्काने, बापी माय लव्ह **१२) पुरस्कार :** 1967 - पद्मभूषण, १९८१ - पद्मविभूषण, १९८६ - राज्यसभेवर नियुक्ती, १९९९ - भारतरत्न **१३) रविशंकराबद्दल गौरवोद्गार :** १. पं. रविशंकरांनी भारतीय ... स्व. जितेंद्र अभिषेकी २. पं. रविशंकर यांच्या सतार ... पं. शिवकुमार शर्मा ३. पं. रविशंकर संगीताच्या आकाशात ... भास्कर चंदावरकर **14) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö 15) ´ÖéŸµÖã :** 12 ×›üÃÖë²Ö¸ü, 2012.

प्रश्न : ×™ü¯ÖÖ ×»ÖÆüÖ.

†) पंडि[illegible]कर यांचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

²Ö) [illegible]सतारवादकाचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

lEEÖ®hE

19 उस्ताद अलिअकबर खाँ

जन्म : १४ एप्रिल, १९२२ मृत्यू : १८ जून, २००९

१) प्रस्तावना :

प्राचीन काळात शिकार करताना धनुष्याच्या टणत्कारातून एका विशिष्ट प्रकारच्या ध्वनीची निर्मिती झाली. कदाचित यातूनच मानवाने तंतुवाद्याची निर्मिती केली असावी. पुढे यात विणा, शततंत्री, सतार, सरोद, सारंगी, व्हायोलिन, दिलरुबा अशी अनेक वाद्ये जन्माला आली. सतार या वाद्याला पं. रविशंकरांनी प्रतिष्ठा मिळवून दिली तर व्हायोलिन हे वाद्य पं. गजाननबुवा जोशी यांनी नावारूपाला आणले. संतुराच्या झंकारातून पं. शिवकुमार शर्मा यांनी सर्वांच्या हृदयातील तारा छेडल्या. त्याचप्रमाणे सरोद या वाद्याला सातासमुद्रापलीकडे नेण्याचे कार्य उ.अलिअकबर खाँ यांनी केले. अशा या महान सरोदवादक असलेल्या उ.अलिअकबर खाँ यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता µÖ‡»Ö.

२) जन्म व बालपण :

उ.अलिअकबर खाँ यांचा जन्म बंगालमधील शिवपूर या गावी १४ एप्रिल, १९२२ रोजी झाला. उ.अलिअकबर खाँ हे उस्ताद अल्लाउद्दिन खाँ यांचे सुपुत्र व शिष्य आहेत. अल्लाउद्दिन खाँ हे मेहेरच्या दरबारात वादक होते. संपूर्ण कुटुंबात संगीताचे अधिष्ठान होते. संगीताचा वारसा जन्मतःच घेऊन आलेल्या उ.अलिअकबर खाँ यांना संगीतामध्ये अभिरुची निर्माण व्हायला वेळ लागला नाही. वडील उ.अल्लाउद्दिन खाँ हे अनेक वाद्ये वाजविण्यात निष्णात होते. ते दरबारी वादक असल्यामुळे अनेक गायक-वादकांचे गायन-वादन ऐकण्याचा योग अलिअकबरांना आला. लहानपणापासूनच उस्ताद अलिअकबर खाँ विविध वाद्ये वाजवू लागले. त्यानंतर त्यांनी सरोदवादनावर लक्ष केंद्रित केले. वडिलांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांची संगीत आराधना सुरू झाली. त्यांचे वडील अत्यंत कडक x¿ÖÃŸÖß“Ö ÆÖŸÖ. Ÿê ¸Ö•Ö †ÖŠ-†ÖŠ ŸÖÖÃÖ ¾ÖÔ x´ÖÔ»Ö Ÿê¾ÆÖ ¸Ö¡Öß ²Ö¸Ö¡ÖßÃÖ¨Ö

अलिअकबरांकडून रियाज करून घेत असत. रियाज मनाजोगा झाल्याशिवाय अलिअकबरांची सुटका होत नसे.

३) घरातून पलायन :

बालपणातच अलिअकबरांकडून कठोर मेहनत करून घेतली जात होती. रियाज झाला नाही तर उपाशीही राहावे लागायचे. या जाचाला कंटाळून त्यांनी घरातून पळून जाण्याचा निर्णय घेतला. एके दिवशी वरच्या मजल्यावरून दोरीच्या साहाय्याने ते खाली उतरले. ते सरळ रेल्वे स्टेशनकडे निघाले. कुठे जायचे, काय करायचे हेही त्यांना माहीत नव्हते. हातात एक सरोद, खिशात दोन रूपये व हाताला एक घड्याळ होते. खांडव्याला जाणाऱ्या रेल्वेत ते बसले. विनातिकीट प्रवास करीत असल्यामुळे खाँ साहेबांना गाडीतून उतरवण्यात आले. तेथून ते पायपीट करीत खांडव्याला पोहोचले. तेथे 'एक का दस' असा जुगार चालू होता. जवळ असलेल्या दोन रुपयांपैकी एक रुपया रेल्वेत खर्च झाला होता. उरलेला एक रुपया व हातातले घड्याळसुद्धा ते जुगारात हरले. हातातले सरोद तेवढे शिल्लक राहिले होते. ते घेऊन उपाशीपोटी ते रेल्वे स्टेशनवर भटकू लागले. अशातच एक बंगाली माणूस त्यांना भेटला. त्यांनी सर्व वृत्तांत त्या बंगाली माणसाला सांगितला. त्या माणसाने त्यांना जेवू घातले. त्यानंतर त्या बंगाली माणसाने खाँ साहेबांच्या सरोद वादनाचे दोन कार्यक्रम घेतले व मुंबईला जाण्यासाठी पैसे उपलब्ध करून दिले.

४) मुंबई आकाशवाणीवर कार्यक्रम :

अनेक संकटांना सामोरे जात अखेर त्यांनी मुंबई गाठली. नोकरीचा शोध घेत ते मुंबईच्या आकाशवाणी केंद्रावर आले. श्री. बुखारी हे त्यावेळी आकाशवाणी केंद्राचे संचालक होते. ते अलि अकबर खाँ यांचे सरोदवादन ऐकून प्रसन्न झाले व अलि अकबर खाँ यांना आकाशवाणी केंद्रावर नोकरी दिली. आकाशवाणी केंद्राहून त्यांचे सरोदवादन प्रसारित झाले. हा कार्यक्रम मेहेरच्या महाराजांनी ऐकला व उ.अल्लाउद्दिन खाँ यांना अलिअकबर खाँ यांचा ठावठिकाणा सांगितला. त्यानंतर अलिअकबर खाँ यांना मुंबईहून मेहेरला आणले. त्यांच्यावरील रियाजाची सक्ती कमी करण्यात आली. पुन्हा वडिलांच्या मार्गदर्शनाखाली नित्य तालीम सुरू झाली. अलि अकबरांनाही त्यांच्याकडून झालेली चूक कळाली. रियाजाचे महत्त्व कळून चुकले. त्यामुळे त्यांनी पुन्हा रियाज करण्यास सुरुवात

केली. ते सरोदवादनाशी इतके एकरूप झाले की सरोद आणि उस्ताद अलि अकबर खाँ असे समीकरणच होऊन बसले.

५) योगदान :

१९३६ मध्ये म्हणजेच वयाच्या चौदाव्या वर्षी त्यांनी अलाहाबाद संगीत संमेलनात भाग घेतला. तेथे 'गौरी मंजिरी' ही त्यांनी तयार केलेली रचना कौतुकास पात्र ठरली. त्यांनी उदयशंकर यांच्या छाऊ नृत्य मंडळीत प्रवेश घेऊन अनेक विदेशी दौरे केले. आकाशवाणी आणि राष्ट्रीय संगीत समारोहात त्यांनी पहाडी, झिंझोटी, जोगीया, कलिंगडा इ. राग पेश केले. रसिकांनीही त्यांना डोक्यावर घेतले. अफताबुद्दिन हे त्यांचे काका. त्यांच्याकडून त्यांनी तबला व मृदंगाचे शिक्षण घेतले होते. पं. रविशंकर हे त्यांचे मेहुणे आहेत. त्यांच्यासोबत सतार व सरोद वादनाच्या जुगलबंदीचे कार्यक्रम अनेक ठिकाणी सादर करण्यात आले. त्यांच्या साथीसाठी स्वर्गीय तबला नवाज अल्लार खाँ साहेब असायचे. याही जुगलबंदीच्या कार्यक्रमाला रसिकांनी उदंड प्रतिसाद दिला. अलिअकबर खाँ साहेबांनी भारतीय संगीताचे स्वर सरोदवादनाच्या माध्यमातून सातासमुद्राच्या पलीकडे नेऊन पोहोचवले. त्यांनी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अफगानिस्तान, बेल्जीयम इ. देशांत जाऊन तेथील रसिकांवर भारतीय संगीताची मोहिनी घातली.

६) वादनशैली :

खाँ साहेबांच्या सरोदवादनात माधुर्य दिसून यायचे. आलाप, जोड, झाला व मिजराबीचे संतुलन अचूक असायचे. स्वरलगाव मींडकाम गतेची मांडणी आकर्षक असायची. सौंदर्यशास्त्राचा विचार करून ते वादन करायचे. काका अफताबुद्दीन यांच्याकडून त्यांनी तबला व मृदंग वादनाचे शिक्षण घेतल्यामुळे ते विविध तालांत सराईतपणे वादन करायचे. लयकारी करण्यात ते पक्के होते. त्यांना रूपक व तिनतालात वादन करण्यास आवडायचे. त्यांच्या वादनात गायकी तंत्राबरोबरच तंत्रकारी तंत्राचे संतुलन दिसून यायचे. विलंबित लयीतील आलापचारी बरोबरच द्रुतलयीतील वादनसुद्धा मधुर व्हायचे. त्यांच्या वादनात नजाकत दिसून यायची. त्यांच्या वादनशैलीचे यहुदी मेनुहिनसारख्या जगप्रसिद्ध कलावंताने कौतुक केले आहे.

७) राग-चित्रपट व संस्था :

उ. अलिअबकर खाँ हे उत्तम वादक तर आहेतच त्याचबरोबर ते संशोधकही आहेत. त्यांनी 'चंद्रनंदन' या रागाची निर्मिती केली तर 'गौरीमंजिरी'

ही नवीन वाद्यवृंदाची रचना केली. त्यांनी 'गौरी', 'नटमंजिरी', '´Ö‘ÖÖ¾ÖÖß', '»ÖÖ•Ö¾ÖŸÖÖß', 'ØÆ>Ö»Ö´Ö', 'अलमगिरी', '´Ö»ÖµÖ†Ö»Ö´ÖÃ´ÖŸÖÖß' आणि 'चतुरंग कल्याण' असे राग प्रचारात आणले. राग निर्मितीबरोबरच त्यांनी चित्रपटांनाही संगीत दिले आहे. खाँ साहेबांनी '†Ö×¬ÖµÖÖ', 'क्षधित पाषाण' अशा काही चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन केले. भारतात व भारताबाहेर संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी त्यांनी कलकत्ता व कॅलिफोर्निया येथे 'अलिअकबरखाँ कॉलेज ऑफ म्युझिक' या संस्थेची स्थापना केली आहे.

८) मानसन्मान :

उस्ताद अलिअकबरखाँ यांच्या अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून त्यांना अनेक पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे.त्याची सूची खालीलप्रमाणे देता येईल.

1. अमेरिकन टेलिव्हिजनवर कार्यक्रम सादर करणारे पहिले भारतीय कलावंत होण्याचा बहुमान.
2. १९६३ साली संगीत कला अकादमीचा पुरस्कार.
3. १९६७ साली भारत सरकारचा 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार.
४. १९७२ मध्ये संगीत नाटक अकादमीकडून फेलोशिप.
५. १९९० मध्ये मध्यप्रदेश सरकारचा 'कालिदास' पुरस्कार.
६. १९९६ साली संगीत क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा 'ग्रॅमी अवार्ड'.
७. १९९८ साली एक लाख रुपयांचा 'Ã¾Ö¸Ö»ÖµÖ' पुरस्कार.
८. १९९९ मध्ये अमेरिकेचे प्रतिष्ठित हेरिटेज फेलोशिप अवार्ड.
9. जोधपूर दरबारात संगीततज्ज्ञ म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.

9) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ :

संगीताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी अनेक शिष्य घडविले. त्यांपैकी काही शिष्यांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

१. निखील बॅनर्जी	५. शिशिर कणाधर चौधरी
२. शरणराणी माथूर	६. क्षिप्रा बॅनर्जी
३. बीरेन बॅनर्जी	7. ×¤»Öß¯Ö ²ÖÃÖ
४. दामोदरलाल काबरा	8. †•ÖµÖ ØÃÖÆ¸ÖµÖ ‡.

10) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖ¯Ö :

ज्यांनी सरोद या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली, ज्यांनी भारतीय संगीताचे

ज्ञानामृत विश्वाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचवण्याचे कार्य केले. असे जगप्रसिद्ध सरोदवादक उस्ताद अलिअकबर खाँ हे आयुष्याच्या अखेरीस अमेरिकेत वास्तव्यास होते. तेथे राहून भारतीय संगीताची शान आणि मान उंचावण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. असे सरोदवादक उ. अलीअकबर खाँ दिनांक १८ जून, २००९ रोजी अमेरिकेतील कॅलीफोर्निया राज्यातील सॅनअॅन्सेल्मो येथे कालवश झाले. अशा थोर कलावंताला विनम्र अभिवादन.

ÃÖÖ¸ÖÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण - बंगालमधील शिवपूर - १४ एप्रिल, १९२२ - वडील अल्लाउद्दिन खाँ - घरातच संगीत - विविध वाद्ये वाजवत - सरोद वादनावर लक्ष केंद्रित केले - कडक शिस्त - मनाजोगा रियाज - त्याशिवाय सुटका नाही. **३) घरातून पलायन** - रियाज नाही - जेवण नाही - दोरीच्या साहाय्याने - रेल्वे स्टेशन - घड्याळ, सरोद, दोन रुपये - जुगार - बंगाली माणूस - कार्यक्रम - पैसे ^`Ö»Ö²Ö-Ö **४) मुंबई आकाशवाणीवर कार्यक्रम** - मुंबई गाठली - नोकरीचा शोध - आकाशवाणी संचालक - श्री बुखारी - कार्यक्रम - मेहरच्या महाराजांनी ऐकला - घरी आणण्यात आले - रियाजाची सक्ती कमी **५) योगदान** - 1936 - अलाहाबाद संगीत संमेलनात गौरीमंजिरी रचना - छाऊ नृत्य मंडळीत प्रवेश - अफताबुद्दिन यांच्याकडून तबला - परदेशात कार्यक्रम **६) वादनशैली** - ´ÖÖ-ÖµÖ, आलाप, जोड, मिजराबीचे संतुलन, लयकारी पक्की - रूपक, तीनताल आवडीचे ताल - नजाकत - यहुदी मेनुहिनने कौतुक. **७) राग, चित्रपट संस्था** - चंद्रनंदन - राग, गौरीमंजिरी रचना - गौरी नटमंजिरी, मेघावी, लाजवंती, हिंडोलम, अलगिरी इ. रागप्रचारात - आँधियाँ क्षुधित पाषाण - चित्रपट संगीत दिग्दर्शन - अलिअकबर खाँ कॉलेज ऑफ म्युझिकची स्थापना **८) मानसन्मान** - अमेरिकन टेलिव्हिजनवर कार्यक्रम - पहिले भारतीय, १९६३ - संगीत कला अकादमीचा पुरस्कार, १९६७ - पद्मभूषण, १९९० - कालिदास पुरस्कार, १९९६ - ग्रॅमी अवार्ड, १९९८ - स्वरालय **9) ×¿ÖÂµÖ ÃÖÖ¯Ö¤üÖµÖ** - निखिल बॅनर्जी, शरण राणी माथूर, विरेन बॅनर्जी, दामोदर लाल, क्षिप्रा बॅनर्जी, दिलीप बसू **10) ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖê** मृत्यु - १८ जनू, २००९ सॅनअॅन्सेल्मो

प्रश्न : टिपा द्या. १) उ. अलिअकबर खाँ यांचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

✪✪✪

ÌEEÖ®hE

20 उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ

जन्म : २१ मार्च, १९१६ मृत्यू : २१ ऑगष्ट, २००६

१) प्रस्तावना :

सनईचे मंजुळ स्वर ... जे ऐकताना सभोवतालचे वातावरण मंगलमय होते. सनईचा अमृतरस कानावर पडतो आणि मन प्रसन्न होते. लग्न समारंभ असो की कोणताही सामाजिक, सांस्कृतिक उत्सव असो तेथे सनईचा स्वर निनादला नाही तरच नवल ! अशा या मंगल स्वराला लोकमान्यता आणि त्याहीपेक्षा राजमान्यता देण्याचे महान कार्य केले ते स्वर्गीय उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांनी ! लोकधुनीपुरतं मर्यादित असलेल्या या वाद्याला त्यांनी भारतरत्नाचा मुकूट चढविला. अशा महान सनई वादकाच्या जीवन कार्याचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

२) जन्म व बालपण :

खाँ साहेबांचा जन्म २१ मार्च, १९१६ साली वाराणसी जिल्ह्यातील भोजपूर या गावी एका गरीब मुस्लीम कुटुंबात झाला. घराण्यातच संगीत होतं. पिढ्यानपिढ्या संगीताचा वारसा असल्याने बिस्मिल्ला खाँ सारखा जातिवंत कलाकार निर्माण झाला नसता तरच नवल ! त्यांच्या वडिलांचे नाव पैगंबर बक्ष तर आईचे नाव मिठ्ठन बेगम असे होते. खाँ साहेबांचे नाव कमरूद्दीन असे होते. मातोश्रीने अल्लाजवळ प्रार्थना केली की, “कमरूद्दीनला असा बनव की, त्याच्यापेक्षा दुसरा कोणीच मोठा नसेल. त्याचे नाव आकाशात लिहिले जाईल असा हा कीर्तिवंत ÆÖê‰ú ¤ü.” अशीच प्रार्थना तिने बालाजी व काशीविश्वनाथाजवळ केली व काय चमत्कार की कमरूद्दीन पुढे भारतरत्न बिस्मिल्ला खाँ म्हणून जगासमोर आला. बालपणापासून त्यांनी वडिलांकडून शहनाई शिकण्यास प्रारंभ केला. वयाच्या सहाव्याच वर्षी त्यांच्या हातात शहनाई आली. परंतु कमरूद्दीन लहान असतानाच त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले.

३) गुरू व शिक्षण :

वडिलांचे छत्र हरवलेल्या लहानशा कमरूद्दीनला त्यांच्या मामांनी त्यांना बनारसला आणले. मामा अलीबक्ष बनारसच्या विश्वनाथ मंदिरात सनई वाजवत असत. त्यावेळी गायणक्षेत्रात उदंड कलाकार मंडळी होती. अशा परिस्थितीत दुसरा मार्ग शोधला पाहिजे असे खाँ साहेबांच्या गुरूंना म्हणजेच मामाला वाटू लागले. सतार, सरोद, सारंगी यातही अनेक कलाकार मंडळी होती. मग असे एखादे वाद्य बघावे, की जे पूर्णत्वाने दुर्लक्षित आहे. मंगलवाद्य म्हणून ओळखली जाणारी, फक्त लग्न समारंभ आणि वरातीत वाजविली जाणारी एकमेव शहनाई डोळ्यांसमोर आली. पूर्वजांना अवगत असलेली गायकी सनईतून प्रकट करायला सुरुवात झाली. खाँ साहेबांनी मामांकडून सनई व गायनाचे शिक्षण घेतले.

गायकीतले बारकावे त्यांनी मामांकडून मिळविले. वादन भावपूर्ण कसे होईल यासाठी त्यांनी लखनौ येथील उस्ताद महम्मद हुसेन ख्यालीया यांचे शिष्यत्व पत्करले. लहानपणी उठता-बसता, खाता-पिता, प्रवासात अगदी म्हणतात जळी-स्थळी-पाषाणी त्यांना सर्वत्र संगीताशिवाय दुसरे काहीही दिसत नव्हते.

४) वादनशैली :

खाँ साहेबांकडे ज्ञानाचा सागर होता. अनेक दशकांच्या रियाजामुळे फुंकेवर असामान्य प्रभुत्व संपादन झाले होते. वादनातील मींड, गमकांचा अंतर्भाव, गायकी अंगाने सनई वाजविण्याचे कौशल्य वर्णनातीत असे. खाँ साहेबांकडे लिखित स्वरूपात काही नव्हते. सगळे राग, स्वर, लय डोक्यात असायची. एकदा वादनाला सुरुवात झाली की, रागाचे स्वरूप बारकाव्यांसह आपोआप स्पष्ट होत जायचे. ताल, सूर, राग, बंदिशी, नोटेशन सर्व पुस्तकात मिळते, पण त्याचा असर, अनुभूती दर्शन आपण शोधायचे असते, असा सल्ला खाँ साहेब द्यायचे. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय वादनात तर त्यांचा हातखंडा होताच परंतु ते लोकधुनीही तयारीने पेश करीत असत. शहनाईच्या साथीसाठी ते 'खुर्दक' या नावाचे वाद्य घ्यायचे.

५) खाँ साहेबांचे बंधु प्रेम :

खाँ साहेबांचे मोठे बंधू शमसुद्दीन खाँ हे एक उत्कृष्ट सनईवादक होते. थोरल्या बंधूची वादनात तयारी खूपच होती तर धाकट्या बिस्मिल्लाच्या वादनात माधुर्य अधिक होते. या दोन भावांनी सादर केलेली सनई वादनाची जुगलबंदी अवर्णनीय असायची. हे थोरले बंधू जगले असते तर सनई वादनातील इतिहास

वेगळाच घडला असता. परंतु ते अल्पायुषी ठरले. ते हयात होते तोपर्यंत बिस्मिल्लांनी ईर्ष्येने त्यांच्यावर मात करण्याचा, त्यांच्याशी संघर्ष करण्याचा कधीही प्रयत्न केला नाही. थोरल्या बंधूच्या अकाली निधनानंतर बिस्मिल्ला खाँ साहेबांनी शहनाईवादन सोडून दिले. परंतु अनेक हितचिंतकांनी व चाहत्यांनी त्यांना विनंती केली. त्यामुळे त्यांनी पुन्हा शहनाईवादन चालू ठेवले.

६) खाँ साहेब एक आदर्श गुरू :

खाँ साहेबांना त्यांचा शिष्य परिवार गुरुदेव म्हणायचा. गुरुदेव अर्थार्जनासाठी कधीही शिकवायचे नाहीत. समर्पण भावनेने शिकणाऱ्यालाच ते विद्यादान करायचे. ते नेहमी म्हणायचे "शागिर्दो का एक पैसा भी हम नहीं खाते" पैसे घेणे त्यांना आवडत नसे. शिष्यांना ते पितृवत प्रेम करायचे. खायला-प्यायला द्यायचे, क्वचित एखादा सिनेमा दाखवायचे. पण एकदा का शिकवायला बसले की काळ वेळेचे भान नसायचे. कार्यक्रमाची बिदागी घेतो पण विद्येचे दानच करतो असे ते अवर्जून सांगायचे व आचरण करायचे. अतिशय शिस्तप्रिय पद्धतीने ज्ञानदान करणारे गुरुदेव शिष्यांच्या थोबाडीत मारायलाही मागेपुढे पाहायचे नाहीत. एखादी गोष्ट दहावेळा समजावून सांगायचे पण अकराव्यांदा ती वाजवता यायलाच हवी. शिष्यही आशीर्वादस्वरूप मार सहन करायचे. या शिस्तीतूनच बलजीत नामधारी, किरपालसिंग, गुरूबक्षसिंग नामधारी व उस्ताद हसनभाई इ.शिष्य घडले.

७) खाँ साहेबांचे राष्ट्रप्रेम :

खाँ साहेब कार्यक्रमानिमित्त अनेक वेळा परदेशात जायचे. परदेशातील अनेक लोक त्यांना म्हणायचे, पैसे देतो, सोने देतो, घर देतो तुम्ही अमेरिकेत रहा. त्यावर खाँ साहेब त्यांना नकार द्यायचे. ते म्हणायचे, "मला माझ्या हिंदुस्थानात आणि तेही बनारसलाच राहायचे आहे. बनारसची जिलेबी तिकडे मिळेल काय?" अशा प्रकारे आपल्या राष्ट्राबद्दल त्यांना प्रेम होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही ते भारतातच राहिले. १५ ऑगष्ट, १९४७ साली लाल किल्ल्यावर खाँ साहेबांनी शहनाईवादन करून स्वातंत्र्याच्या गौरवशाली घटनेचा शुभारंभ केला होता. स्वातंत्र्याला ५० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर १५ ऑगष्ट, १९९७ साली भारत सरकारने आयोजित केलेल्या याच लाल किल्ल्यातील दीवाने-आममध्ये पुन्हा खाँ साहेबांनी शहनाईवादन केले. खाँ साहेबांचे राष्ट्रप्रेम व सनईला दिलेल्या योगदानाचा हा मोठा गौरव होता.

८) खाँ साहेब व सर्वधर्मसमभाव :

खाँ साहेबांना कोणत्याही जाती-धर्माशी देणे-घेणे नव्हते. फक्त संगीत हाच त्यांचा धर्म होता. एकदा का सनई हातात घेतली की ते अल्लाच्या व परमेश्वराच्या आधीन व्हायचे. ते म्हणायचे तुम्ही कोणत्याही धर्माचे असाल, तरी ईश्वरचिंतन आणि भक्तिमार्ग सोडायचा नाही. ही आज्ञा त्यांनी मानली व विद्यार्थ्यांनाही दिली. शंकर, सरस्वती , गणपती यांचे नाव घेताय की अल्लाचे नाव घेताय याला त्यांच्या दृष्टीने काही मतलब नसायचा. केवळ ईश्वरचरणी लीन होत आहात की नाही याच्याशी कर्तव्य आहे असे ते म्हणायचे. बालाजीच्या देवळात ते रोज सनई वाजवायचे. कोणीही त्यांना मुसलमान म्हणून मज्जाव केला नाही. देशात जेव्हा जेव्हा जातीय दंगली झाल्या तेव्हा तेव्हा त्यांनी संकटमोचन हनुमानाच्या मंदिरात शहनाईवादन करून राष्ट्रीय एकात्मतेचा व सर्वधर्मसमभावाचा संदेश दिला. संगीतामध्ये एकता आहे. केवळ संगीतच मानवाला एकता शिकविते असे त्यांचे मत होते.

९) खाँ साहेबांचे राहणीमान :

लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहोचलेल्या या व्यक्तीची राहणी अत्यंत साधी होती. अहंकाराचा लवलेशही त्यांच्या वागण्यात नसायचा. मी कोणी मोठ्ठा हा अहंभावही त्यांच्यात नव्हता. अनेक पुरस्काराने सन्मानित झालेल्या या व्यक्तीचे घर अत्यंत साधे होते. फाईव्ह स्टार किंवा पॉश बंगला नव्हता. नोकर-चाकर नव्हते की चारचाकी वाहन नव्हते. गरिबीतून वर आल्यामुळे त्यांचे पाय जमिनीवरच होते. घरात मुले, सुना, नातवंडे, पतवंडे, पुतणे, त्यांची मुले असे जवळजवळ तीनशे माणसांचे एकत्र कुटुंब होते. खाँ साहेबांची खोली अगदी लहान म्हणजे ८ बाय ८ किंवा १० बाय १० फुटांचीच होती. त्या खोलीत दोऱ्याने विणलेली खाट (बाज), छोटे कपाट, त्यात सनया आणि कुराण ठेवलेले असायचे. जुन्या काळाचा एक पंखाही होता. साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी असे त्यांचे राहणीमान ÆÖŸÖë.

१०) खाँ साहेबांची वेशभूषा :

खाँ साहेबांची वेशभूषा अत्यंत साधी असायची. झब्बा, जाकीट, कोट किंवा शेरवाणी व डोक्यावर टोपी असायची. घरात बनियन व चौकटीच्या लुंगीवरच ते असायचे. सुरुवातीला ते फरची टोपी वापरायचे. परंतु उतारवयात त्यांना तीही

नकोशी वाटायची. म्हणून ते गांधी टोपी वापरायचे. कोणाला फोटो काढायचा असल्यास आहे त्या पोषाखात फोटो घ्यायला सांगायचे. केवळ फोटोसाठी वेगळे कपडे घालायला त्यांना कंटाळा यायचा.

11) µÖ¿ÖÖÛÃ¾ÖŸÖÖ :

अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून यशाने त्यांच्या पायाशी लोळणे घातली. त्यांचा पहिला कार्यक्रम १९२६ मध्ये अलाहाबाद येथे प्रयाग संगीत समितीच्या संगीत समारोहात झाला. पहिल्याच कार्यक्रमात त्यांनी श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध केले. तेव्हापासून त्यांची कीर्ती सर्वदूर पसरली. त्यांना देशातून व विदेशातून कार्यक्रमाची निमंत्रणे येऊ लागली. वयाच्या २२ व्या वर्षी ऑल इंडिया रेडिओवर त्यांचा कार्यक्रम प्रसारित झाला. रेडिओबरोबरच दूरदर्शनवरही त्यांचे अनेक कार्यक्रम झाले. पं.व्ही.जी.जोग यांच्या व्हायोलिनसोबत व उ.विलायतखाँ यांच्या सतारीबरोबर त्यांनी शहनाईवादनाची जुगलबंदी केली. या जुगलबंदीचे कार्यक्रम अत्यंत लोकप्रिय झाले. त्यांच्या वादनाच्या अनेक ध्वनिफिती निघाल्या. त्यालाही रसिकांचा उदंड ¯ÖÏ×ŸÖÃÖÖ¤ü ×´ÖôÖ»ÖÖ. ‘गूँज उठी शहनाई’ या चित्रपटातील त्यांचे शहनाईवादन घराघरात जाऊन पोहोचले.

१२) पुरस्कार :

खाँ साहेबांना अनेक पुरस्कार मिळाले. त्यांची सूची खालीलप्रमाणे देता येईल.

1. १९५६ - संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार
2. १९६१ - पद्मश्री (भारत सरकार)
3. १९६३ - अखिल भारतीय शहनाई चक्रवर्ती (एन.सी.ओ.)
4. १९६५ - तानसेन पुरस्कार
5. १९६८ - पद्मभूषण (भारत सरकार)
6. १९७३ - नेहरू इंटरनॅशनल पुरस्कार (रशिया)
7. १९८० - पद्मविभूषण (भारत सरकार)
8. १९९४ - स्वरालय पुरस्कार (मद्रास)
9. १९९४ - भारत शिरोमणी पुरस्कार (शिरोमणी संस्था)
10. १९९४ - राजीव गांधी सद्भावना पुरस्कार (इं. नॅ. काँग्रेस)
11. १९९५ - संगीत नाटक अकादमीचा राष्ट्रपती पुरस्कार
12. २००१ - भारतरत्न (भारत सरकार)

13) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

यशाची परिसिमा गाठलेले उस्तादजी ‘विद्या विनयेन शोभते’ प्रमाणे नम्र होते. अहंकार, मोठेपणा, झगझगीत दुनियेतले रीतिरिवाज, शिष्यांचा नको एवढा मागे-पुढे ताफा इ. गोष्टी त्यांच्यात दिसत नव्हत्या. त्यांना भोंदूगिरी अजिबात आवडत नसे. ते निर्व्यसनी होते. सुवासिक उदबत्त्यांचा त्यांना शोक होता. चहा मनस्वी आवडायचा. फोनवर बोलताना मी बिस्मिल्ला खाँ बोलतोय म्हणून सांगायचे. नावामागे उस्ताद म्हणत नसत. तरुण वयात त्यांना फुटबॉल व कुस्तीची विशेष आवड होती. स्वभावाने साधे व घरेलू असल्याने समोरचा नतमस्तक व्हायचा. ते थोरा-मोठ्यांविषयी व सनया बनवणाऱ्या कारागिरांविषयी आदर बाळगायचे. त्यांच्या वागण्यात व व्यवहारात व्यापारीपणा नव्हता. तो त्यांना जमला नाही. त्यामुळे ते अनेक वेळा फसले जायचे. व्यवहारातले छक्के-पंजे त्यांना जमले नाहीत.

१४) ईश्वरी साक्षात्कार :

खाँ साहेबांना ईश्वरी साक्षात्कार झाला होता. ते आपल्या शिष्यांना सांगत, एकदा गंगामाईच्या तीरावर बालाजीच्या देवळात रियाज करताकरता एक घटना घडली. नदीच्या पाण्यावर शांतता पसरली होती. माणसांची वर्दळ थंडावली होती. ते स्वरांच्या धुंदीत स्वतःला हरवून बसले. तेवढ्यात हीना अत्तराचा वास आला. रियाजाची तंद्री भंग पाऊ लागली. छोटा बिस्मिल्ला थोडा घाबरला. अशातच समोर साक्षात बाबांचे दर्शन झाले. “बेटा तुम्हारा भला हो जायेगा, तेरा नाम रोशन हो जायेगा.” खाँ साहेब भानावर आले तोच पुढ्यातले दर्शन अदृश्य झाले.

15) ´ÖÝµÖ :

गायकी अंगाने सनईवादन करणाऱ्या उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ साहेबांचे नाव इतिहासामध्ये सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले. संगीताचा हा युगपुरुष आयुष्याची ९० वर्षे समाधानाने जगला. संगीतरूपी यज्ञकुंडात समिधेसम जळणाऱ्या या महान ऋषीने २१ ऑगष्ट, २००६ रोजी पहाटे २ वाजून ४५ मिनिटांनी अखेरचा श्वास घेतलाआणि सनई मूक झाली.

16) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

खाँ साहेबांनी सतत ७५ वर्षे रसिकांना सनई ऐकविली. आजही कुठेतरी सनईचे स्वर निनादले की खाँ साहेब डोळ्यांसमोर उभे राहतात. त्यांच्या जाण्याने

सनई पोरकी झाली. प्रत्येक भारतीयांचे मन द्रवले. शासनाने राष्ट्रीय दुखवटा जाहीर केला. ते आजही आपल्यात असायला हवे होते, असे सर्वांना वाटते. अशा या महान कलावंताला भावपूर्ण श्रध्दांजली.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : २१ मार्च १९१६ वाराणसी जिल्ह्यातील भोजपूर - वडील - पैगंबर बक्ष, आई - मिठ्ठन बेगम, मुळ नाव - कमरूद्दीन - वडिलांचे निधन **३) गुरू व शिक्षण :** मामा - अलिबक्ष - उस्ताद महम्मद हुसेन ख्यालिया **४) वादनशैली :** फुंकेवर असामान्य प्रभुत्व - गायकी अंगाने साथीसाठी खुर्दक **5) ²Ö¬Öã¯Ö´Ö :** मोठे बंधु शमसुद्दीन - जुगलबंदी - अकाली निधन - वादन ÃÖÖ>ÖÂ»Ö **६) आदर्श गुरू :** शिष्य गुरूदेव - शागीर्दोंका एक पैसा ... विद्येचे दानच - ×¿ÖÃÝÖ×¯ÖµÖ **7) ¸üÖÂ™Òü¯Ö´Ö :** अमेरिकेत चला - मला हिंदुस्थानात - बनारसला - १५ ऑगष्ट १९४७ - १५ ऑगष्ट १९९७ - लाल किल्ला **8) ÃÖ¾Ö¬Ö´Ö ÃÖ´Ö³ÖÖ¾Ö:** जाती धर्माशी देणघेण नाही ... संगीत धर्म दंगली - संकटमोचन मंदिरात सनई **९) राहणीमान :** साधी अहंभाव नाही - घर ८ बाय ८ ची खोली - कपाट, खाट, सनया, कुराण **10) ¾Öê¿Ö³ÖÂÖÖ :** झब्बा, जाकीट, कोट किंवा शेरवानी, डोक्यावर टोपी, घरात बनियन, लुंगी **11) µÖ¿ÖÃ¾ÖßÝÖÖ :** पहिला कार्यक्रम १९२६ - अलाहाबाद - देश परदेशातून निमंत्रणे - रेडिओ, दूरदर्शन, व्ही.जी.जोग, विलायत खाँ जुगलबंदी - गुंज उठी शहनाई **१२) पुरस्कार १९५६ :** संगीत नाटक अकादमी, १९६१ - पद्मश्री १९६३ - अ.भा.रा. चक्रवर्ती, (१९६५) - तानसेन पुरस्कार - १९६८ - पद्मभूषण - १९८० - पद्मविभूषण - १९९४ - स्वरालय, भारत शिरोमणी, राजीव गांधी सद्भावना पुरस्कार, २००१ भारतरत्न **13) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :** विद्या विनयेन - भोंदूगिरी आवडत नसे - निर्व्यसनी - उदबत्त्यांचा शोक **१४) ईश्वरी साक्षात्कार:** बालाजी देवळात - हिना अत्तर - साक्षात बाबाचे दर्शन **15) ´ÖÝµÖ : 90 ¾ÖÂÖ** समाधानाने : २१ ऑगष्ट, २००६ पहाटे २ वा. ४५ मिनिटांनी **15) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö.**

प्रश्न : टिपा लिहा.

१) उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८) ***किंवा***

२) अभ्यासक्रमातील शहनाईवादकाचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

IEEÒ®hE

21 ¯Ö. ¯Ö®®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖêÂÖ

जन्म : २४ जुलै, १९११ ´ÖéŸµÖã : 20 ‹¯ÖÏ×»Ö, 1960

१) प्रस्तावना :

सुसाट वेगाने धावणारे वारे व बांबूला असलेल्या नैसर्गिक छिद्राचा संयोग झाला आणि बासरी हे वाद्य जन्माला आले. जी सुषिर वाद्यांत सर्वांत लहान व हाताळायला सुलभ आहे. जी स्वर माधुरी ऐकताना श्रोते मंत्रमुग्ध होतात. जेव्हा या मुरलीचा ओठांना स्पर्श होतो तेव्हा मधुर ध्वनीने आसमंत निनादून जातो. रसिकमन आनंदाने डोलायला लागते. महाभारतकाळात श्रीकृष्णाने आपल्या मधुर बासरीच्या स्वराने गायी-गोपिकांना आपल्याकडे आकर्षित करून घेतले. त्याचप्रमाणे आधुनिक युगात पं. पन्नालाल घोष यांनी संपूर्ण भारतवासीयांना आपल्या बासरीवादनाने वेड लावले. जे वाद्य साथसंगती पुरते मर्यादित होते त्या वाद्याला स्वतंत्र वादनाचा दर्जा प्राप्त करून दिला. असे थोर बासरी वादक पं. पन्नालाल घोष यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) जन्म व बालपण :

पंडित पन्नालाल बाबू मूळचे बंगालचे. त्यांचा जन्म २४ जुलै, १९११ रोजी बारीसाल या गावी झाला. बारीसाल हे गाव सध्या बांगलादेशात आहे. त्यांच्या वडिलाचे नाव पं. अक्षयकुमार तर आजोबाचे नाव हरकुमार असे होते. त्यांचे वडील पं. अक्षयकुमार हे उत्तम सतारवादक होते. सतारीच्या नाद-झंकारातून बाल पन्नालाल स्वतःला हरवून जात असे. आजोबा हरकुमार हेसुद्धा धृपदीये होते. आई, आजी व भावंडे हीसुद्धा संगीताचे जाणकार होते. ज्याप्रमाणे माशाला पोहायला शिकविण्याची आवश्यकता नसते त्याचप्रमाणे पन्नालाल बाबूंना संगीताबद्दल गोडी निर्माण करून देण्याची आवश्यकता पडली नाही. घरात संगीताच्या ध्वनिलहरी निनादत असल्यामुळे ते कधी सतारीवर बोटे छेडत असत तर कधी हार्मोनियमवर अंगुलीनैपुण्य दाखवीत असत. योगायोगाने बासरीचे मधुर गुंजन त्यांच्या कानावर पडले आणि वयाच्या सातव्या वर्षीच ते बासरीच्या

प्रेमात पडले. बासरीवर वेगवेगळे प्रयोग सुरू झाले. ते प्रयोग करून गावकऱ्यांना दाखवू लागले. बालपणातच त्यांनी बांबू, पितळ, ॲल्युमिनियमच्या बासऱ्या तयार केल्या. चिमुकल्या पन्नालालांची बासरी ऐकून गावातील लोकही त्यांची स्तुती करू लागले.

३) गुरू व शिक्षण :

घरात संगीताचे वातावरण असल्यामुळे पं. पन्नालाल बाबूंना संगीताविषयी अभिरुची निर्माण झाली. त्यांचे वडील सतारवादक असल्यामुळे पन्नालाल बाबूंनी संगीताचे प्राथमिक धडे वडिलांकडून घेतले. संगीत ज्ञानार्जनासाठी त्यांनी अनेक ठिकाणी भ्रमण केले. अनेक बुजुर्ग संगीत तज्ज्ञांच्या सान्निध्यात राहून त्यांनी ज्ञान संपादन केले. वयाच्या १४ व्या वर्षीच म्हणजे १९२५ मध्ये ते घराबाहेर पडले. ते कलकत्याला येऊन पोहोचले. तेथे एका फिल्म कंपनीत काम करू लागले. अशातच त्यांची खुशी महम्मद यांची भेट झाली. ते उत्तम हार्मोनियमवादक होते. त्यांच्याकडून पं. पन्नालाल बाबूंनी हार्मोनियमवादनाचे धडे घेण्यास प्रारंभ केला. वास्तविक पाहता त्यांना बासरीवादनाचे धडे घ्यायचे होते. परंतु खुशी महम्मद यांच्याकडून मिळालेल्या हार्मोनियमवादनाच्या शिक्षणावरून ते बासरी वादनाचा रियाज करू लागले. जेथे पं. पन्नालाल घोष जात असत तेथील कलावंताने सादर केलेल्या बासरीवादनाचे ते सूक्ष्म निरीक्षण करू लागले. एकलव्याप्रमाणे ते दुसऱ्याच्या बासरी वादनाचे अनुकरण करू लागले.

खुशी महम्मद यांच्या निधनानंतर त्यांनी पं. गिरीजाशंकर चक्रवर्ती यांच्याकडून संगीताचे शिक्षण घेतले. १९३४ मध्ये त्यांनी न्यू थियटर कंपनीमध्ये बासरी वादक म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली. श्री रामचंद्र बोराल हे न्यू थियटर कंपनीचे संगीत दिग्दर्शक होते. त्यांनी पं. पन्नालाल बाबूंना ऑर्केस्ट्रा व चित्रपट संगीताचे तंत्र शिकविले. याच काळात हिमांशूदल यांचेही मार्गदर्शन त्यांना मिळाले. पं. पन्नालाल घोष हे जिज्ञासू वृत्तीचे होते. त्यांनी आपल्या घरी तज्ज्ञांचे कार्यक्रम आयोजित केले व मनसोक्त श्रवणभक्ती केली. मिळालेल्या ज्ञानावर ते संतुष्ठ नव्हते. एखादा उत्तम गुरू आपल्याला लाभावा या प्रतीक्षेत ते होते. अशातच सुदैवाने १९४७ साली पन्नालाल घोष यांना उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ साहेबांसारखे चतुरस्र गुरू लाभले. ते त्यांचे गंडाबंद शागीर्द झाले. अशा प्रकारे पन्नालाल बाबूंची मनीषा पूर्ण झाली.

४) पन्नालाल घोष - एक मुष्टियोद्धा :

लहानपणापासूनच घोष बाबू यांना व्यायामाची आवड होती. आपले शरीर सुदृढ करून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घ्यावा असे त्यांना वाटे. सुकद्दा व बरकद्दा यांच्याकडून त्यांनी व्यायामाचे धडे घेतले. याचबरोबर त्यांनी मुष्टियुद्धाचे (बॉक्सिंग) शिक्षण अशोक चटर्जी यांच्याकडून घेतले. पुढे चालून त्यांना बॉक्सिंग या खेळात अनेक पुरस्कारही मिळाले. बॉक्सिंग बरोबरच बासरीवादनाचा रियाजही ते तेवढ्याच तन्मयतेने करीत असत. तसे पाहता बॉक्सिंग हे राकट माणसाचे काम आहे तर बासरीवादन हे हळुवार, संवेदनशील माणसाचे काम आहे. परंतु ही दोन टोकांची कामे एकच व्यक्ती करतोय हे पाहून अनेकांना आश्चर्य वाटायचे.

५) वादन शैली :

पंडित पन्नालाल घोष यांनी आपल्या वादनात गायकी अंगाबरोबरच बीन अंगाचे वादन विकसित केले होते. पंडितजींनी गायनाची तालीम घेतल्यामुळे ख्याल, धृपद, धमार इ. गायन प्रकारांबरोबरच ठुमरी, कजरी, भटीयारीधून यांसारखे गीत प्रकार ते तयारीने पेश करीत असत. त्यांच्या वादनातून नोमतोम,ततकार,जोड, झाला,गमक,ताना इ.कलाविष्कार दिसून येत असे. त्यांच्या वादनात मुलायमपणा होता. सोहनी, आडाणा यांसारखे वेगळ्या रागांबरोबरच मारवा, दरबारी यांसारखे गंभीर प्रवृत्तींचे राग ते सहज सादर करीत असत. पूर्वी बासरीचे विश्व लोकसंगीतापुरते मर्यादित होते. परंतु पन्नालाल बाबूंनी शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीत वाजवून बासरी वादनाच्या कक्षा रुंदावल्या. पंडितजी तिन्ही सप्तकात मुक्त संचार करीत असत.मंद्र सप्तकातून तार सप्तकात वादन करण्यासाठी ते दोन वेगवेगळ्या बासऱ्यांचा उपयोग करीत असत. सप्तक बदलत असतांना स्वरात कुठेही खंड पडत नसे. त्यांच्या तबल्याच्या साथसंगतीसाठी त्यांचे बंधू पं.निखिल घोष असत. त्यांना बासरी आणि तबला वादनाची जुगलबंदी आवडत नसे. त्यांचे मधुर वादन ऐकून रसिक श्रोते स्वतःला विसरून आनंदात तल्लीन व्हायचे.

6) ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖêÂÖ ¾Ö ×“Ö¡Ö¯Ö™ü :

पन्नालाल घोष यांनी वयाच्या १४ व्या वर्षीच चित्रपट क्षेत्रात पदार्पण केले. सुरुवातीला कलकत्त्याच्या फिल्म कंपनीत त्यांनी काम केले. या अनुभवावरच पुढे त्यांनी न्यू थियटर कंपनीत काम केले. त्यानंतर त्यांनी बॉम्बे टॉकीजमध्ये १९४१ ते १९४६ पर्यंत संगीतकार म्हणून कार्य केले. ‘–Ö»ÖÖ’ µÖÖ

चित्रपटाचे साहाय्यक संगीत निर्देशक म्हणून काम पाहिले. ‘¯Ö»ÖßÃÖ’, ‘अंजान ÃÖ¾ÖÖ»Ö’, ‘आंदोलन’ इ. चित्रपटांना बाबूजींनी संगीत दिले. त्यांना संगीत दिग्दर्शक म्हणून प्रसिद्धी मिळाली ती ‘¾ÖÃÖÓÖ’ या चित्रपटाला. या चित्रपटात त्यांच्या पत्नी पारूल घोष यांनी गायिलेल्या गीतांना प्रचंड लोकप्रियता मिळाली.

७) पं. पन्नालाल बाबूंचे संशोधन कार्य :

पं. पन्नालाल लहाणपनापासूनच वेगवेगळ्या बासऱ्या तयार करण्याचा प्रयत्न करायचे. बासरीच्या आकारात व लांबीत बदल केला तर स्वरांचे गांभीर्य व माधुर्य वाढते. तसेच तार सप्तकातील स्वर लावण्यास मदत होते हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांच्या या संशोधनातूनच बासरीच्या सहा छिद्रांऐवजी सात छिद्रे पाडून त्यांनी बासरींना संपूर्ण वाद्याचे रूप दिले.

पंडितजी संगीताचे चिंतक होते. त्यांनी आपल्या कल्पनाशक्तीच्या व प्रतिभाशक्तीच्या जोरावर नवीन रागांची निर्मिती केली. त्यामध्ये ‘¤ß¯ÖÖ¾Ö»Öß’, ‘•ÖµÖÖÓÖ’, ‘“Ö¦ü´ÖÖ»Öß’ आणि ‘नूपुरध्वनी’, ‘पुष्पचंद्रिका’ इ. रागांची नावे सांगता येतील. बाबूजींनी दक्षिण भारतीय संगीतातील राग उत्तर भारतीय संगीतात परिवर्तित करून ‘कलिंग विजय’, ‘ŠúÖÓ¸Ö•Ö’ अशा वाद्यवृंदांच्या रचना त्यांनी निर्माण केल्या.

८) योगदान :

पंडित पन्नालाल घोष यांनी भारतीय संगीताला मोलाचे योगदान दिले आहे.

1. १९३६ साली त्यांनी अखिल बंगाल परिषदेत बासरीवादन केले व प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक पटकाविले.
2. १९३८ मध्ये त्यांनी छाऊ नृत्य मंडळीत संगीत दिग्दर्शक म्हणून काम केले.
3. दिल्ली आकाशवाणी केंद्रावर त्यांनी वाद्यवृंदाचे संयोजक म्हणून काम केले.
४. वाद्यवृंदामध्ये बासरीला स्थान दिले.
5. अनेक चित्रपटांना त्यांनी संगीताचा साज चढविला.
6. नवराग निर्मितीबरोबरच अनेक वाद्यवृंदाच्या रचना त्यांनी केल्या.
7. बासरीमध्ये संशोधन करून बासरीला आधुनिक स्वरूप दिले.
8. १९४४-४५ मध्ये मुंबईतील विक्रमादित्य संगीत संमेलनात बासरीवादन करून रसिकांकडून दाद मिळविली.
9. श्री, भैरवी, यमन, मारवा, हंसध्वनी, खमाज पिलु अशा अनेक रागांतील ध्वनिफिती तयार केल्या.

9) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

पं. पन्नालाल घोष यांच्या अंगी राष्ट्रभक्ती, परिश्रमाची तयारी, गुरूवरील श्रद्धा अशा गोष्टी ठासून भरल्या होत्या. त्यांचा स्वभाव आध्यात्मिक होता. त्यांनी स्वामी गिरिजानंदाकडून आध्यात्मिक दीक्षा घेतली होती. स्वामी गिरिजानंद हे स्वामी विवेकानंदांचे शिष्य होते. त्याचबरोबरच रामकृष्ण परमहंस यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसून येत होता. तसेच रवींद्रनाथ टागोर व काझी नझरूल इस्माल यांचा प्रभाव त्यांच्या जीवनावर पडला होता. त्यांचा स्वभाव मेहनती होता. लांबलांब बासऱ्या ते सहज वाजवीत असत. अनेकांना असे वाटायचे की त्यांनी बोटांच्या पडद्यांचे ऑपरेशन केले आहे. परंतु तसे काहीही नव्हते. त्यांच्या अथक परिश्रमामुळे ते बासऱ्या लीलया हाताळायचे.

10) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤üÖµÖ :

पं. पन्नालाल बाबू हे उत्तम कलावंत तर होतेच त्याचबरोबर ते एक आदर्श गुरूही होते. त्यांनी संगीत जगताला अनेक शिष्य दिले. त्यामध्ये देवेंद्र मुर्डेश्वर, हरिपाद चौधरी, रघुनाथ सेठ, प्रकाश वढेरा, व्ही.जी.कर्नाड, नित्यानंद हळदीपूर, पं.हरिश्चंद्र कोकरे इ. शिष्यांचा समावेश करता येईल. अनेकांनी घोष बाबूंचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवला. मूळ बंगालचे पन्नालालजी महाराष्ट्रातच ख्यातनाम झाले. त्यांच्या शिष्यांनी व चाहत्यांनी मलाड मुंबई येथील त्यांच्या निवासस्थानाच्या रस्त्याला 'पन्नालाल घोष मार्ग' असे नाव दिले. तसेच त्यांच्या शिष्यांनी बाबूंच्या स्मृती चिरकाल स्मरणात राहण्यासाठी 'पन्नालाल घोष स्मारक ÃÖ×´ÖŸÖß“Öß' स्थापना केली.

11) ÃÖ´ÖÖ¸ü¯Ö :

ज्यांनी बासरीतून पाझरणाऱ्या सप्तसूरांना चांदण्याची शीतलता दिली, ज्यांनी बासरी या वाद्याची लोकांमध्ये अभिरुची वाढवून बासरीला सांस्कृतिक व सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, ज्यांनी अथक परिश्रम करून बासरीवादनाला अति उच्च शिखरावर पोहोचविले, ज्यांनी बासरीवादन करून रसिकांना स्वर्गीय सुखाची अनुभूती करून दिली त्यांचे बासरीवादन ऐकून स्वर्गातील देवताही मंत्रमुग्ध झाल्या असाव्यात. म्हणूनच की काय वयाच्या ४९ व्या वर्षीच म्हणजे २० एप्रिल, १९६० रोजी ईश्वराने त्यांना आपलेसे केले. त्यांच्या अकाली निधनाने संगीतविश्व पोरके झाले. अशा या महान बासरीवादकाचे ॠण कधीही विसरता येणार नाही.

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपण : 24 •Ö»Ö, 1911, ²ÖÖ¸üßÃÖÖ»Ö - ¾Ö›üß»Ö अक्षयकुमार, आजोबा हरकुमार - घरात संगीत - बासरीवर प्रयोग - लोक - ÃÖÏÖÏÖß. **३) गुरू व शिक्षण :** प्राथमिक वडिलांकडे, खुषी महम्मद, गिरिजाशंकर चक्रवर्ती, श्री रामचंद्र बोराल, अल्लाउद्दिन खाँ **४) पन्नालाल घोष : एक ´ÖÛÂ™üµÖÖ¯¯Ö :** व्यायामाची आवड - स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घ्यावा - सुकद्दा व बरकद्दा, अशोक चटर्जी - राकट व हळुवार - आश्चर्य. **५) वादनशैली :** ख्याल, ध्रुपद, धमार, कजरी, भटीयारी धून - नोमतोम ततकार - कक्षा रुंदावल्या - तीनही सप्तकांत संचार **6) ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ ¾Ö ×“Ö¡Ö¯Ö™ü :** १४ व्या वर्षी पदार्पण - न्यू थिएटर कंपनी - झुला, पुलीस, अंजान सवाल, आंदोलन वसंत. **७) संशोधन कार्ये :** वेगवेगळ्या बासऱ्या - आकार, लांबीत बदल - सातवे छिद्र, दीपावली, जयंत, चंद्रमौली, नूपुर ध्वनी इ. राग - कलींगविजय, ॠतुराज - वाद्यवृंद रचना **८) योगदान :** १९३६ - बंगाल परिषद - बासरीवादन, १९३८ - छाऊ नृत्य मंडळीत संगीत दिग्दर्शन, दिल्ली आकाशवाणीवर वाद्यवृंद संयोजक, रागनिर्मिती, चित्रपट संगीत. **9) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :** राष्ट्रभक्ती, परिश्रमाची तयारी, गुरुवरील श्रद्धा - स्वामी गिरिजानंद, रामकृष्ण परमहंस, रवींद्रनाथ टागोर, काझी नझरूल इस्लाम - प्रभाव - बोटांच्या पडद्यांचे ऑपरेशन - नाही - अथक परिश्रम **10) ×¿ÖÂµÖ :** देवेंद्र मुर्डेश्वर, हरिपाद चौधरी, रघुनाथ शेठ, प्रकाश वढेरा **11) ÃÖ´ÖÖ¸ü¯Ö:** 49 ¾µÖÖ ¾ÖÂÖá - 20 <×¯Ö»Ö, 1960 - ´ÖÞµÖ.

प्रश्न : ×™¯ÖÖ ×»ÖÆÖ.

अ) अभ्यासक्रमातील बासरीवादकाचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

किंवा

ब) पं. पन्नालाल घोष यांचे सां[illegible]क कार्य लिहा. (०८)

|EEò®hE

22 स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर

जन्म : २८ सप्टेंबर, १९२९

१) प्रस्तावना :

पाचहून अधिक दशकांत गायिलेली हजारो गाणी... देश-विदेशातून केलेले अनेक जाहीर कार्यक्रम... शेकडो पुरस्कार, मानसन्मान... तीन पिढ्यांच्या भारतीय रसिकांचे उदंड प्रेम... सामान्य रसिकांपासून जाणकारापर्यंत सर्वांना रिझवणारा स्वर... अविरत परिश्रमाने साकारलेली लता दिर्दींची वैभवशाली कारकीर्द... याचा आलेख मांडायचा तरी कसा? दिव्य स्वरांचे वर्णन करायचे तरी कसे? हे सारे शब्दांच्या पलीकडले आहे. तरीही त्यांच्या गाण्यातून झालेला परिचय काही शब्दांत खालीलप्रमाणे लिहिता येईल.

२) जन्म व बालपण :

ईश्वरी देणगी लाभलेल्या लता मंगेशकरांचा जन्म २८ सप्टेबर, १९२९ रोजी इंदोर येथे झाला. वडिलांचे नाव मा.दीनानाथ मंगेशकर तर आईचे नाव शुद्धमती. आशा, उषा, मीना व हृदयनाथ ही लतादीदीची भावंडे. मा.दीनानाथ हे मराठी नाट्य सृष्टीतील लोकप्रिय गायक नट होते. बालपणापासूनच लतादीदींच्या हाती तंबोरा आला. त्यांनी झगमगत्या रंगमंचावरील नाटके पाहिली. त्याहीपेक्षा वडिलांचे तेजस्वी संगीत कानात साठवले. मा.दीनानाथांनी दीदींची कुशाग्र बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ती पाहून संगीताची मेहनत अत्यंत गांभिर्याने करून घेतली. वयाच्या दहाव्याच वर्षी दीदींनी दीडशे चिजा तोंडपाठ केल्या. वडील नट, गायक व सारंगीवादक होते. त्यांच्याकडे असलेले संगीतरूपी धन, वारसा हक्कानं लतादीदींकडे आले. त्यांनीही ते अल्पावधीत आपलेसे करून घेतले.

३) बलवंत संगीत मंडळीत प्रवेश :

त्या काळात मा.दीनानाथांची 'बलवंत संगीत मंडळी' ही नाट्य संस्था नावा-रूपाला आली होती. सौभद्र नाटकात वडिलांबरोबर छोट्या नारदाची भूमिका त्यांनी केली. याच नाटकात 'पावना वामना' या गाण्याला बाबांना सांगून पैजेवर वन्स मोअर घेतला. तेव्हाच बाबांनी भाकीत केले, "लताच्या रूपाने मला उद्याचा Ãöµöö¤µö ×¤Ãöüö †öÆ." 'पुण्य प्रभाव' नाटकात युवराजाची भूमिका केली तर 'गुरुकूल' नाटकात श्रीकृष्णाची भूमिका त्यांनी साकार केली. 'त्राटिक' नाटकात 'बागेतलं गोड पाखरू' ही लावणी त्यांनी म्हटली.

'खंजाची' ह्या चित्रपट गीताच्या स्पर्धेत लतादीदीला पहिले बक्षिस मिळाले. बक्षिस म्हणून सोबत दिलरुबाही मिळाला. दिलरूबा घेऊन दिवसभर आनंदाने उड्या मारणाऱ्या कन्येला मा.दीनानाथांनी बजावले, 'यशानं हूरळून जाऊ नकोस. तुला पुढच्या आयुष्यात खूप झेलायचं आहे. यशाच्या शिखरावर पोहंचलं तरी पाय जमीनीवरच हवेत.' अशी शिकवण वडिलांनी दिली.

4) »öÿöö¤ß¤à¾ö¸ß»ö ¯ö×Æ»öö †ö'ööÿö :

हसत-खेळत बागडणाऱ्या या सुखी कुटुंबावर काळाने झडप घातली. अन् ऐन तारुण्यात मा.दीनानाथांची जीवनज्योत विझली. दीदींच्या साडेबाराव्या वर्षी तिचे बाबा तिला सोडून गेले. २४ एप्रिल, १९४२ या उष्ण तप्त दिवशी त्यांनी अखेरचा निरोप घेतला. त्याच दिवशी तिचे बालपण संपले. कोवळ्या आवाजाची, मुग्ध, सतत गुणगुणणारी मुलगी कर्तव्यकठोर झाली. संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी या जेष्ठ कन्येवर येऊन पडली. आलेल्या संकटांना, झालेल्या आघाताला कुरवाळीत न बसता त्यांनी शांतपणे, धीराने व संयमाने पुढे मार्गक्रमण केले. स्वतःबरोबरच त्यांनी भावंडांचेही नाव संगीत क्षेत्रात अजरामर केले.

५) चित्रपट सृष्टीत पदार्पण :

वडिलांच्या निधनानंतर लतादीदींना कुटुंबाचा चरितार्थ चालवण्यासाठी नौकरीची आवश्यकता होती. मा. दीनानाथांचे मित्र मा.विनायकांनी मंगेशकर कुटुंबीयांना पुण्याहून कोल्हापूरला नेले. मा.विनायकांनी प्रफुल्ल या आपल्या फिल्म कंपनीत लतादीदींना प्रथम काम दिले. त्यानंतर नवयुग स्टुडिओमध्ये दत्ता डावजेकर यांनी त्यांची ऑडीशन घेतली. दीदींनी मा.दीनानाथांचे पद म्हणून दाखविले. ते ऐकूण दत्ता डावजेकर खुश झाले व त्यांनी दीदींना बाल कलाकार म्हणून नोकरी दिली. 'पहिली मंगळा गौर' या चित्रपटात त्यांनी काम केले. त्यानंतर '´öö–ö ²ööô', 'गजाभाऊ किती हसाल' इ.चित्रपटातून त्यांनी भूमिका केल्या.

6) ‘ÖŸÖ»Ö»Ö ¯Ö×¸¡ÁÖ´Ö :

बालपणापासूनच लतादीदींना कठोर परिश्रम करावे लागले. मा.दीनानाथांच्या मृत्यूनंतर हातात तंबोरा, चिजांची वही आणि हृदयात अदम्य आत्मविश्वास घेऊन त्या बाहेरच्या जगाशी सामना करण्यासाठी तयार झाल्या. बाबांचा फोटो समोर ठेऊन एकलव्याप्रमाणे रियाज सुरू झाला. दिवसभर कामासाठी स्टुडिओत वेळ जायचा. संपूर्ण शालेय शिक्षण घेण्याचे भाग्य त्यांना लाभले नाही. असे असलेतरी त्यांनी वि.स. खांडेकर, साने गुरुजी, आचार्य अत्रे अशा श्रेष्ठ साहित्यिकांच्या साहित्याचा अभ्यास केला. “तुम्हारे हिंदी को दाल-भात की बु †ÖŸÖß Æîü” असे म्हणणाऱ्या दिलीपकुमारांना अस्सल उर्दूचा अभ्यास करून जवाब दिला. याचबरोबरच गीतांचा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्यांनी हिंदी, बंगाली, संस्कृत, तेलगू, कन्नड इ. भाषा आत्मसात केल्या. त्यांनी आजपर्यंत जवळपास २२ भाषांत गीतगायन केले आहे.

आयुष्यात संघर्ष व धावपळच नशिबी आली. म्हणून तर दूरदर्शनवरील प्रीतीश नंदी शोमध्ये पुन्हा जन्म मिळाला तर काय व्हायला आवडेल? या प्रश्नावर स्वतः लतादीदी म्हणाल्या, “काहीही पण लता मंगेशकर नाही.” यावरून त्यांनी किती परिश्रम घेतले असतील याची आपणांस कल्पना येते.

७) गुरू आणि शिक्षण :

लता दीदीचे प्राथमिक शिक्षण वडील मा.दीनानाथांकडेच झाले. लहानपणी बाबांनी त्यांना ‘एक, दोन, तीन’ ‹¾Ö•Öß ‘सारेगमप’ म्हणायला शिकविले. पहाटे उठवून त्यांनी ‘³Ö¸¾Ö ²ÖÆÖ¸ü’ रागातील ‘हे मान्दे महू ...’ Æß चीज शिकविली. दीदींनीही त्यांचे स्वर कानात साठवले. मा.विनायकांनी मुंबईला आल्यानंतर दीदींच्या संगीत शिकवणीची व्यवस्था केली. दि.११ जून, १९४५ रोजी दीदी भेंडीबाजार घराण्याचे उस्ताद अमान अलीखाँ यांच्या गंडाबंद शागीर्द झाल्या. त्यानंतर अमान अलीखाँ हे मुंबई सोडून गेल्यामुळे देवासचे उस्ताद अमानत खाँ यांनी दीदींना उत्तम तालीम दिली. याच सुमारास पं. तुलसीदास शर्मा यांच्याकडूनही त्यांनी मार्गदर्शन घेतले. पागे या नृत्य शिक्षकाकडून त्यांनी काही दिवस नृत्याचे धडे घेतले होते. बाबांच्या तालमीत तयार झालेल्या गळयाला सारं ÃÖÖ¬µÖ ÆÖêŸÖ ÆÖêŸÖê.

८) यशस्वी युगाची वाटचाल :

१९ ऑगष्ट, १९४७ रोजी दीदींवर पितृवत प्रेम करणारे मा.विनायक यांचे अचानक निधन झाले. हा त्यांच्या आयुष्यातला दुसरा आघात. परंतु याही आघातातून त्या सावरल्या. १९४७ साली दत्ता डावजेकरांनी ‘आपकी सेवा में’ या चित्रपटासाठी त्यांच्याकडून एक ठुमरीवजा गाणे गाऊन घेतले. ‘पा लागू शाम करी जोरी रे ...’ आणि लता मंगेशकर यांनी गायलेल्या पहिल्या पार्श्वगीताची नोंद झाली. परंतु दीदींना खरी प्रसिद्धी मिळाली ती ‘´Ö•Ö²Öæ¸ü’ µÖÖ ×“Ö¡Ö¯Ö™ÖŸÖß»µÖÖ गीतापासून. गुलाम हैदरांनी मजबूरसाठी त्यांच्याकडून गाऊन घेतले व ग्वाही दिली की, “ह्या मुलीच्या पायावर चित्रपट सृष्टी लोळण घेईल.” त्यांचे शब्द खरे ठरले. याच काळात पार्श्वगायन हा प्रकार चित्रपटात रूढ होऊ लागला. याचा फायदा लता दीदींना झाला. अनेक संगीतकारांशी त्यांचा परिचय होत गेला. मदन मोहन, खेमचंद शामसुंदर, नौशादजी, सी रामचंद्र, शंकर जयकिशन, चित्रगुप्त, जयदेव, सलील चौधरी, अनिल विश्वास इ. संगीतकारांनी लतादीदींच्या आवाजाला पारखून त्यांच्या आवाजाचा पार्श्वगायनासाठी उपयोग करून घेतला. सुधीर फडके, वसंत देसाई, वसंत प्रभू, वसंत पवार, श्रीनिवास खळे इ. मराठी संगीतकारांनी लतादीदींकडून गाणी गाऊन घेतली. अशा प्रकारे यशाची अनेक शिखरे पदक्रांत करीत असताना लतादीदींनी मागे कधी वळून पाहिलेच नाही.

९) गायकी :

मा.दीनानाथांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त २००० साली पुणे येथील एस.पी. महाविद्यालयाच्या प्रांगणात ‘मेरी आवाज सुनो’ हा कार्यक्रम झाला होता. या कार्यक्रमात निवेदक हरिष भीमाणी यांनी लतादीदींना तुमचे वय किती असा प्रश्न विचारला होता. तेव्हा त्यांनी सांगितले ७१ वर्षे. त्यावर हरिष भीमाणी म्हणाले, तुमचे वय ७१ असले तरी ७१ च्या उलट १७ वर्षाच्या मुलीसारखा तुमचा आवाज आहे. यातच त्यांच्या गायकीचे दैवी रूप आपणांस दिसून येते. खानदानी डौल व नावीण्याची भरारी असा विलोभनीय संगम त्यांच्या गायकीत दिसून येतो. त्यांच्या आवाजात संमोहन शक्ती आहे. त्यांनी चित्रपट संगीताला संजीवनी दिली. संगीतकारांना काहीतरी वेगळे करून दाखविण्याची चेतना त्यांच्या स्वरातून मिळते. लतादीदींच्या आवाजाचा परिसस्पर्श होताच साध्या चालीचे सुंदर गीतात रूपांतर होते. सांदी-कोपरा उजळून टाकणाऱ्या प्रकाशझोतासारखे त्यांचे स्वर असतात.

चित्रपट चालो की कोसळोत गाणी मात्र लखलखत्या झुंबरासारखी उजळत असतात. त्यांच्या गाण्याने मराठी मनाची ओंजळ भरली तर भारतीय भाषांमधून त्यांचा स्वर दरवळला. अमिताभ बच्चन एका ठिकाणी म्हणतात, "†ÖÖ´Æß ¯Ö¸ü¤êü¿ÖÖÖ जातो. तेथील लोक आम्हांला म्हणतात, आमच्याकडे सर्व काही आहे. परंतु दोन गोष्टी नाहीत. एक म्हणजे ताजमहल दुसरी म्हणजे लतादीदींचा स्वर."

10) »ÖÖÖÖ¤ß¤ß ¾Ö ×"ÖڡÖ¯Ö™ü :

लतादीदींनी 'आनंदघन' या टोपन नावाने 'साधी माणसं', '´ÖÖ×ÆüµÖÖ"Öß ´Ö•ÖÔÖ', 'ÝÖÖ²Ö>ß ´ÖÖÝÖß', 'मराठा तितुका मेळवावा' या चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन केले. 'राम राम पाव्हणं' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर या नावाने केले. पार्श्वगायन, संगीत दिग्दर्शनाबरोबरच त्यांनी १९८६ मध्ये 'लेकिन' µÖÖ चित्रपटाची निर्मिती केली. ज्या चित्रपटाला अनेक राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले. त्यांनी 'पहिली मंगळागौर', 'चिमुकला संसार', '´ÖÖ–Ö ²ÖÖÔÖ' µÖÖ ´Ö¸üÖšß ×"ÖڡÖ¯Ö™üÖÖ ÝÖ¸ü '"¡Ö¯ÖÝÖß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß' '²Ö>ß ´ÖÖ' 'जीवन यात्रा', 'ÃÖ³Ö¦üÖ', '´Ö¤üß¸ü' µÖÖ ØÆü¤üß चित्रपटात भूमिका केल्या.

11) Ã¾Ö³ÖÖ¾Ö :

भारतरत्नासारखा मुकुट शिरावर विराजमान असतानाही त्या विनम्रपणे वागतात. हजर जवाबीपणा व तीव्र विनोदबुद्धी याही देणग्या त्यांना मिळालेल्या आहेत. त्या धार्मिक वृत्तीच्या आहेत. साईबाबा, गजानन महाराज यांच्यावर त्यांची गाढ श्रद्धा आहे. संत-साहित्यातही त्यांना अभिरुची आहे. मीरेची भजने, ज्ञानदेवांच्या विराण्या, गालीबच्या गझला, खानोलकरांच्या कविता, गुरुवाणी, गीता ही चित्रपटाच्या व्यस्ततेतूनही त्यांनी परमकर्तव्य भावनेने केली. छत्रपती शिवाजी महाराज व स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे तेजस्वी आदर्श त्यांच्यासमोर आहेत. विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसून येतो. त्याग, दातृत्व, सेवाभावी वृत्ती त्यांच्यात दिसून येते. वैभवशाली स्टेज शो करून कोट्यवधी रुपयांचा मदतनिधी त्यांनी उभा केला. मा.दीनानाथांच्या नावाने प्रतिष्ठान सुरू केले. रुग्णालय सुरू केले. यातून गोरगरिबांना मदत करण्याचे काम करतात. फोटोग्राफीचा छंदही त्यांनी मनस्वी जोपासला आहे. त्या फावल्या वेळात पेंटिंग करतात. राष्ट्राबद्दलचे प्रेमही त्यांच्या मनात आहे. '±Öú»Ö ¾Ö×"ÖÝÖÖ' ÆüÖ ÝÖµÖÖ"ÖÖ आत्मचरित्रपर ग्रंथ. यात त्या म्हणतात, ".....¤ü¿ÖÖ"µÖÖ ÃÖ¾ÖÃÖÖšß"Ö µÖÖ ¤üÆüÖ»ÖÖ

वीरगती प्राप्त व्हावी. पण हे सर्व घडत असताना माझे संगीतही माझ्याबरोबर †ÃÖÖ¾Öê." प्रत्येक गाणे हे गळ्यातून नाही तर आत्म्यातून म्हणतात. याची साक्ष 'ये मेरे वतनके लोगो...' ह्या गीताने दिली आहे. त्यांचे हे गीत ऐकून पं.नेहरूच नव्हे तर संपूर्ण भारत रडतो. 'अल्ला तेरे नाम...' '×´Ö»Öê ÃÖ¸ü ´Ö¸üÖ ÝÖ´ÆüÖ¸üÖ...' अशी गीते गाऊन त्यांनी सर्वधर्म समभावाची भावना प्रकट केली आहे.

१२) लतादीदी आणि त्यांचे पहिले कार्यक्रम, चित्रपट

1. रंगमंचावरील पहिले गायन - वयाच्या ९ व्या वर्षी सोलापूर येथे
2. शास्त्रीय संगीताची मैफल- दीनानाथांच्या पहिल्या पुण्यतिथी दिनी कोल्हापूर येथे.
3. नाटकातील पहिली भूमिका - सौभद्र नाटकात नारदाची
4. गायन स्पर्धेतील पहिले बक्षिस - 'खजांची' चित्रपट गीताच्या स्पर्धेत
5. रेडिओवरचे पहिले गाणे - 'मोरी निंदीया' - 16 ×>ÃÖ²Ö¸ü, 1941
6. चित्रपटातील पहिला स्वतंत्र अभिनय - पहिली मंगळागौर (१९४२)
7. ¯Ö×Æü»ÖÖ ´Ö¸üÖšß ×"ÖڡÖ¯Ö™ü - 'किती हसाल' (1942)
8. पहिले हिंदी चित्रपटातील गाणे - 'पा लागू शाम करी जोरी रे'
9. स्वतंत्र पहिली मराठी चित्रपट निर्मिती - वादळ (१९५३)

१०. स्वतंत्र पहिली हिंदी चित्रपट निर्मिती - झांझर (१९५३)

११. परदेशातील पहिला कार्यक्रम - रॉयल अल्बर्ट हॉलमध्ये (१९७४)

१३) पुरस्कार/मानसन्मान :

लतादीदींना शेकडो पुरस्कार व मानसन्मान मिळाले. त्यांपैकी काही विशेष पुरस्कारांची यादी खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. १९५८, १९६२, १९६५ आणि १९६९ - फिल्मफेअर पुरस्कार
2. १९६९ - पद्मभूषण (भारत सरकार)
3. १९८० - जॉर्ज टाऊन नगराची चावी सन्मानपूर्वक अर्पण (द. अमेरिका)

४. १९८० - अमेरिकेचे सन्मानपूर्वक नागरिकत्व प्रदान

5. १९८४ - पासून मध्यप्रदेश सरकारकडून 'लता मंगेशकर पुरस्काराची' ÃÖÖ¹ý¾ÖÖŸÖ
6. १९८९ - दादासाहेब फाळके पुरस्कार
7. १९९४ - इंदिरा गांधी पुरस्कार

8. 1995 - ‘हम आपके हैं कौन’ - µÖÖ ×““Ö¡Ö¯Ö™ÖŸÖß»Ö ‘दीदी तेरा देवर दिवाना’ या गाण्यासाठी विशेष फिल्मफेअर पुरस्कार

9. १९९७ - राजीव गांधी सद्भावना पुरस्कार

१०. १९९७ - महाराष्ट्र भूषण - (महाराष्ट्र सरकार)

११. १९९९ - पद्मविभूषण (भारत सरकार)

12. 2001 - ‘भारतरत्न’ - (भारत सरकार)

13. २००६ - फ्रान्सचे नागरिकत्व सन्मानपूर्वक प्रदान

*यासोबतच त्यांच्या पार्श्वगायनाच्या उज्ज्वल कारकीर्दीबद्दल गिनीजबुकात नोंद.

* अनेक विद्यापीठांकडून डॉक्टरेट, डी.लिट्. इ. पदव्या बहाल करण्यात आल्या.

* तिरुपती संस्थानाकडून ‘आस्थाना विद्वान’ ही पदवी देऊन त्यांना सन्मानित करण्यात आले.

१४) लता दीदींबद्दलचे गौरवोद्गार :

1. “आकाशात देव आहे की नाही हे मला ठाऊक नाही. पण आकाशात चंद्र, सूर्य आहेत आणि लताचे सूर आहेत.” **- ¯Ö.»Ö. ¤¿Ö¯ÖÖ›ê**

2. “सूर्य रोज उगवतो, तरी जसा तो शिळा होत नाही. चांदणे नेहमी दिसते, तरीही ते कधीच कोमेजत नाही. सकाळ-संध्याकाळचे क्षितिजाच्या काठावरील आकाशसौंदर्य जसे कधी विरत नाही तसे लताबाईच्या स्वरांचे मोहन कधी उणावलेले नाही.” **- प्रा.राम शेवाळकर**

3. “स्वर, शब्द, सिद्धी आणि लय ह्या चार गोष्टी एकत्र आल्यानंतर कसा परिणाम होतो ह्याचं लताचं गाणं हे मूर्तिमंत उदाहरण होय.” **- पं.भीमसेन जोशी**

4. “ऐकता मी गायकांना वानितो त्यांच्या स्वरांना
ऐकता गाणे लताचे मानितो मी ईश्वराला” **- मंगेश पाडगावकर**

15. ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

लता मंगेशकर यांनी चित्रपट संगीताला एका उच्च अभिजात संगीताच्या पातळीवर नेले. मधुबाला, नर्गीस, मीनाकुमारीपासून ते आजच्या माधुरी दिक्षीत, ऐश्वर्या रॉयपर्यंत त्यांनी आपला आवाज अनेक नट्यांना दिला. १९४७ पासून आजपर्यंत त्या अविरतपणे गात आहेत. वयाची ६० वर्षे पूर्ण झाली तरीही त्यांचा स्वर आजही यौवनात आहे. क्रांतिस्वरांचे तारुण्य जपले आहे. आजही यौवनात असलेला त्यांचा स्वर असाच चिरतरुण राहो, हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना.

दीनानाथ कन्ये स्वरलते |
मी वंदन तुज करितो ||
पुण्याई आपुल्या बाबांची |
´ÖÖµÖ““ÖÖß ÃÖÖ¾Ö»ÖÖß †Ö‡““ÖÖß ||
कृपादृष्टी ती मंगेशाची |
सद्भावना या रसिकांची ||

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö

१) प्रस्तावना २) जन्म व बालपन : 28 ÃÖ¯™ü2Ö¸ü, 1929 - ‡¤üÖ¸ü - ¾Ö>ÖßÖ»Ö ´ÖÖ. दीनानाथ - आई शुद्धमती - आशा, उषा, मीना, हृदयनाथ, भावंडे - कुशाग्र बुद्धिमत्ता, स्मरणशक्ती - दीडशे चिजा **३) बलवंत संगीत मंडळीत प्रवेश :** सौभद्र नाटकात छोटा नारद - पावना-वामना - भाकीत - पुण्य प्रभाव - युवराज, गुरुकूल - श्रीकृष्ण, त्राटीक - लावणी, खंजाची - दिलरूबा **4) »ÖÝÖÖ¤üß¤üß¾Ö¸üß»Ö ¯Ö×Æü»ÖÖ †Ö‘ÖÖÝÖ :** मा. दीनानाथ २४ एप्रिल, १९४२ - अखेरचा निरोप - कर्तव्यकठोर - धीराने, संयमाने मार्गक्रमण **५) चित्रपटसृष्टीत पदार्पण :** चरितार्थासाठी नोकरी - मा. विनायक - प्रफुल्ल फिल्म कंपनी - नवयुग स्टुडिओ - दत्ता डावजेकर - पहिली मंगळागौर, माझं बाळ - गजाभाऊ किती हसाल - भूमिका **6) ‘ÖÝÖ»Ö»Ö ¯Ö×¸üÁÖ´Ö :** हातात तंबोरा, चिजांची वही - फोटोसमोर रियाज - वाचन - भाषा आत्मसात - २२ भाषांत गायन - प्रीतीश नंदी शो - पुन्हा जन्म - काहीही पण लता नाही **७) गुरू आणि शिक्षण :** वडील - ११ जून, १९४५ - भेंडी बाजार - उ. अमानअलि खाँ, अमानतअलि खाँ, पं. तुलसिदास शर्मा - पागे-नृत्य **८) यशस्वी युगाची वाटचाल:** १९ ऑगष्ट, १९४७ मा. विनायक निधन - १९४७ आपकी सेवा में - पा लागू... पहिले पार्श्वगीत - गुलाम हैदर, ‘´Ö»ÖÖß“µÖÖ ¯ÖÖµÖÖ¾Ö¸ü...’ - संगीतकारांचा परिचय **९) गायकी :** २००० साली मेरी आवाज सुनो - हरिष भीमानी - वय ७१ - १७. खानदानी डौल - नावीन्याची भरारी - परीस स्पर्श - सांदी-कोपरा उजळून... †×´ÖÝÖÖ³Ö ... **10) »ÖÝÖÖ¤üß¤üß ¾Ö ×““Ö¡Ö¯Ö™ü :** आनंदघन नावाने - साधी माणसं, मोहित्यांची मंजुळा, तांबडी माती, मराठा तितुका मेळवावा, रामराम पाहुणं. १९८६ लेकिन - राष्ट्रीय पुरस्कार - पहिली मंगळागौर, चिमुकला संसार, माझं बाळ,

छत्रपती शिवाजी, बडी माँ, जीवनयात्रा, मंदिर इत्यादीत भूमिका. **11) Ã¾Öü³ÖÖ¾Ö :** विनम्र - हजरजवाबीपणा - साईबाबा, गजानन महाराज श्रद्धा - मीरेचे भजन, ज्ञानदेवाच्या विराण्या, गालिब, खानोलकर - परम कर्तव्याने - शिवाजी महाराज, सावरकर आदर्श - दानधर्म - फुले वेचिता - आत्मचरित्रपर ग्रंथ, 'ÛÖ¿ÖÖ“µÖÖ ÃÖ¾ÖÃÖÖŠÖß“Ö...' **१२) लतादीदी आणि त्यांचे पहिले :** गायन - नवव्या वर्षी सोलापूर, मैफल - कोल्हापूर, भूमिका - सौभद्रात नारद - रेडिओ गाणे - मोरी निंदीया, मराठी चित्रपट - किती हसाल, निर्मिती - वादळ, झांझर - विदेशी कार्यक्रम - ¸ÖµÖÖ»Ö †»Ö²Ö™ü ÆüÖ»Ö **१३) पुरस्कार :** 1958, 62, 65, 69 - ×±ú»´Ö±ê†¸ü, १९६९ - पद्मभूषण - १९८९ - दादासाहेब फाळके पुरस्कार - १९९५ - विशेष फिल्म फेअर, १९९७ - महाराष्ट्र भूषण - १९९९ - पद्मविभूषण - २००१ - भारतरत्न. **१४) गौरवोद्‌गार :** १. आकाशात देव ... पु.ल. २. सूर्य रोज ... प्रा.राम शेवाळकर ३. स्वर शब्द...पं. भीमसेन जोशी ४. ऐकता मी... मंगेश पाडगांवकर **15) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö.**

प्रश्न : ×™¯ÖÖ ×»ÖÆüÖ.

†) अभ्यासक्रमातील पार्श्वगायिकेचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

²Ö) स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांचे सांगीतिक कार्य लिहा. (०८)

✪✪✪

23 वस्तुनिष्ठ प्रश्न

अ) रिकाम्या जागा भरा :

१. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे गुरू .... हे होत.

२. पं गजाननबुवा जोशी हे .... वादक होते.

३. लता मंगेशकर यांनी .... या टोपण नावाने चित्रपटांना संगीत दिले.

४. उ. अलिअकबर खाँ हे .... वादक होते.

5. 'काबुलीवाला' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

ˆ¢Ö¸ü : १) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर २) व्हायोलिन ३) आनंदघन ४) सरोद ५) पं. रविशंकर

६. उ. अब्दुल करीम खाँ हे .... घराण्याचे प्रवर्तक आहेत.

७. पं. पन्नालाल घोष हे .... वादक होते.

८. मॅरिस कॉलेज ऑफ इंडियन म्युझिकचे संस्थापक .... हे होते.

९. लता मंगेशकर यांनी .... हा आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहिला.

१०. पं. गोविंदराव टेंबे हे .... वादक होते.

ˆ¢Ö¸ü : ६) किराणा 7) ²ÖÖÃÖ¸üß ८) पं. भातखंडे ९) फुले वेचिता १०) हार्मोनियम

११. पं. रविशंकर हे .... वादक आहेत.

१२. अभ्यासक्रमात .... हे नटसम्राट आहेत.

१३. श्रीनाम आधार आश्रमाची स्थापना .... यांनी केली.

१४. आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना .... यांनी केली.

१५. किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक या संस्थेची स्थापना .... यांनी केली.

ˆ¢Ö¸ü : 11) ÃÖÖŸÖÖ¸ü १२) बालगंधर्व १३) पं.वि.दि. पलुस्कर १४) उ. अब्दुल करीम खाँ १५) पं. रविशंकर

१६. पं.वि.दि. पलुस्कर यांनी .... महाविद्यालयाची स्थापना केली.

१७. गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना .... यांनी केली.

१८. उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी .... या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

१९. गाणसम्राज्ञीचे .... हे संपूर्ण नाव आहे.

२०. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा जन्म .... या गावी झाला.

^¢Ö¸üß : १६) गांधर्व १७) बालगंधर्व १८) शहनाई
१९) लता दीनानाथ मंगेशकर २०) वारानसी जिल्ह्यातील भोजपूर

२१. पं. रविशंकरांचा जन्म .... या गावी झाला.

२२. पं. गजाननबुवा जोशी यांचा जन्म .... या गावी झाला.

२३. बालगंधर्वांचा जन्म .... या गावी झाला.

२४. पं. वि.ना. भातखंडे यांचा जन्म .... या गावी झाला.

२५. उ. अब्दुल करिम खाँ यांचा जन्म .... या गावी झाला.

^¢Ö¸üß : २१) बनारस 22) ´Ö¦ü‡ २३) नागठाणे
२४) वाळकेश्वर २५) किराणा

२६. पं. वि.दि.पलुस्करांचा जन्म .... येथे झाला.

२७. पं. रविशंकरांच्या गुरूचे नाव .... हे आहे.

२८. उ. बिस्मिल्लाखाँ यांनी .... यांच्याकडून शहनाईचे शिक्षण घेतले.

२९. पं. वि.ना.भातखंडे यांनी .... यांचेकडून धृपदाचे शिक्षण घेतले.

३०. बालगंधर्वांनी .... यांचेकडून शिक्षण घेतले.

^¢Ö¸üß : २६) कुरुंदवाड संस्थान २७) उ. अल्लाउद्दिन खाँ
२८) उ. अलीबख्श २९) रावजीबुवा बेलबागकर ३०) मेहबूब खाँ

31. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी .... यांच्याकडून जयपूर घराण्याची ŸÖÖ»ÖßÖ´Ö ‘ÖŸÖ»Öß.

३२. लता मंगेशकर यांनी .... यांच्याकडून रीतसर गंडा बांधून शास्त्रीय संगीताचा अभ्सास केला.

33. '¬Ö´ÖÖŸÖ´ÖÖ' या चित्रपटात .... यांनी एकनाथांची भूमिका केली.

34. '†Ö×¬ÖµÖÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

35. 'गूँज उठी शहनाई' या चित्रपटात .... यांनी शहनाईवादन केले.

^¢Ö¸üß : ३१) उ. भुर्जी खाँ ३२) अमान अली खाँ भेंडीबाजारवाले
३३) बालगंधर्व ३४) अलिअकबर खाँ ३५) उ. बिस्मिल्ला खाँ

36. '‰ÖÃÖÝÖ' या हिंदी चित्रपटाला .... यांनी संगीत दिले.

37. 'लेकिन' या चित्रपटाची निर्मिती .... यांनी केली.

38. 'द फ्लूट ॲण्ड दि ॲरो' या इंग्रजी चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

39. '†Ö¯ÖÖ¬Öµ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

40. 'ए मेरे वतन के लोगो' हे गीत .... यांनी गायिले.

^¢Ö¸üß : ३६) पं.पन्नालाल घोष ३७) लता मंगेशकर ३८) पं. रविशंकर
३९) पं. गोविंदराव टेंबे ४०) लता मंगेशकर

४१. पं. पन्नालाल घोष यांचा .... हा मृत्युदिनांक आहे.

४२. नारायण राजहंस यांना बालगंधर्व ही उपाधी .... यांनी दिली.

४३. पं.रविशंकर यांचा मृत्यू .... येथे झाला.

४४. पं. गजाननबुवा यांच्या वडिलांचे नाव .... हे आहे.

४५. उ. अब्दुल करीम खाँ यांच्या गुरूंचे नाव .... हे आहे.

^¢Ö¸üß : 41) 20 ‹×¯Öü»Ö, 1960 ४२) लोकमान्य टिळक ४३) सॅनडियागो
४४) अनंत मनोहर जोशी ४५) काले खाँ व अब्दुल्ला खाँ

४६. उ. अब्दुल करीम खाँ यांचा मृत्यू .... येथे झाला.

४७. उ. अलिअकबर खाँ यांनी .... कॉलेजची स्थापना केली.

४८. .... ही बालगंधर्वांची जन्मतारीख आहे.

49. 'अथ स्वागतम्' या स्वागतगीताचे संगीत नियोजन .... यांनी केले.

५०. उ. अलिअकबर खाँ यांना ग्रॅमी अवार्ड .... साली मिळाला.

^¢Ö¸üß : ४६) सिंगापेरूमल कोईलम ४७) अलिअकबर खाँ म्युझिक कॉलेज
४८) २६ जून, १८८८ ४९) पं.रविशंकर 50) 1996

५१. लता मंगेशकर यांनी 'गुरुकुल' या नाटकात .... ची भूमिका केली.

५२. बालगंधर्वांचा जन्म .... या गावी झाला.

53. 'जय जगदीश हरे' या भजनाला .... यांनी चाल दिली.

५४. .... यांनी '“ÖÝÖ¸ü¯Ö×›ŸÖ' या नावाने संस्कृत ग्रंथांची रचना केली.

55. '×´Ö¸üÖ' या चित्रपटात मिरेची भूमिका .... यांनी केली.

^¢Ö¸ü : ५१) श्रीकृष्ण ५२) पुणे ५३) पं. वि.दी. पलुस्कर
५४) पं. वि.ना. भातखंडे ५५) बालगंधर्व

56. 'राग-अनुराग' या ग्रंथाचे लेखक .... हे आहेत.

५७. .... यांनी 'गौरी मंजिरी' या वाद्यवृंदाची रचना केली.

58. 'ÝÖÖ²Ö›ÖÖ ´ÖÖÝÖÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

५९. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांच्या वडिलांचे नाव .... हे आहे.

६०. बालगंधर्वांनी पहिली भूमिका .... या नाटकात केली.

^¢Ö¸ü : ५६) पं. रविशंकर ५७) अलिअकबर खाँ ५८) लता मंगेशकर
५९) पैगंबर ६०) शाकुंतल

61. 'श्री मल्ललक्षसंगीतम्' हा ग्रंथ .... यांनी लिहिला.

६२. तंबोऱ्याची पहिली तार निषादाला लावण्याचा प्रघात .... यांनी पाडला.

६३. पं. रविशंकर यांना .... साली भारतरत्न पुरस्कार मिळाला.

६४. १९९९ साली लता मंगेशकर यांना .... पुरस्कार मिळाला.

६५. पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी नासिक येथे .... आश्रमाची स्थाना केली.

^¢Ö¸ü : ६१) पं. भातखंडे ६२) अब्दुल करिम खाँ 63) 1999
६४) पद्मविभूषण ६५) राम नाम आधार

६६. उ.अब्दुल करीम खाँ यांच्या वडिलांचे नाव .... होते.

६७. पं.गजाननबुवा जोशी .... यांचे गंडाबंध शिष्य होते.

६८. उ.अलिअकबर खाँ हे प्रसिद्ध .... वादक होते.

६९. पं.पन्नालाल घोष हे प्रसिद्ध .... वादक होते.

७०. पं.रविशंकर यांची .... ही मृत्यू तारीख आहे.

^¢Ö¸ü : ६६) काले खाँ ६७) उ. भुर्जी खाँ 68) ÃÖ¸üÖ¤ü
69) ²ÖÖÃÖ¸üß 70) 12 ×›üÃÖë²Ö¸ü, 2012

71. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर .... यांचे शिष्य होते.

72. बालगंधर्वांचे पूर्ण नाव .... आहे.

73. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे जन्मस्थान .... आहे.

74. पं.गजाननबुवा जोशी प्रसिद्ध .... वादक होते.

75. पं.पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नांव .... होते.

76. '†Öׯ֯ÖÖ' या चित्रपटाचे दिग्दर्शक .... आहेत.

77. पं.गोविंदराव टेंबे प्रसिद्ध .... वादक होते.

^¢Ö¸ü : ७१. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर ७२. नारायण श्रीपाद ¸üÖ•ÖÆÓÃÖ ७३. भोजपूर ७४. व्हायोलिन ७५. प. अक्षयकुमार ७६. उ. अलिअकबर खाँ ७७. हार्मोनियम

78. ...... ही संस्था पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी लाहोर येथे स्थापन केली.

79. पं. वि.ना. भातखंडे यांचे जन्मस्थान .... आहे.

80. पं. गोविंदराव टेंबे यांचा मृत्यु दिनांक .... आहे.

81. उ.अब्दुल करीम खाँ .... या संस्थेचे संस्थापक होते.

82. उ. बिस्मिल्ला खाँ प्रसिद्ध .... वादक होते.

83. पं. रविशंकर यांच्या गुरुचे नाव .... आहे.

^¢Ö¸ü : ७८. गांधर्व महाविद्यालय ७९. वाळकेश्वर ८०. ९ ऑक्टोबर १९५५ ८१. आर्य संगीत विद्यालय ८२. शहनाई ८३. अल्लाउद्दीन खाँ

ब) योग्य जोड्या लावा :

(1)

†	²Ö
1) ¯ÖÓ. ¯ÖÓ®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	(अ) गोदान
२) आनंदघन	(²Ö) †µÖÖ¬µÖÖ“ÖÖ ¸üÖ•ÖÖ
३) पं. रविशंकर	(क) धर्मात्मा
४) बालगंधर्व	(›ü) ¾ÖÃÖÓŸÖ
५) पं. गोविंदराव टेंबे	(‡) ´ÖÖ×ÆüÝÖÖ“Öß ´ÖÖ•ÖÔ¸üß

^¢Ö¸ü : 1) ›ü 2) ‡ 3) † ४) क 5) ²Ö

(2)

१) पं. गोविंदराव टेंबे	(अ) हिंदुस्थानी संगीत पद्धती
२) पं. वि.ना.भातखंडे	(²Ö) ±ú»Ö ¾ÖÖ×“ÖÝÖÖ
३) पं. रविशंकर	(क) संगीत अमृत प्रवाह
४) लता मंगेशकर	(ड) माय म्युझिक माय लाईफ
५) पं. वि.दि.पलुस्कर	(इ) माझा संगीत व्यासंग

^¢Ö¸ü : 1) ‡ 2) † 3) ›ü 4) ²Ö ५) क

(3)
१) उ. अलिअकबर खाँ — (अ) श्रीधर पारसेकर
२) उ. अब्दुलकरिम खाँ — (ब) विनायकबुवा पटवर्धन
३) पं. गजाननबुवा जोशी — (क) उमाशंकर मिश्र
४) पं. वि.दि. पलुस्कर — (ड) निखिल बॅनर्जी
५) पं. रविशंकर — (इ) भीमसेन जोशी

^¢Ö¸ü : 1) ›ü 2) ‡ 3) † 4) ²Ö ५) क

(4)
१) पं. वि.ना. भातखंडे — (अ) गायक नट
२) पं. गजाननबुवा जोशी — (ब) व्याकरणकार
३) लता मंगेशकर — (क) पार्श्वगायिका
४) बालगंधर्व — (ड) सतारवादक
५) पं. रविशंकर — (इ) व्हायोलिनवादक

^¢Ö¸ü : 1) ²Ö 2) ‡ ३) क 4) †ü 5) ›ü

(5)
१) लता मंगेशकर — (अ) भास्करबुवा बखले
2) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ — (²Öü) ¯Ö. ŸÖã»ÖÖÃÖß¤üÖÃÖ ¿Ö´ÖÖ
३) उ. बिस्मिल्ला खाँ — (क) मेहबूब खाँ
४) पं. गोविंदराव टेंबे — (ड) खुशीमहम्मद
५) बालगंधर्व — (इ) उ. महम्मद हुसेन

^¢Ö¸ü : 1) ²Öü 2) ›ü 3) ‡ 4) †üü ५) क

(6)
१) उ. बिस्मिल्ला खाँ — (अ) उमाशंकर मिश्र
२) पं. गजाननबुवा जोशी — (ब) पं. ओंकारनाथ ठाकूर
३) पं. रविशंकर — (क) शिवानंद प्रतिष्ठान
४) उ. अलिअकबर खाँ — (›ü) †»»ÖÖ²ÖÖŒ¿Ö
५) पं. वि.दि.पलुस्कर — (इ) निखिल बॅनर्जी

^¢Ö¸ü : 1) ›üü २) क 3) † 4) ‡ 5) ²Öüü

(7)
१) पं. रविशंकर — (अ) अमरूद्दीन खाँ
२) उ. बिस्मिल्ला खाँ — (ब) कल्पना संगीत
३) उ. अब्दुल करिम खाँ — (क) पाथेर पांचाली

४) पं. गोविंदराव टेंबे — (ड) पहिली मंगळागौर
५) लता मंगेशकर — (इ) हिराबाई बडोदेकर

^¢Ö¸ü : १) क 2) † 3) ‡ 4) ²Ö 5) ›ü

(8)
१) बालगंधर्व — (अ) आर्य संगीत विद्यालय
२) उ. अब्दुल करिम खाँ — (ब) मॅरिस कॉलेज
३) पं. भातखंडे — (क) गंधर्व नाटक मंडळी
४) पं. पलुस्कर — (ड) माझा संगीत व्यासंग
५) पं. गोविंदराव टेंबे — (इ) गांधर्व महाविद्यालय

^¢Ö¸ü : १) क 2) †ü 3) ²Ö 4) ‡ 5) ›ü

(9)
१) पं. वि.दि.पलुस्कर — (अ) किराणा
२) उ. अब्दुल करिम खाँ — (²Ö) ×¿Ö¾Ö¯Öã¸ü
३) बालगंधर्व — (क) किन्हई
४) पं. गजाननबुवा जोशी — (ड) पुणे
५) उ.अलिअकबर खाँ — (इ) कुरूंदवाड

^¢Ö¸ü : 1) ‡üü 2) †ü ३) ड ४) क 5) ²Ö

(10)
१) लता मंगेशकर — (†) 14 ‹×¯Ö»Ö, 1922
२) उ. अलिअकबर खाँ — (ब) ५ जून, १८८१
३) पं. रविशंकर — (क) २८ सप्टेंबर, १९२९
४) पं. गोविंदराव टेंबे — (ड) २६ जून, १८८८
५) बालगंधर्व — (‡) 7 ‹×¯Ö»Ö, 1920

^¢Ö¸ü : १) क 2) †ü 3) ‡ 4) ²Öüüü 5) ›ü

(11)
१. पं.वि.दि. पलुस्कर — अ) कल्पना संगीत
2. उ.बिस्मिल्ला खाँ — ब) 'नटसम्राट'
3. उ.अब्दुल करीम खाँ — क) श्रीधर पार्सेकर
4. बाल गंधर्व — ड) किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक
5. पं.गोविंदराव टेंबे — इ) कुरुंदवाड
6. पं. गजाननबुवा जोशी — फ) 'खुर्दक'
7. पं.रविशंकर — ग) किराना घराणा

^¢Ö¸¡ : 1. ‡ 2. ±ü ३. ग 4. ²Ö 5. † ६. क 7. ›ü

(12)

१) उ. अलिअकबर खाँ	(अ) श्रीधर पारसेकर
२) उ. अब्दुलकरिम खाँ	(ब) विनायकबुवा पटवर्धन
३) पं. गजाननबुवा जोशी	(क) श्रीकृष्ण रातंजनकर
४) पं. वि.दि. पलुस्कर	(ड) उमाशंकर मिश्र
५) पं. रविशंकर	(इ) निखिल बॅनर्जी
6) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	(±ü) ¤¾Ö¦ü ´Ö›üÀ¾Ö¸ü
७) पं. वि.ना. भातखंडे	(ग) भीमसेन जोशी

^¢Ö¸¡ : 1. ‡ २. ग 3. † 4. ²Ö 5. ›ü 6. ±ü ७. क

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

1) 'विष्णुशर्मा' या टोपण नावाने कोणी ग्रंथ लिहिले ?

२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांचा मृत्यू कोणत्या ठिकाणी झाला ?

३) बालगंधर्वांचे संपूर्ण नाव लिहा.

4) '´ÖÖµÖÖ ´ÖÖ“Ö¦ü' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन कोणी केले ?

५) पं. गजाननबुवा जोशी यांची जन्मतारीख लिहा.

^¢Ö¸¡ : १) पं. वि.ना.भातखंडे २) सिंगापेरूमल कोईलम ३) नारायण श्रीपाद ¸Ö•ÖÆÃÖ ४) पं. गोविंदराव टेंबे ५) ३० जानेवारी, १९११

6) 'रंगीन कल्पना' ही रचना कोणी केली ?

7) 1998 “ÖÖ 'स्वरालय पुरस्कार' कोणाला मिळाला ?

८) उ. बिस्मिल्ला खाँ साथीसाठी कोणते वाद्य घ्यायचे ?

९) पं. पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नाव लिहा.

१०) लता मंगेशकर यांचा जन्म कोठे झाला ?

^¢Ö¸¡ : ६) पं. रविशंकर ७) उ. अलिअकबर खाँ ८) खुर्दक ९) अक्षयकुमार 10) ‡¤Ö¸ü

११) पं. वि.दि.पलुस्करांची जन्मतारीख लिहा.

१२) अभ्यासक्रमात स्त्री-भूमिका करणारा नायक नट कोण आहे ?

१३) पं. पन्नालाल घोष यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

१४) पं. गोविंदराव टेंबे यांनी कोणत्या नाटकाला संगीत दिले ?

१५. बालगंधर्वांच्या दोन लोकप्रिय स्त्री-भूमिका कोणत्या ?

^¢Ö¸¡ : ११) १८ ऑगष्ट, १८७२ १२) बालगंधर्व १३) हरिपाद चौधरी, रघुनाथ शेठ , १४) मानापमान १५) शकुंतला, सिंधू

१६. अभ्यासक्रमातील ग्वाल्हेर घराण्यातील कलाकाराचे नाव लिहा.

१७. पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन गुरूंची नावे लिहा.

१८. माधव संगीत विद्यालयाची स्थापना कोणी केली?

१९. उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

२०. पं. वि.दि.पलुस्करांच्या गुरूंचे नाव सांगा.

^¢Ö¸¡ : १६) पं. पलुस्कर १७) पं. रामकृष्णबुवा वझे, भूर्जिखाँ १८) पं.वि.ना.भातखंडे १९) रोशन आरा बेगम, बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी २०) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर

२१. गायन व व्हायोलिन वादन ह्या दोन्ही क्षेत्रांत नावाजलेली व्यक्ती कोण?

२२) अभ्यासक्रमातील शहनाईवादकाचे नाव लिहा.

23) 'विष्णुशर्मा' यांचे संपूर्ण नाव लिहा.

24) 'अथ स्वागतम्' या स्वागत गीताची रचना कोणी केली ?

२५) अभ्यासक्रमात अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे कलावंत कोण?

^¢Ö¸¡ : २१) पं. गजाननबुवा जोशी २२) बिस्मिल्ला खाँ २३) विष्णू नारायण भातखंडे २४) पं. रविशंकर २५) पं. गोविंदराव सदाशिवराव टेंबे

२६) नारायण राजहंस यांना 'बालगंधर्व' ही पदवी कोणी दिली ?

२७) आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना कोणी केली ?

२८) शिवराज नाटक कंपनीचे संस्थापक कोण ?

२९) पं. गजाननबुवा जोशी यांची मृत्युदिनांक लिहा.

३०) पं. रविशंकर यांनी निर्माण केलेल्या दोन रागांची नावे लिहा.

^¢Ö¸¡ : २६) लोकमान्य टिळक २७) अब्दुलकरिम खाँ २८) पं. गोविंदराव टेंबे, २९) १८ जून, १९८७ ३०) जनसम्मोहिनी, परमेश्वरी

३१) उ. अलिअकबर खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

३२) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांना एन.सी.ओ.कडून कोणता पुरस्कार मिळाला?

३३) पं. पन्नालाल घोष यांनी संगीत दिलेल्या दोन चित्रपटांची नावे लिहा.

३४) लता मंगेशकर यांनी ‘ÃÖÖ³Ö¦¡’ नाटकात कोणती भूमिका केली ?

35) ‘संगीत बालप्रकाश’ या ग्रंथाचे लेखक कोण ?

^¢Ö¸¡ : ३१) विरेन बॅनर्जी, क्षिप्रा बॅनर्जी ३२) अखिल भारतीय शहनाई चक्र पुरस्कार ३३) पुलीस, अन्जान सवाल ३४) नारद ३५) पं. पलुस्कर

36) ‘माझा जीवन व्यासंग’ हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?

३७) पं. भातखंडे यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

३८) दशथाट पद्धतीचे जनक कोण ?

३९) किराणा घराण्याचे आद्यप्रवर्तक कोण ?

४०) स्वातंत्र्य आंदोलनात सभेच्या शेवटी ‘¾Ö¤ê ´ÖÖŸÖ¸´Ö’ म्हणण्याची प्रथा कोणी सुरू केली?

^¢Ö¸¡ : ३६) पं. गोविंदराव टेंबे ३७) श्रीकृष्ण रातंजनकर, दिलीपचंद्र बेदी ३८) पं. वि.ना.भातखंडे ३९) उ. अब्दुलकरिम खाँ ४०) पं. वि.दि.पलुस्कर

41) ‘जीवनविहार’ या ग्रंथाचे लेखक कोण ?

४२) पं. रविशंकर यांना ‘¯ÖÖ»ÖÖ¸¡’ हा पुरस्कार कधी मिळाला ?

४३) अमेरिकन टेलिव्हिजनवर कार्यक्रम करणारे पहिले भारतीय कलाकार कोण ?

44) ‘¾ÖÃÖÖŸÖ’ ह्या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शक कोण आहेत?

४५) उ.अलिअकबर खाँ यांचे गुरू कोण आहेत?

^¢Ö¸¡ : ४१) पं. गोविंदराव टेंबे ४२) २० जानेवारी, १९९८ ४३) उ.अलिअकबर खाँ ४४) पं.पन्नालाल घोष ४५) उ.अल्लाउद्दिन खाँ

४६) उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणते सुषिर वाद्य लोकप्रिय केले?

47) <ÃŸ¿ÖµÖÖ>¡ 1982 “µÖÖ ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागत गीताचे संगीत दिग्दर्शक कोण होते?

४८) लता मंगेशकर यांनी कोणते आत्मचरित्रात्मक पुस्तक लिहिले?

४९) विष्णू शर्मा कोण होते?

५०) दशविध थाट पद्धतीचे जनक कोण आहेत?

^¢Ö¸¡ : ४६) शहनाई ४७) पं.रविशंकर 48) ±üÖ»ÖÖ ¾ÖÖ““ÖÖŸÖÖ ४९) पं.वि.ना.भातखंडे ५०) पं.वि.ना.भातखंडे

५१. पं.गोविंदराव टेंबे यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही दोन पुस्तकांची नांवे लिहा.

52. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचे नांव लिहा.

53. लता मंगेशकर यांनी कोणत्या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती केली.

५४. पं. वि. ना. भातखंडे यांची दोन टोपन नावे लिहा.

55. पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ?

56. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा मृत्यू दिनांक लिहा.

५७. बालगंधर्वांनी ‘¿ÖÃÖ-Ö’ची भूमिका कोणत्या नाटकात केली ?

^¢Ö¸¡ : ५१. माझा जीवन व्यासंग, माझा जीवन विहार ५२. शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान ५३. लेकिन ५४. चतुर पंडित, हररंग ५५. बारीसाल ५६. २१ ऑगस्ट ०६ ५७. एकच प्याला

५८. पं.वि.दि.पलुस्कर यांची लोकप्रिय रामधुन कोणती?

59. 'विष्णू शर्मा' हे कोणाचे टोपण नाव आहे?

60. पं.रविशंकर यांच्या दोन प्रसिद्ध रचनांची नावे लिहा.

61. बालगंधर्व यांनी 'एकनाथां' ची भूमिका कोणत्या चित्रपटात केली?

62. उ. बिस्मिला खाँ यांच्या वडिलांचे नाव लिहा.

63. पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

६४. पं. पन्नालाल घोष यांची जन्मतारीख लिहा.

^¢Ö¸¡ : ५८.उमाशंकर मिश्र, जया बोस ५९.पं. वि.ना. भातखंडे ६०. पहिली मंगळागौर ६१. खुर्दक ६२. शकुंतला व सिंधू ६३. गोविंदराव टेंबे ६४. उ. अब्दुल करीम खाँ

६५) बालगंधर्वांच्या दोन लोकप्रिय स्त्री-भूमिका कोणत्या ?

६६) अभ्यासक्रमातील ग्वाल्हेर घराण्यातील कलाकाराचे नाव लिहा.

६७) पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन गुरूंची नावे लिहा.

६८) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

६९) पं. वि.दि.पलुस्करांच्या गुरूंचे नाव सांगा.

^¢Ö¸ü: ६५. शकुंतला, सिंधू ६६. पं. पलुस्कर ६७. पं. रामकृष्णबुवा वझे, भूर्जिखाँ ६८. रोशन आरा बेगम, बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी ६९. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर

ड) खालील विधाने चुक की बरोबर ते लिहा.

१) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी ख्याल गायनाचे धडे उ. अल्लादिया खाँ यांच्याकडून घेतले.

२) अंधत्वामुळे पं. व्ही.डी.पलुस्करांचे लक्ष संगीताकडे वळले.

३) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना, पं. वि.ना.भातखंडे यांनी केली.

४) पं. पन्नालाल घोष हे संगीत दिग्दर्शक म्हणूनही प्रसिद्ध होते.

५) पं. रविशंकर यांच्या मुलीचे नाव अनुष्का आहे.

^¢Ö¸ü: १) चुक २) बरोबर ३) चूक 4) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü 5) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü

6) '"ÖŸÖ¸ü ¯Öx›üŸÖ' या नावाने गोविंदराव टेंबे यांनी रचना केल्या.

7) 'चंद्रनंदन' या रागाची निर्मिती अलिअकबर खाँ यांनी केली.

8) 'शॉर्ट हिस्टॉरिकल सर्व्हे ऑफ इंडियन म्युझिक' या पुस्तकाचे लेखक पं. रविशंकर हे आहेत.

९) नटसम्राटांना 'बालगंधर्व' ही पदवी पंडित नेहरू यांनी दिली.

१०) लता मंगेशकर या प्रसिद्ध पार्श्वगायिका आहेत.

^¢Ö¸ü: ६) चूक 7) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü ८) चूक ९) चूक 10) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü

११) पं. गोविंदराव टेंबे यांचा जन्म सांगवडे या गावी झाला.

१२) उ. अल्लादिया खाँ हे अलिअकबर खाँ यांचे वडील आहेत.

13) '†Öx-ÖµÖÖÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. पलुस्करांनी केले.

१४) माधव संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. भातखंडे यांनी केली.

15) 'राष्ट्रीय संगीत' या ग्रंथाचे लेखन पं. पलुस्करांनी केले.

^¢Ö¸ü: ११) बरोबर १२) चूक १३) चूक १४) बरोबर 15) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü

16) 'ŸÖ»ÖxÃÖ¤üÖÃÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर यांनी केले.

17) '†Ö¯Ö¸üÖ •ÖµÖÖ¤ü¾Ö' याचे लेखन गोविंदराव टेंबे यांनी केले.

18) 'सिंग पीयम कोलम' या ठिकाणी अब्दुलकरिम खाँ यांचा मृत्यू झाला.

१९) पं. पन्नालाल घोष यांनी बासरी या वाद्यास प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

२०)उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणत्याही चित्रपटात शहनाई वादन केले नाही.

^¢Ö¸ü: १६) चूक १७) बरोबर १८) चूक १९) बरोबर २०) चूक

२१) जॉर्ज हैरिसन हे पं. रविशंकर यांचे शिष्य आहेत.

२२) पं. भीमसेन जोशी हे उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांचे शिष्य आहेत.

२३) पं. विनायकबुवा पटवर्धन हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.

२४) बालगंधर्व यांना 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार मिळाला नाही.

25) 'किन्हई' हे पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान आहे.

^¢Ö¸ü: २१) बरोबर २२) चूक २३) बरोबर २४) चूक २५) चूक

२६) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी स्वरलिपी तयार केली.

२७) पं. गोविंदराव टेंबे हे नटसम्राट म्हणून ओळखले जातात.

28) '´ÖÖxÆŸµÖÖ"ÖÖ ´Ö•ÖÖÔÖ' या चित्रपटाला लता मंगेशकर यांनी संगीत दिले.

२९) पं. पन्नालाल घोष यांचा जन्म २४ जुलै, १९११ रोजी झाला.

३०) हिराबाई जव्हेरी या पं. भातखंडे यांच्या शिष्या आहेत.

^¢Ö¸ü: २६) चूक २७) चूक २८) बरोबर २९) बरोबर 30) 2Ö¸üÖ2Ö¸ü

३१) अमृत लहरी या ग्रंथाचे लेखक पं. पलुस्कर हे आहेत.

३२) पं. रविशंकर यांचे कार्तिककुमार हे शिष्य आहेत.

३३) उ. अलिअकबर खाँ यांचा जन्म चंदूर येथे झाला.

34) 'किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक'ची स्थापना पं.पन्नालाल घोष यांनी केली.

३५) रोशनआरा बेगम या उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांच्या कन्या होत्या.

^¢Ö¸ü: ३१) बरोबर ३२) बरोबर ३३) चूक ३४) चूक ३५) बरोबर

३६) पं. पलुस्कर हे पं. नारायणराव व्यास यांचे गुरू होते.

३७) २६ जून, १८८८ ही बालगंधर्वांची जन्मतारीख आहे.

38) 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' ही रचना लता मंगेशकर यांनी केली.

३९) उ. अल्लाउद्दिन खाँ हे पं. रविशंकरांचे गुरू होत.

४०) पं. शंकरराव बोडस हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.

^¢Ö¸ü: 36) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 37) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ३८) चूक 39) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 40) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

४१) अली हुसेन आणि विलायत हुसेन यांच्याकडून पं.पन्नालाल घोष यांनी शिक्षण घेतले.

४२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या वडिलांचे नाव काले खाँ हे आहे.

४३) १ जुलै, १९१३ रोजी बालगंधर्वांनी गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना केली.

४४) पं. गोविंदराव टेंबे यांचे बहुमुखी व्यक्तिमत्त्व होते.

४५) पं. गजाननबुवा जोशी यांनी तबलावादनाचेही शिक्षण घेतले होते.

^¢Ö¸ü: ४१) चूक ४२) बरोबर ४३) चूक 44) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 45) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

46) 'चारुकेशी' या रागाची निर्मिती पं. रविशंकर यांनी केली.

४७) उ. अलिअकबर खाँ यांनी तबलावादनाचे शिक्षण अफताबुद्दिन खाँ यांच्याकडून घेतले.

४८) पं.पन्नालाल घोष यांनी उ.अल्लाउद्दिन खाँ यांच्याकडून शिक्षणघेतले.

49) 'गजाभाऊ किती हसाल' या चित्रपटात लता मंगेशकर यांनी भूमिका केली.

५०) पं. पलुस्कर यांनी ५ मे, १९०१ रोजी मुंबई येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली.

^¢Ö¸ü: ४६) बरोबर ४७) बरोबर ४८) बरोबर ४९) बरोबर ५०) चूक

५१) पं. भातखंडे यांना 'संगीत कलानिधी' ÆüÖ ¯Öã¸üÃÛúÖ¸ü ×´ÖôûÖ»ÖÖ.

५२) उ.अब्दुलकरिम खाँ यांनी कणयुक्त गायकी महाराष्ट्रात प्रचलित केली

53) 'विठ्ठल रखमाई' या चित्रपटात पं. गोविंदराव टेंबे यांनी तुकारामाची भूमिका केली.

54) 'वर वंचना' या ग्रंथाचे लेखन बालगंधर्वांनी केले.

५५) मधुकर कानिटकर यांनी पं. गजाननबुवा जोशी यांच्याकडून शिक्षण ‘ÖêÞÖê»Öê.

^¢Ö¸ü: ५१) बरोबर ५२) बरोबर ५३) चूक ५४) चूक 55) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

५६) पं. रविशंकर यांचे विजय राघवराव हे शिष्य आहेत.

५७) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी उ. अलिबक्श यांच्याकडून शिक्षण घेतले.

५८) पं. पन्नालाल घोष यांनी गिरिजाशंकर चक्रवर्ती यांच्याकडून मार्गदर्शन ‘ÖêÞÖê»Öê.

59) 'लेकिन'या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर यांनी केले.

६०) पं. पलुस्कर हे एक उत्तम वाग्गेयकार होते.

^¢Ö¸ü: ५६) बरोबर ५७) बरोबर ५८) बरोबर ५९) चूक ६०) बरोबर

६१) भारतीय संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. भातखंडे यांनी केली.

६२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी भूगंधर्व रहिमत खाँ यांना गुरू मानले.

६३) पं. गजाननबुवा जोशी यांनी ग्वाल्हेर व जयपूर घराण्याचीच गायकी आत्मसात केली.

64) 'काबुलीवाला' ¾Ö 'अनुराधा' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. रविशंकर यांनी केले.

६५) उ. अलिअकबर खाँ यांना १९६८ मध्ये 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार ×´ÖôûÖ»Öê.

^¢Ö¸ü: ६१) बरोबर ६२) बरोबर ६३) चूक ६४) बरोबर ६५) चूक

६६) उ. बिस्मिल्ला खाँ हे 'भारतरत्न' या पुरस्काराने सन्मानित झालेले एकमेव शहनाईवादक आहेत.

६७) पं. पन्नालाल घोष यांनी उ. अल्लाउद्दिन खाँ यांच्याकडून शिक्षण ‘ÖêÞÖê»Öê.

६८) बालगंधर्व हे पार्श्वगायक म्हणून प्रसिद्ध होते.

६९) पं.गजाननबुवा जोशी हे गायक म्हणूनही प्रसिद्ध होते.

७०) पं.वि.दि.पलुस्कर हे किराणा घराण्याचे गायक होते.

^¢Ö¸ü: ६६) बरोबर ६७) बरोबर ६८) चूक ६९) बरोबर ७०) चूक

७१. पं. गजाननबुवा जोशी हे पं. अनंत मनोहर जोशी यांचे पुत्र होते.

72. उ. अलिअकबर खाँ हे उ. अल्लादिया खाँ यांचे बंधू आहेत.

73. लता मंगेशकरांचे जन्मस्थान कोल्हापूर हे आहे.

७४. पं. वि. दी. पलूस्कर ‘गांधर्व महाविद्यालया’चे संस्थापक आहेत.

७५. पं. पन्नालाल घोष प्रसिद्ध बासरीवादक होते.

७६. पं. वि. ना.भातखंडे यांना ‘भारतरत्न’ पुरस्काराने सन्मानीत केले ÆÖŸÖ.

^¢Ö¸ü: 71. ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७२. चूक ७३. चूक 74. ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 75. ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७६. चूक

77. बालगंधर्वांचा मृत्यु पुणे येथे झाला.

७८. 'अभिनव रागमंजिरी ' हे पुस्तक पं.वि.ना. भातखंडे यांनी लिहिले.

79.उ.अब्दुल करीम खाँ हे सवाई गंधर्वांचे शिष्य होते.

80.पं. गोविंदराव टेंबे हे शास्त्रीय गायक होते.

81. पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान मुंबई आहे.

८२. 'चंद्रनंदन' या रागाची निर्मिती पं. पन्नालाल घोष यांनी केली.

^¢Ö¸ü: 77. ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७८. बरोबर ७९. चूक ८०. चूक 81. ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ८२. चूक

८३) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणत्याही चित्रपटात शहनाई वादन केले नाही.

८४) जॉर्ज हैरिसन हे पं. रविशंकर यांचे शिष्य आहेत.

८५) पं. भीमसेन जोशी हे उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांचे शिष्य आहेत.

८६) पं. विनायकबुवा पटवर्धन हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.

८७) बालगंधर्व यांना ‘पद्मभूषण’ हा पुरस्कार मिळाला नाही.

88) ‘किन्हई’ हे पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान आहे.

८९) पं.रविशंकर यांच्या सांगितीक कार्यावर ‘†Ö»ÖÖ¯Ö’ ÆÖ ´ÖÖ×ÆŸÖß¯Ö™ü ¯Ö×ÃÖ¦ü –ÖÖ»ÖÖ.

९०) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी स्वरलिपी तयार केली.

^¢Ö¸ü: ८३. चूक ८४. बरोबर ८५. चूक ८६. बरोबर ८७. चूक ८८. चूक ८९. बरोबर ९०. चूक

प्रात्यक्षिक विभाग

सुगम संगीत, शास्त्रीय संगीत व वाद्यसंगीतासाठी अनिवार्य व्याख्या

24 व्याख्या : तालअंग

1) **ÃÖ´Ö :** तालाच्या पहिल्या मात्रेस सम असे म्हणतात.

2) **™ÖôÖß :** तालाचे स्वरुप प्रदर्शित करण्यासाठी तालपध्दती नुसार ज्या ठिकाणी टाळी वाजविली जाते त्यास टाळी असे म्हणतात.

3) **काल :** तालाचे स्वरुप प्रदर्शित करण्यासाठी तालपध्दतीनुसार ज्या ठिकाणी केवळ हाताने इशारा केला जातो, त्यास काल असे म्हणतात.

4) **खंड :** तालाचे स्वरुप ठरविण्यासाठी जे भाग पाडलेले असतात त्यास खंड किंवा विभाग असे म्हणतात.

5) **´ÖÖ¡ÖÖ :** तालाची लांबी मोजण्याच्या एककास मात्रा असे म्हणतात.

6) **»ÖµÖ :** ज्या गतीने मात्रा चालतात त्या गतीस लय असे म्हणतात. **किंवा** दोन क्रिया मधील समान अंतरास लय असे म्हणतात.

7) **आवर्तन :** ताल पहिल्या मात्रे पासून शेवटच्या मात्रेपर्यंत वाजविणे किंवा म्हणणे यास आवर्तन असे म्हणतात.

व्याख्या : स्वर अंग

1) **Ã¾Ö¸ü :** कायम उंचीच्या अखंड टिकणाऱ्या व कानास मधुर वाटणाऱ्या रंजक नादास स्वर असे म्हणतात. स्वरांचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

१. शुध्द स्वर २. विकृत स्वर

2) **¿Ö¬¤ü Ã¾Ö¸ü :** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून विचलित होत नाहीत त्या स्वरांना शुध्द स्वर असे म्हणतात. शुध्द स्वर ७ आहेत. सा रे ग म प ध नी

3) **विकृत स्वर :** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून विचलित होतात त्या स्वरांना विकृत स्वर असे म्हणतात. विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात.

१. कोमल स्वर २. तीव्र स्वर

४) **कोमल स्वर:** जे स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून कमी उंचीचे होतात,त्या स्वरांना कोमल स्वर असे म्हणतात.कोमल स्वर चार आहेत. - रे ग ध नी

5) **ŸÖß¾Ö Ã¾Ö¸ü :** जो स्वर आपल्या नियोजित स्थानापासून जास्त उंचीचा होतो त्या स्वरास तिव्र स्वर असे म्हणतात. तिव्र स्वर एक आहे. - म.

6) **£ÖÖ™ü :** ज्या स्वरसमुहातून अनेक रागांची निर्मिती होते त्यास थाट असे म्हणतात.

7) **†¸ÖÆ :** स्वरांच्या चढत्या क्रमास अरोह असे म्हणतात.

8) **†¾Ö¸ÖÆ :** स्वरांच्या उतरत्या क्रमास अवरोह असे म्हणतात.

9) **¾ÖÖ¤üß :** रागातील प्रमुख स्वरास वादी असे म्हणतात.

10) **ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß :** रागामध्ये वादीच्या खालोखाल दुसरा महत्वाचा स्वर म्हणजे संवादी ÃÖ¾Ö¸ü ÆüÖêµÖ.

11) **अनुवादी :** वादी व संवादी स्वरांच्या व्यतिरिक्त जे स्वर रागामध्ये लागतात त्या स्वरांना अनुवादी असे म्हणतात.

12) **×¾Ö¾ÖÖ¤üß :** एखाद्या स्वराचा क्वचित प्रयोग केला असता रागाची रंजकता वाढते त्यास विवादी स्वर असे म्हणतात. उदा. केदार रागात 'ग' ÆüÖ ÃÖ¾Ö¸ü वर्ज्य आहे. पण मध्यमावरून (म) पंचमावर (प) जाताना 'ग' चा कुशलतेने उपयोग करतात.

13) **•ÖÖŸÖß :** ज्यातून रागामध्ये प्रयोग केलेल्या स्वरांच्या संख्येचा बोध होतो, त्यास जाती असे म्हणतात.

^¤üÖ :- ¯ÖÖ“Ö ÃÖ¾Ö¸ü - †Öê›ü¾Ö •ÖÖŸÖß
ÃÖÆüÖ ÃÖ¾Ö¸ü - ÂÖÖ›ü¾Ö •ÖÖŸÖß
सात स्वर - संपुर्ण जाती

14) **गानसमय :** राग नियमाचा विचार करुन प्राचीन संगीत तज्ज्ञांनी राग गायनाची निश्चित केलेली वेळ म्हणजेच गाण समय होय.

15) **पकड :** असा एक छोटा स्वर समुदाय ज्यातुन रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते त्यास पकड असे म्हणतात.

16) **†Ö»ÖÖ¯Ö :** रागातील स्वरांचा विलंबीत लयीत विस्तार करणे म्हणजे आलाप ÆüÖêµÖ.

17) **तान :** रागातील स्वरांचा द्रुतलयीत विस्तार करणे म्हणजेच तान होय.

18) **´Öà›ü :** एका स्वरावरुन दुसऱ्या स्वरावर येत असतांना मधल्या स्वरांना स्पर्श करीत येणे यास मींड असे म्हणतात.

19) **कण स्वर :** राग विस्तार करतांना रागातील मुळ स्वरांच्या मागच्या किंवा पुढच्या स्वरास केवळ स्पर्श करणे म्हणजेच कण स्वर होय.

20) **मुर्की :** चार किंवा चारपेक्षा आधिक स्वरांची गोलाई करत द्रुत लयीत प्रयोग करणे म्हणजेच मुर्की होय.

सुगम संगीत, शास्त्रीय संगीत व वाद्यसंगीतासाठी अनिवार्य ताल

25

ताल : तीनताल

´ÖÖ¡ÖÖ - 16 — विभाग - 4 (4 - 4 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)
™üÖôÖß - 3 (1, 5, 13 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü) — काल - 1 (9 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2 3 4	5 6 7 8	9 10 11 12	13 14 15 16
ठेका	-ÖÖ Ø-Ö -Öà -ÖÖ	-ÖÖ Ø-Ö -Öà -ÖÖ	-ÖÖ ×ŸÖ ØŸÖ ŸÖÖ	ŸÖÖ Ø-Ö -Öà -ÖÖ
चिन्ह	X	2	0	3

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. याचा उपयोग छोटा ख्याल, बडा ख्याल व नाट्यगीतांसाठी ÆüÖêŸÖÖê.

ŸÖÖ»Ö : ×¤ü¯Ö“Ö¤üß

´ÖÖ¡ÖÖ - 14 — विभाग - 4 (3-4,3-4 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)
™üÖôÖß - 3 (1,4, 11 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü) — काल - 1 (8 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2 3	4 5 6 7	8 9 10	11 12 13 14
ठेका	-ÖÖ Ø-Ö *f*	-ÖÖ -ÖÖ Ø-Ö *f*	ŸÖÖ ŸÖà *f*	-ÖÖ -ÖÖ Ø-Ö *f*
चिन्ह	X	2	0	3

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. याचा उपयोग ठुमरी व सुगम संगीतांसाठी होतो.

ताल : द्रुत एकताल

´ÖÖ¡ÖÖ - 12 — विभाग - 6 (2 - 2 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)
™üÖôÖß - 4 (1, 5, 9, 11 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü) — काल - 2 (3, 7 ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12
ठेका	Ø-Ö धीं	धागी त्रक	ती ना	क त्तीं	धागी त्रक	धि ना
चिन्ह	X		2	0		4

हा ताल तबल्यावर व ... त्र ... जातो.याचा उपयोग छोटा ख्या ... सु ... गीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : —¯ÖŸÖÖ»Ö

´ÖÖ¡ÖÖ - 10 — विभाग - 4 (2 - 3 ´ÖÖ¡ÖÖ“Öê)
™üÖôÖß - 3 (1, 3, 8, ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü) — काल - 1 (6 ¾ÖµÖÖ ´ÖÖ¡ÖêÖ¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2	3 4 5	6 7	8 9 10
ठेका	धि ना	धि धि ना	ती ना	धि धि ना
चिन्ह	X	2	0	3

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. याचा उपयोग छोटा ख्याल व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¬Ö´ÖÖôß

´ÖÖ¡ÖÖ - 8 विभाग - 2 (4 - 4 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖôÖß - 1 (¯Ö×Æü»µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (¯ÖÖ“Ö¾µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8
ठेका	धा	धिं	धागी	त्रक	धा	तिं	ताकी	त्रक
चिन्ह	X				0			

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या त ग्रा ोग सुगमसंगीतांसाठ ो.

ताल : रुपक

´ÖÖ¡ÖÖ - 7 विभाग - 3 (3 - 2 - 2 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖóÖµÖÖ - 2 (“ÖÖ£µÖÖ, ÃÖÆüÖ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (¯Ö×Æü»µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7
ठेका	×ŸÖ	×ŸÖ	ना	×¬Ö	ना	×¬Ö	ना
चिन्ह	0			1		2	

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग छोटा ख्याल, बडा ख्याल व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¤üÖ¤ü¸üÖ

´ÖÖ¡ÖÖ - 6 विभाग - 2 (3 - 3 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖôÖß - 1 (¯Ö×Æü»µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (“ÖÖ£µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6
ठेका	¬ÖÖ	×¬Ö	ना	¬ÖÖ	ŸÖà	ना
चिन्ह	X			0		

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग '¤üÖ¤ü¸üÖ', ठुमरी, चित्रपट गीते व सुगमसंगीतांसाठी होतो.

ताल : केहरवा

´ÖÖ¡ÖÖ - 4 विभाग - 2 (2 - 2 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖôÖß - 1 (¯Ö×Æü»µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (×ŸÖÃÖ-µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4
ठेका	धागे	नाती	नक	धिन
चिन्ह				

हा ताल तबल्यावर वाजविला जा तालाचा ा ठुमरी, ि ट गीते व संगीतांसाठी ÆüÖêŸÖÖê.

सुगम संगीत विभाग

ŸÖÖ»Ö

ताल : तीनताल, दिपचंदी, द्रुत एकताल, झपताल, धुमाळी, रुपक, दादरा, केहरवा, कव्वाली व पंजाबी.

(कृपया तीनताल, दिपचंदी, द्रुत एकताल, झपताल, धुमाळी, रुपक, दादरा, केहरवा इ. तालांसाठी पान नं. १६९ व १७० पहावे)

ताल : कव्वाली

´ÖÖ¡ÖÖ - 8 विभाग - 2 (4- 4 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖóÖµÖÖ - 1 (¯Ö×Æü»µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (¯ÖÖ“Ö¾µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8
ठेका	¬ÖÖ	Ø¬Ö	¬ÖÖ¬ÖÖ	ØŸÖ	ŸÖÖ	ØŸÖ	¬ÖÖ¬ÖÖ	Ø¬Ö
चिन्ह	X				0			

हा ताल तबल्यावर वाज ा जातो. या तालाचा उपयोग वाली व सुगमसंगीतासाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¯ÖÓ•ÖÖ²Öß

´ÖÖ¡ÖÖ - 16 विभाग - 4 (4, 4 ´ÖÖ¡Öê“Öê)

™ÖóÖµÖÖ - 3 (1, 5, 13 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü) काल - 1 (9 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Öê¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ठेका	धाऽ	गधि	ऽग	धाऽ	धाऽ	गधि	ऽग	धाऽ	धाऽ	गती	ऽक	ताऽ	ताऽ	गधि	ऽग	धाऽ
चिन्ह																

हा ताल तबल्यावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग ठुमरी, चित्रपटगीत व सुगमसंगीतासाठी होतो.

रागांची शास्त्रीय माहिती

सुगम संगीत

राग	£ÖÖ™ü	¾ÖÔ•µÖÔ Ã¾Ö¸ü	•ÖÖ×Öß	¾ÖÖ¤üß	ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß	गाण समय
खमाज	खमाज	†¸üÖÆüÖÒÖ '¸ü'	षाडव-संपुर्ण	ग	नि	¸üÖ¡üÖß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
¤üÃÖ	खमाज	†¸üÖÆüÖÒÖ 'ग व ध'	औडव-संपुर्ण	¯Ö	¸ü	¸üÖ¡üÖß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
काफी	काफी	-	संपूर्ण-संपूर्ण	¯Ö	¸ü	¸üÖ¡üÖß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
×¯Ö»Ö	काफी	¸ü ¬Ö	औडव-संपूर्ण	ग	नि	¸üÖ¡üÖß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
तिलंग	खमाज	'¸ü ¾Ö ¬Ö'	†Ö›ü¾Ö-†Ö›ü¾Ö	ग	नि	¸üÖ¡üÖß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
¯ÖÆüÖ›üß	×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	म व नि	†Ö›ü¾Ö-†Ö›ü¾Ö	ÃÖÖ	¯Ö	सर्व कालीन
´ÖÖ›ü	×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	-	वक्र संपूर्ण	ÃÖÖ	¯Ö	सर्व कालीन
³Ö¸ü¾Öß	³Ö¸ü¾Öß	-	संपूर्ण-संपूर्ण	´Ö	ÃÖÖ	सर्व कालीन

रागांची शास्त्रीय माहिती

सुगम संगीत

¾Ö×¿ÖÂ™üµÖ	†Ö¸üÖÆü	†¾Ö¸üÖÆü	ÃÖ¾Ö¸ü ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü
अरोहात शुध्द 'नि' अवरोहात 'नि'	सा ग म प ध नि सां	सां नि ध प ध म ग रे ÃÖÖ	ग म प, ध नि ध प, म ग रे सा
अरोहात शुध्द 'नी' अवरोहात नि	सा रे म प नि सां	सां नि ध प ध म ग रे ग नि सा	म प ध म ग ऽ रे, ग ऽ नि ऽ सा
ग नि कोमल	सा रे ग म प प ध नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	सासा रेरे गग मम पऽ ग म ग रे सा
ग व ध कोमल	नि सा ग म प नि सां	सां नि ध प, ध प ग रे सा, नि सा ग रे सा	ग म ध प, ग रे सा, नि सा ग रे सां
†¸üÖÆüÖÒÖ ¿Ö¬¤ü ¾Ö अवरोहात कोमल नि	नि सा ग म प नि सां	सां नि प म ग सा	ग म प नि ऽ नि ऽ प म ग ऽऽ
अवरोहात म व नि “ÖÖ †»¯Ö ¾ÖÖ¯Ö¸ü	सा रे ग प ¬Ö ÃÖÖ	सां ध प ग ¸ü ÃÖÖ	ग रे सा नि ध प ¬Ö ÃÖÖ
†¸üÖÆüÖÒÖ ¸ü ´Ö चा कमी उपयोग	सा, ग म प ध नि सां	सां नि ध प पध नि ध प म ग रे सा रे ग सा	सा ग रे म ग प साऽ
रे ग ध नि	सा रे ग म प ध नि सां	सां नि ध प म ग रे सा	सा रे सा, ध नि सा म ग प म ग रे सा

शास्त्रीय व वाद्य संगीत विभाग

26 ŸÖÖ»Ö

ताल : तीनताल, दिपचंदी, द्रुत एकताल, झपताल, धुमाळी, रुपक, दादरा, केहरवा, चौताल, झुमरा, धमार, तिलवाडा, विलंबीत एकताल इ.

(कृपया तीनताल, दिपचंदी, द्रुत एकताल, झपताल, धुमाळी, रुपक, दादरा, केहरवा इ. तालांसाठी पान नं. १६९ व १७० पहावे)

ŸÖÖ»Ö : “ÖÖŸÖÖ»Ö

´ÖÖ¡ÖÖ - 12 विभाग - 6 (2- 2 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™üÖôÖµÖÖ - 4 (1, 5, 9, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü) काल - 2 (3, 7 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12
ठेका	धा धा	दिं ता	किट धा	दिं ता	तिट कत	गदी गन
चिन्ह	X	0	2	0	3	4

हा ताल पखवाजावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग ध्रुपद गायनासाठी ÆÖêŸÖÖ.

ŸÖÖ»Ö : ¬Ö´ÖÖ¸

´ÖÖ¡ÖÖ - 14 विभाग - 4 (5-2, 3-4 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™üÖôÖµÖÖ - 3 (1, 6, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü) काल - 1 (8 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2 3 4 5	6 7	8 9 10	11 12 13 14
ठेका	क धि ट धि ट	धा ऽ	ग ति ट	ति ट ता ऽ
चिन्ह	X	2	0	3

हा ताल पखवाजावर वाजविला जातो. या तालाचा उपयोग धमार या गीत प्रकाराच्या साथीसाठी होतो.

ŸÖÖ»Ö : ¬Ö´ÖÖ¸

´ÖÖ¡ÖÖ - 14 विभाग - 4 (3-4, 3 -4 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™üÖôÖµÖÖ - 3 (1, 4, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü) काल - 1 (8 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2 3	4 5 6 7	8 9 10	11 12 13 14
ठेका	धिं ऽधा तिरकिट	धिं धिं धागे तिरकिट	तिं ऽता तिरकिट	धिं. धिं धागे तिरकिट
चिन्ह	X	2	0	3

हा ताल त ... वेला जा ... उप ... गालासा

ŸÖÖ»Ö ... ¾ÖÖ»Ö

´ÖÖ¡ÖÖ - 1 विभ ... 4 (4 -4 ´

™üÖôÖµÖÖ - 3 (1, 5, 13 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü) काल - 1 (9 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2 3 4	5 6 7 8
ठेका	धाऽ तिरकिट धिं धिं	धाऽ धागे तींऽ तींऽ
चिन्ह		
´ÖÖ¡ÖÖ	11 12	
ठेका	ताऽ ... धिं धिं	धाऽ धागे धिंऽ धिंऽ
चिन्ह		

हा ताल तबल्यावर ... ी ... ो. या तालाचा ... ो ... ा ... ल ... होतो.

ताल : विलंबित एकताल

´ÖÖ¡ÖÖ - 12 (48) विभाग - 6 (2 - 2 ´ÖÖ¡Ö“Ö)

™üÖôÖµÖÖ - 4 (1, 5, 9, 11 ¾µÖÖ ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü) काल - 2 (3, 7 ´ÖÖ¡Ö¾Ö¸ü)

´ÖÖ¡ÖÖ	1 2	3 4
ठेका	धिं ऽ ऽ त्रक धिं ऽ ऽ त्रक	धा ... धा गी ति र कि ट
चिन्ह		
´ÖÖ¡ÖÖ		
ठेका	क ... ा	
चिन्ह		
´ÖÖ¡ÖÖ		
ठेका	...	धा
चिन्ह		

हा ताल ... या ... उपयोग ... साठी होतो.

रागांची शास्त्रीय माहिती

शास्त्रीय कंठ संगीत व वाद्य संगीत

राग	£ÖÖ™ü	¾Ö•µÖ Ã¾Ö¸ü	•ÖÖŸÖß	¾ÖÖ¤üß	ÃÖ¾ÖÖ¤üß	गाण समय
वृंदावनी सारंग	काफी	ग व ध	†Ö>ü¾Ö-†Ö>ü¾Ö	¸ü	¯Ö	¤ü¯ÖÖ¸ü
केदार	कल्याण	अरोहात रे,ग अवरोहात ग	†Ö>ü¾Ö-ÂÖÖ>ü¾Ö	´Ö	ÃÖÖ	¸üÖ¡Öß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
³Ö¸ü¾Ö	³Ö¸ü¾Ö	-	संपूर्ण-संपूर्ण	¬Ö	¸ü	प्रातःकाल
बागेश्री	काफी	†Ö¸üÖÆüß ¸ü ¾Ö ¯Ö	औडव-संपूर्ण	´Ö	ÃÖÖ	¸üÖ¡Öß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
शंकरा	×²Ö»ÖÖ¾Ö»Ö	†Ö¸üÖÆüß ¸ü ¾Ö ´Ö †¾Ö¸üÖÆüß ´Ö	†Ö>ü¾Ö-ÂÖÖ>ü¾Ö	ग	नी	¸üÖ¡Öß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
तिलक कामोद	खमाज	आरोही ग ¾Ö ¬Ö	औडव-संपूर्ण	ÃÖÖ	¯Ö	¸üÖ¡Öß“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
देसकार	बिलावल	म व नी	†Ö>ü¾Ö-†Ö>ü¾Ö	¬Ö	ग	प्रातःकाल
जौनपुरी	आसावरी	आरोहात ग	औडव-संपूर्ण	¬Ö	ग	×¤ü¾ÖÃÖÖ“ÖÖ ¤üÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü
मालकंस	³Ö¸ü¾Öß	¸ü ¾Ö ¯Ö	†Ö>ü¾Ö-†Ö>ü¾Ö	´Ö	ÃÖÖ	¸üÖ¡Öß“ÖÖ ×ŸÖÃÖ¸üÖ ¯ÖÏÆü¸ü

रागांची शास्त्रीय माहिती

शास्त्रीय कंठ संगीत व वाद्य संगीत

¾Ö×¿ÖÂ™üµÖ	†Ö¸üÖÆü	†¾Ö¸üÖÆü	ÃÖ¾Ö¸ü ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü
अरोहात शुध्द 'नी' अवरोहात 'नी'	सा रे म प नी सां	सां नी प म रे सा	नि सा रे ƒ, ´Ö ƒ ¸ü,¸ü ¸ü ´Ö ¯Ö ƒ,नि प म रे नि सा
दोन्ही म व नी	ÃÖÖ ´Ö, ¯Ö ¬Ö ¯Ö, नी ध सां	सां नी ध प म ¯Ö ´Ö ¸ü ÃÖÖ	ÃÖÖ´Ö ¯Ö ´Ö ¯Ö ¬Ö ¯Ö ´Ö ¯Ö ´Ö ¸ü ÃÖÖ
रे, ध कोमल व †Ö¤üÖ»ÖßŸÖ ÆüÖŸÖÖŸÖ	सा रे ग म प ध नी सां	सां नी ध प म ग रे ÃÖÖ	ÃÖÖ ऽ, ग म प ऽ प ध ƒ ¯Ö ƒ, ¬Ö ¬Ö ¯Ö ´Ö ¯Ö ƒ, ग म रे ऽऽ सा
ग नी कोमल स्वर	नि सा ग म ध नी सां	सां नी ध म पध म ग रे सा	ÃÖÖ ऽ, ध नि सा म ऽ ग ƒ ¸ü ƒ ÃÖÖ ƒ
¸ü ¤ü²Ö»Ö ÃÖ¾Ö¸ü	नी सा ग प नी ¬Ö ÃÖÖ	सां नी धप ग प ग ऽ रेसा	ग म प नी ध (सां) नी प, ग प ग ग सा
ÃÖ¾Ö ¿Ö¬¤ü ÃÖ¾Ö¸ü	सा रे गऽ सा रे म प ¬Ö ´Ö ¯Ö ÃÖÖ	सां प ध म ग, सा रे ग सा निऽ सा	सां प ध मग, सारे ग सा नि प नि सारे ग सा
ÃÖ¾Ö ¿Ö¬¤ü ÃÖ¾Ö¸ü	सा रे ग प धऽ सां	सां धऽ प ग रे ÃÖÖ ¬Ö ÃÖÖ	ग प धऽ धऽ प ग प ग रे सा ध सा
आसावरी पासून वेगळा दाखविण्यासाठी प स्वरावर न्यास	सा रे म प ध नि सां	सां नि ध प, ग रे सां	म प नि ध प, ध म प ग रे म प
ग ध नि कोमल	नि सा ग म ध नि सां	सां नि ध, म ग म ग ÃÖÖ	म ग म ध नि ध, म, ग सा

27 £ÖÖ›ÌŒµÖÖŸÖ ´ÖÆüŸ¾ÖÖ“Ö

कलावंताचे नाव	जन्म दिनांक	मृत्यू दिनांक
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	१८ ऑगष्ट, १८७२	२१ ऑगष्ट, १९३१
२) पं.वि.ना.भातखंडे	१० ऑगष्ट, १८६०	19 ÃÖ¯™ÒÓ²Ö¸ü, 1936
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	११ नोव्हेंबर, १८७२	२७ ऑगष्ट, १९३७
४) बालगंधर्व	२६ जून, १८८८	15 •Öã»Ö, 1967
५) पं.गोविंदराव टेंबे	५ जून, १८८१	9 †ÖŒ™Öê²Ö¸ü, 1955
६) पं.गजाननबुवा जोशी	३० जानेवारी १९११	१८ जून, १९८७
7) ¯Ö.¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖêÂÖ	24 •Öã»Ö, 1911	20 <×¯ÖÏ»Ö, 1960
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	21 ´ÖÖ“ÖÔ, 1916	२१ ऑगष्ट, २००६
९) उ.अलिअकबर खाँ	14 <×¯ÖÏ»Ö, 1922	१८ जून, २००९
१०) पं.रविशंकर	7 <×¯ÖÏ»Ö, 1920	12 ×›üÃÖê²Ö¸ü, 2012
११) लता मंगेशकर	28 ÃÖ¯™ÒÓ²Ö¸ü, 1929	

जन्म स्थान व मृत्युस्थान

कलावंताचे नाव	जन्म स्थान	मृत्युस्थान
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	कुरूंदवाड	×´Ö¸ü•Ö
२) पं.वि.ना.भातखंडे	वालकेश्वर	´Öã²Ö‡Ô
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	किराणा	सिंगापेरूमल कोईलम
४) बालगंधर्व	नागठाणे	पुणे
५) पं.गोविंदराव टेंबे	सांगवडे	×¤ü»»Öß
६) पं.गजाननबुवा जोशी	´Öã²Ö‡Ô	´Öã²Ö‡Ô
7) ¯Ö.¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖêÂÖ	²ÖÖ¸üßÃÖÖ»Ö	×¤ü»»Öß
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	³ÖÖê•Ö¯Öã¸ü	बनारस
९) उ.अलिअकबर खाँ	×¿Ö¾Ö¯Öã¸ü	सॅनअल्सेल्मो
१०) पं.रविशंकर	बनारस	सॅनडियागो
११) लता मंगेशकर	‡¤ü¸ü	

गुरू व शिष्य

कलावंताचे नांव	गुरू	×¿ÖÂµÖ
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	पं.ओंकारनाथ ठाकूर, पं.नारायणराव व्यास, विनायकबुवा पटवर्धन, वि.अ.कशाळकर, पं.शंकरराव बोडस, ¯ÖÖ.²Öß.†Ö¸ü.¤ü¾Ö¬Ö¸ü
२) पं.वि.ना.भातखंडे	पं.वल्लभदास दामुलजी, गोपाळगीर बुवा, ¸üÖ•ÖÖ•ÖÖ²Ö²ÖÖ बेलबागकर, अली हुसेन, विलायत हुसेन	श्रीकृष्ण रातंजनकर, ¸üÖ•ÖÖ³ÖîµµÖÖ ¯ÖÚ”û¾ÖÖ»Öê, ¯Ö.×¾Ö®ÖÖµÖú ¯Ö“Ö¦ü ²Ö¸üÖêß, ²ÖÖê¤üß»ÖÖ»Ö ¿Ö´ÖÖÔ, ×¾Ö¿ÖÖ»Ö¸ü‡Ô •Ö¾ÖÖê»Öß.
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	कालेखाँ, अब्दुल्ला खाँ भूगंधर्व रहिमत खाँ	सवाई गंधर्व, ¤ü¿Ö¸ü£Ö²Ö㾖 ´Öã»Öê, अनंतराव गाडगीळ, बेहरेबुवा, बाळकृष्ण बुवा कपीलेश्वरी, शंकरराव सरनाईक
४) बालगंधर्व	मेहबुब खाँ,पं.गोविंदराव टेंबे, उ.अल्लादिया खाँ	--
५) पं.गोविंदराव टेंबे	उ.अल्लादिया खाँ, भास्करबुवा बखले (गुरू मानले), नत्थन खाँ, रहिमत खाँ (आदर्श) बर्कतुल्ला	--

६) पं.गजाननबुवा •ÖÖ¿ÖÔ	रामकृष्ण बुवा वझे, भुर्जी खाँ, विलायत हुसेन, विनायकराव घांग्रेकर	वा.वि.केतकर, मधुकर कानिटकर, जयश्री पाटकर, ÃÖ×Ö¸¡ ¤ÖŸÖÖ¸¡, विकास कशाळकर, शुभदा पराडकर
7) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	खुशी महम्मद, ÁÖß ¸Ö´Ö“Ö¦¡ 2ÖÖ¸Ö»Ö, अल्लाउद्दिन खाँ	¤¾Ö¦¡ ´Ö>¡À¾Ö¸¡, Æ¡x¸¡¯ÖÖ¤¡ चौधरी, रघुनाथ शेठ, प्रकाश वढेरा
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	अलीबक्ष, महम्मद हुसेन ख्यालीया	मेहताब हुसेन, नैय्यर हुसेन, जामिल हुसेन, बंडोपंत सोलापूरकर,
९) उ.अलिअकबर खाँ	अल्लाउद्दिन खाँ	निखील बॅनर्जी, शरण राणी माथुर, विरेन बॅनर्जी, क्षिप्रा बॅनर्जी शिशिर कणाधर चौधरी.
१०) पं.रविशंकर	अल्लाउद्दिन खाँ	उमाशंकर मिश्र,जया बोस, गोपाळकृष्ण, विजय राघवराव, जॉर्ज हॅरिसन, भास्कर चंदावरकर, अनुष्का शंकर.
११) लता मंगेशकर	मा.दीनानाथ मंगेशकर, अमान अली खाँ, अमानत अली खाँ पं.तुलसीदास शर्मा, पागे	--

कलावंताचे नांव	ÃÖÃ£ÖÖ	पुरस्कार/ मानसन्मान
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	गांधर्व महाविद्यालय	चौकांना नावे, पोष्टतिकीट, माहितीपट, दरवर्षी संगितोत्सव
२) पं.वि.ना.भातखंडे	भारतीय संगीत विद्यालय, होळकर स्टेट संगीत विद्यालय, माधव संगीत विद्यालय, मॅरिस कॉलेज ऑफ म्युझिक.	संगीत कला निधी, पोष्टाचे तिकीट, दरवर्षी संगीतोत्सव
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	आर्य संगीत विद्यालय	--
४) बालगंधर्व	गंधर्व नाटक मंडळी	१९५५ - राष्ट्रपती पदक, 1964 - †´ÖŸÖ ´ÖÆ¡ÖŸÃÖ¾Ö, १९६४ - पद्मभुषण
५) पं.गोविंदराव टेंबे	शिवराज नाटक कंपनी	1935-नाट्यसंमेलनाध्यक्ष, ¯Ö×Æ¡»µÖÖ 2ÖÖ»Ö¯Ö™¡ÖŸÖ भुमिकेचा मान.
६) पं.गजाननबुवा •ÖÖ¿ÖÔ	शिवानंद संगीत प्रतिष्ठाण	१९७२ व १९७७ संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार, सूर सिंगार, ÃÖÃÖ¤¡“ÖÖ ŸÖ¡Ö×¾Ö»ÖÖÃÖ पुरस्कार, १९८७-तानसेन पुरस्कार
7 ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	--	1936-अ.बंगाल परीषदेत बासरी वादनास प्रथम पारितोषिक, विदेशात दौरे
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	--	१९५६ - संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार, 1961 - ¯Ö©ÁÖß,

		१९६३ - आखिल भारतीय शहनाई चक्रवर्ती, १९६८ - पद्मभुषण, १९८० - पद्मविभुषण, २००१ - भारतरत्न.
९) उ.अलिअकबर खाँ	अलि अकबरखाँ कॉलेज ऑफ म्युझिक	१९६३ - संगीत कला अकादमी पुरस्कार, १९६७ - पद्मभुषण, १९९० - कालीदास १९९६ - ग्रॅमी अवार्ड, 1998 - Ã¾Ö¸Ö»Öµö
१०) पं.रविशंकर	किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक, हिमांगना गुरूकुल	१९६७ - पद्मभूषण, १९८१ - पद्मविभूषण, १९८६ -राज्यसभेवर नियुक्ती १९९९ - भारतरत्न 2001 - नाईटहुड पुरस्कार
११) लता मंगेशकर	मा.दीनानाथ मंगेशकर प्रतिष्ठाण	1958, 1962, 1965, 1969 - ×±ú»´Ö±ú†¸¡, १९६९ - पद्मभूषण, 1989 - दादासाहेब फाळके पुरस्कार,१९९७-महाराष्ट्र भूषण, १९९९ - पद्मविभूषण २००१ - भारतरत्न

ग्रंथ व चित्रपट/ नाटके

कलावंताचे नांव	ग्रंथ	चित्रपट/ नाटके
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	संगीत बालप्रकाश, संगीत बालबोध,राष्ट्रीय संगीत, बालोदय, गीतावली, संगीत अमृतप्रवाह,होरी, महिला संगीत,कर्नाटकी संगीत.	--
२) पं.वि.ना.भातखंडे	श्रीमल्ललक्षसंगीतम्, अभिनव राग मंजीरी, हिंदूस्थानी संगीत पद्धती, अभिनव ताल मंजीरी, हृदय कौतूक,हृदय प्रकाश पारिजात प्रवेशिका.	--
३) बालगंधर्व	--	धर्मात्मा/शाकुंतल, मृच्छकटीक, स्वयंवर, एकच प्याला,शारदा,मानापमान
४) पं.गोविंदराव टेंबे	माझा जीवन व्यासंग, माझा संगीत व्यासंग, जीवन विहार, अल्लादियाँ खाँ यांचे चरित्र, कल्पना संगीत	†Öµöü-µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ, ´ÖÖµöÖ ´ÖÖ“”¡¦¡, ŸÖ»ÖÃÖ®¤ÖÃÖ, उषा स्वप्न, मीराबाई / वरवंचन, विद्याहरण, सौभद्र, शाकुंतल, •ÖµÖ¤¾Ö, ´ÖÆÖÃ¾ÖŸÖÖ, †Öµöü-µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ.
5) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	--	झुला, पुलीस, अंजान सवाल, आंदोलन, वसंत
६) उ.बिस्मिल्ला खाँ	--	गुंज उठी शहनाई.
७) उ.अलिअकबर खाँ	--	आंधियाँ, क्षधित पाषाण

८) पं.रविशंकर	माय म्युझिक माय »ÖÖ‡±ú, राग-अनुराग	¯ÖÖ£Öê¸ü ¯ÖÖ“ÖÖ»Öß, काबुलीवाला, अनुराधा, गोदान, मीरा, धरतीके »ÖÖ»Ö, ×¤ü “Ö×¸ü™ü»Ö, द फ्ल्यूट ॲण्ड दि एरो, गुरू.
९) लता मंगेशकर	±úü»Ö ¾Ö×“ÖŸÖÖ	पहिली मंगळागौर, चिमुकला संसार, ´ÖÖ–Ö ²ÖÖÔü, ”ü¡Ö¯ÖŸÖß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß, ²Ö›üß ´ÖÖ, जीवन यात्रा, सुभद्रा, मंदिर (भूमिका), साधी माणसं, ´ÖÖ×ÆüŸµÖÖ“Öß ´Ö•ÖÔüÖ, ŸÖÖ²Ö›üß ´ÖÖŸÖß, ´Ö¸üÖŠüÖ तितुका मेळवावा (संगीत दिग्दर्शन) वादळ, लेकिन (चित्रपट निर्मिती)

28 अभ्यास - एक तंत्र

विद्यार्थी मित्रांनो, सर्वप्रथम तुम्ही ११ वी उत्तीर्ण होऊन १२ वीत पदार्पण केलात या बद्दल तुमचे हार्दिक अभिनंदन. संगीत विषयाच्या अभ्यासासाठी तुम्ही 'स्वरगंध' हे पुस्तक निवडलात त्याबद्दल तुमचे आभार ! १२ वीचे वर्ष आयुष्यात एकदाच येते. तेंव्हा या वर्षात तुम्ही अभ्यास कसा करावा, याचे तंत्र जाणून घेतलात तर तुम्ही हमखास यशाचे शिखर गाठाल. केवळ १२ वीच नव्हे तर आयुष्यातील कोणत्याही परीक्षेत उज्ज्वल यश संपादन करण्यासाठी मी तुम्हाला दहा कलमी कार्यक्रम देत आहे. या दहा कलमी कार्यक्रमाची काटेकोर अंमलबजावणी केली तर यश तुमच्या पायाशी लोळण घेईल यात शंकाच नाही.

कलम क्र. १ : तुम्हाला परीक्षेत किती टक्के यश मिळवायचे हे सर्वांत अगोदर निश्चित करा. जर १०० % गुण मिळवायचे असतील तर किमान १५० % परिश्रम करण्याची तयारी ठेवा. त्यापेक्षा कमी गुण घेऊन भागत असेल तर त्या प्रमाणात कमी परिश्रम केले तरी चालतील.एकदा ही टक्केवारी ठरली की कोणत्या विषयात आपण स्कोअर करू शकू हे निश्चित करा. कठीण आणि सोप्या विषयाची वर्गवारी करा.

कलम क्र.२ : परीक्षेचे वेळापत्रक आले असेल तर ते ठळक अक्षरांत लिहून खोलीतील भिंतीवर अडकवून ठेवा. परीक्षेसाठी आजपासून उपलब्ध असणाऱ्या वेळेची विभागणी या सर्व विषयात करा, कठीण विषयांसाठी थोडा अधिक वेळ राखून ठेवा. ही विभागणी संगीत आणि तत्त्वज्ञान यांसारखे दोन दोन विषय एकाच दिवशी व इंग्रजी किंवा गणितासारखा विषय एकाच दिवशी एक अशीही करता येईल.

वेळापत्रक निश्चित झाल्यानंतर प्रत्येक विषयाच्या मागील काही वर्षांच्या प्रश्नपत्रिका मिळवा. या प्रश्नपत्रिकांचे नीट वाचन करा. पुन्हापुन्हा येणारे प्रश्न अधोरेखित करा. सिलॅबस मिळावा. कोणत्या भागासाठी किती गुण आहेत. हे बघून त्या दृष्टीने तयारी करा म्हणजे वेळ वाया जाणार नाही.

कलम क्र.३ : सिलॅबस, जुन्या प्रश्नपत्रिकांचे संच यांची पडताळणी करून किती टक्केवारी मिळवायची हे निश्चित केल्यावर त्यात्या विषयाच्या नोट्स जेथून मिळतात तेथून उपलब्ध करा. व त्यांची विषयवार व टॉपिकनुसार टाचणे तयार करा. टिपणे घेण्यात वेळ घालू नका.

कलम क्र. ४ : एवढी सारी तयारी झाल्यानंतर खोलीतील वातावरण अभ्यासपूर्ण करण्यासाठी

सर्व वस्तू टापटिपीने ठेवा. ज्या वस्तूची आवश्यकता नाही. अशा वस्तू कॉटखाली किंवा अडगळीच्या ठिकाणी ठेवा. अभ्यासाच्या टेबलावर भरपूर प्रकाश राहील अशी व्यवस्था करा. रात्री अभ्यासाच्या वेळी चहा, कॉफीसारखे पेय घेण्यासाठी स्टोह व साहित्य तयार ठेवा, पाण्याचा माठ भरून ठेवा. खोलीत शक्य झाल्यास इनडोर प्लँटच्या एक दोन कुंड्या आणून ठेवा. एखाद्या भिंतीवर निसर्गरम्य मोठे छायाचित्र लावा. अभ्यासाचा ताण कमी करण्यासाठी त्याचा निश्चित कळत-नकळत उपयोग होतो.

कलम क्र.५ : दिवस आणि रात्र मिळून उपलब्ध असलेल्या तासांचे नियोजन करताना नैमित्तिक दिनचर्या, झोप, जेवण इत्यादीसाठी १/३ वेळ राखून ठेवा. अभ्यासाच्या काळात विश्रांतीची वेळ चुकूनही कमी करू नका. त्याचा दुसऱ्या दिवशी कार्यशक्तीवर विपरीत परिणाम होत असतो. प्रातःकाळी ५ ते ९ तसेच रात्री १० ते १ या वेळा अभ्यासासाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. या वेळेत अन्य कार्यक्रमांना फाटा द्या. गाठीभेटी टाळा. दहा ते पंधरा मिनिटांचे मध्यंतर घेताना चहा, कॉफी घ्या. खुल्या हवेत येऊन एखादी चक्कर मारा आणि रिलॅक्स होताच पुन्हा कामाला लागा.

कलम क्र.६ : अभ्यास करताना काही मुद्दे विसरून जात आहेत असे वाटत असल्यास एखाद्या टॉपिकमधील मुद्यांची विभागणी ४ ते ५ भागांत करा. हे सर्व भाग एकत्र जोडून घ्या. मित्रांशी या मुद्यांवर चर्चा करा. टेपरेकॉर्डर असल्यास हे मुद्दे रेकॉर्ड करा व ही टेप पुन्हापुन्हा ऐका. एखादा मुद्दा समजला नसल्यास प्राध्यापकांकडून किंवा मित्राकडून समजून घ्या. न समजात मुळीच घोकंपट्टी करू नका. शॉर्ट नोटस् तयार करा. प्रत्यक्ष परीक्षेत उत्तरे लिहिताना या नोट्स आठवून विस्ताराने लिहिणे सोपे जाते.

कलम क्र.७ : अभ्यासाच्या काळात व प्रत्यक्ष परीक्षेच्या वेळी शरीर व मन दोन्ही निरोगी राहावे यासाठी या दोहोंवर कोणताही ताण पडणार नाही याची दक्षता घ्या, संतुलित आहार, किमान पाच तास झोप आणि शक्य असल्यास तासभर जॉगींग, प्राणायाम, योगासने, ध्यानधारणा यांत घालवा. कोणत्याही क्षणी तुम्ही नर्व्हस झाला आहात असे वाटत असल्यास शरीर व मनावरील ताण हटविण्यासाठी पुढील गोष्टी करा. थोडा वेळ खुर्चीवर डोळे बंद करुन शांत बसा. माझे मन व शरीर प्रसन्न आहे असा वारंवार मनात विचार घोळवा, डोळे बंद करून शरीराच्या प्रत्येक अवयवावर नजर फिरवा, आता माझ्या पायाचे तळवे रिलॅक्स –ÖÖ»Ö †ÖÆŸÖ, ¯ÖÖ™üÖ·µÖÖ ×¸ü»ÖŒÃÖ –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆŸÖ, ´ÖÖ›üÖ¶Ö ×¸ü»ÖŒÃÖ –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆŸÖ, ÆÖŸÖ रिलॅक्स झाले आहेत. हृदयाची गती उत्तम आहे. अशाच प्रकारे नाक, कान, डोळे आणि डोके रिलॅक्स झाले आहे असे मनोमन ठरवा. पाच मिनिटे अशा अवस्थेत घालविल्यानंतर

डोळे उघडा आणि बघा तुमच्या शरीरात कमालीचे चैतन्य खेळत आहे, असे तुम्हाला वाटू लागेल. असे ताजेतवाने होऊन पुन्हा अभ्यासाला लागा.

कलम क्र.८ : प्रत्यक्ष परीक्षेला जाण्याच्या एक दिवस अगोदर ती प्रश्नपत्रिका सोडविण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्याची जुळवाजुळव करून ठेवा. कंपास बॉक्स, पेन, पेन्सील, खोडरबर, हॉलतिकीट इ. हे सर्व साहित्य एखाद्या पिशवीत अगर पॉकिटात ठेवा परीक्षेच्या दिवशी स्वच्छ अंघोळ करून ताजेतवाने होऊन टवटवीत मनाने अगदी हसतमुखाने वडीलधाऱ्यांचे आशीर्वाद घेऊन किमान २० मिनिटे अगोदर परीक्षाकेंद्रावर पोहचा. तुमचा पूर्ण अभ्यास झालेला आहे. या आत्मविश्वासाने परीक्षेची प्रतीक्षा करा. या शेवटच्या क्षणात नोटस् वाचण्याचे टाळा आणि घंटा वाजताच आपल्या आसनावर प्रसन्न चित्ताने जाऊन बसा.

कलम क्र.९ : प्रश्नपत्रिका हातात पडल्यानंतर पाच मिनिटांत संपूर्ण प्रश्नपत्रिका वाचून काढा. कोणते प्रश्न तुम्ही अधिक चांगल्या प्रकारे सोडवू शकता त्याप्रमाणे क्रमवारी लावा. सर्व प्रश्नांना समान वेळ द्या. शेवटची दहा मिनिटे राखून ठेवा. ठरलेल्या वेळांत प्रश्नांची उत्तरे लिहून झाली पाहिजेत यावर कटाक्षाने लक्ष द्या. अक्षरे सुंदर व वळणदार काढा. तसा प्रयत्न व सराव अभ्यास करतानाच करावा. सुटसुटीत लिहा, प्रत्येक प्रश्नांच्या उत्तराचे स्वरूप प्रस्तावना, मुख्य मुद्दा आणि समारोप असे असावे. प्रत्येक परिच्छेदांना पोटमथळे द्यावेत प्रथितयश व्यक्तींच्या वक्तव्यांचा वा प्रचलित म्हणींचा वापर करून तुमचा मुद्दा परीक्षकांच्या मनात ठसविण्याचा प्रयत्न करा. मुद्देसूद लिहा. प्रत्येक प्रश्न नवीन पानावर सोडवा व प्रश्नांना क्रमांक द्यायला विसरू नका.

कलम क्र.१०: शेवटच्या दहा मिनिटांत संपूर्ण उत्तरपत्रिकेवरून नजर फिरवा. चुका राहिल्या असल्यास दुरुस्त करा. किती गुण पडू शकतात याचा अंदाज घ्या आणि घंटा वाजताच उत्तरपत्रिका पर्यवेक्षकांच्या हाती देऊन सरळ घरी परत या. जेवण करून थोडा वेळ विश्रांती घ्या आणि ठरलेल्या वेळापत्रकाप्रमाणे दुसऱ्या विषयाची तयारी करा. दिलेल्या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेबद्दल मित्रांशी कोणतेही चर्चा करू नका. चिंताही करू नका.

केवळ १२वीच नव्हे तर डी.एड., बी.एड., बी.ए. एम.ए., सेट-नेट किंवा एम. फिल., पीएच.डी. पर्यंतच्या सर्वच परीक्षांसाठी हा लेख तुम्हांला दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरेल. यशाची शिखरे गाठत असतानाच राष्ट्र आणि समाजाचे ऋण चुकते करायला विसरू नका. आयुष्यातील सर्वच परीक्षांसाठी तुम्हांला हार्दिक शुभेच्छा !

29 **बोर्ड प्रश्नपत्रिका, फेब्रु.2014**

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.1 अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. 'अंजान सवाल' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.
2. 'रामनाम आधार आश्रमा'ची स्थापन .... यांनी केली.
3. .... यांनी रागांचे दहा थाटांत वर्गीकरण केले.
4. 'शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान'ची स्थापना .... यांनी केली.
5. उस्ताद अलि अकबर खाँ हे प्रसिद्ध .... वादक होते.

2Ö) •ÖÖ›ü¾ÖÖ •ÖÖê›ü¾ÖÖ. **05**

1. उ.अब्दूल करीम खाँ	†) अनुराधा
2. लता मंगेशकर	2Öü) शहनाईवादक
3. पं. गोविंदराव टेंबे	क) गोबरहारी गायकी
4. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ	›ü) ±ú»Ö ¾Öx"ÖŸÖÖ
5. पं. रविशंकर	‡) ´ÖÆüÖÀ¾ÖŸÖÖ

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. नारायण राजहंस यांना 'बालगंधर्व' ही पदवी कोणी दिली?
2. पं. वि.दी. पलूस्कर हे कोणत्या घराण्याचे गायक होते?
3. पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ते लिहा?
4. ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर या तिन घराण्यांच्या गायकीचा मेळ कोणत्या गायनात/गायकीत दिसून येतो?
5. 'अथस्वागतम् शुभ स्वागतम्' या स्वागतगीताची संगीत रचना कोणी केली?

›ü) चुक किंवा बरोबर ते लिहा. **05**

1. उस्ताद अलि अकबर खाँ यांनी '†Öx¬ÖµÖÖ' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन केले.

P.T.O.

2. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा जन्म भोजपूर या गावी झाला.
3. स्वर सम्राज्ञी लता मंगेशकर यांचा जन्म किराणा या गावी झाला.
4. पं. गजाननबुवा जोशी हे प्रसिद्ध सतारवादक होते.
5. बालगंधर्वांनी 'शाकुंतल' या नाटकात 'शकुंतलेची' भूमिका केली.

¯ÖÏ. 2 फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) **16**

†) स्वतंत्र वादन - साथीसाठी वादन

2Ö) कंठ संगीत - वाद्य संगीत

क) वैयक्तीक गायन - समुह गायन

¯ÖÏ. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन

2Ö) संयाजक

क) पं. गजाननबुवा यांच्या गायन-वादनाची उपलब्धी (Achievements)

¯ÖÏ. 4 ÃÖÓx¾ÖÖÃÖŸÖÖ¸ü ´ÖÖxÆüŸÖß x»ÖÆüÖ. **12**

भारतीय संगीताचा स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड - सविस्तर विशद करा.

¯ÖÏ. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

†) ख्याल

2Ö) तराणा

क) Š´Ö¸ß

¯ÖÏ. 6 खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) दैनंदिन जीवनात संगीताचे महत्त्व सविस्तर विशद करा.

2Ö) संगीताची शिक्षणातील भूमिका (Role) सविस्तर विशद करा.

क) सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व सांगा.

संभाव्य प्रश्नपत्रिका

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.1 अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी .... यांच्याकडून जयपूर घराण्याची Ÿöü»öß´ö ‘öŸö»öß.
2. लता मंगेशकर यांनी .... यांच्याकडून रीतसर गंडा बांधून शास्त्रीय संगीताचा अभ्सास केला.
3. ‘¬ö´ööŸ´öö’ या चित्रपटात .... यांनी एकनाथांची भूमिका केली.
4. ‘†ö×¬öµöö’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.
5. ‘गूँज उठी शहनाई’ या चित्रपटात .... यांनी शहनाईवादन केले.

²ö) •öö›¡µöö •öÔ¾öö. **05**

1. पं. रविशंकर	(अ) अमरूद्दीन खाँ
2. उ. बिस्मिल्ला खाँ	(ब) कल्पना संगीत
3. उ. अब्दुल करिम खाँ	(क) पाथेर पांचाली
4. पं. गोविंदराव टेंबे	(ड) पहिली मंगळागौर
5. लता मंगेशकर	(इ) हिराबाई बडोदेकर

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. गायन व व्हायोलिन वादन ह्या दोन्ही क्षेत्रांत नावाजलेली व्यक्ती कोण?
2. अभ्यासक्रमातील शहनाईवादकाचे नाव लिहा.
3. ‘विष्णुशर्मा’ यांचे संपूर्ण नाव लिहा.
4. ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागत गीताची रचना कोणी केली ?
5. अभ्यासक्रमात अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे कलावंत कोण?

›¡) चुक किंवा बरोबर ते लिहा. **05**

1. भारतीय संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. भातखंडे यांनी केली.
2. उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी भूगंधर्व रहिमत खाँ यांना गुरू मानले.
3. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी ग्वाल्हेर व जयपूर घराण्याचीच गायकी आत्मसात केली.
4. ‘काबुलीवाला’ ¾ö ‘अनुराधा’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. रविशंकर यांनी केले.
5. उ. अलिअकबर खाँ यांना ‘पद्मभूषण’ हा पुरस्कार मिळाला.

¯ö. 2 फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) **16**

†) वैयक्तीक संगीत - समुह संगीत

²ö) कंठ संगीत - वाद्य संगीत

क) शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत

¯ö. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) पं. रविशंकर यांचे सांगीतिक कार्य

²ö) संगणक

क) साथसंगत

¯ö. 4 Ãö×¾öÃŸö¸¡ ´öö×ÆŸößü ×»öÆö. **12**

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय संगीताचा इतिहास

¯ö. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

†) तराणा

²ö) ¬ö´öö¸¡

क) Š¡´ö¸¡ß

¯ö. 6 खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

²ö) सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व विषद करा.

क) दैनंदिन जीवनात संगिताचे महत्व विशद करा.

- पुस्तके मिळण्याचे ठिकाणे -

औरंगाबाद - ज्ञानसागर बुक सेंटर-०२४०२३२०८८५,
उमदे बुक सेंटर-९४२३४५५४३५.

अकोला -अपना पुस्तकालय-०७२४२४२५२७०, श्री पुस्तक घर-९९२१०८१६७०

†´Ö¸üÖ¾ÖŸÖß - लाठीया बुक सेंटर-९४२३६२३८४७, बजाज बुक सेंटर

¤üµÖÖ¯Ö¸ü - प्रकाश बुक डेपो-०७२२४-२३६१२४.

अंबाजोगाई - अभिजित बुक सेंटर-९८२२४१३५१२

औराद शहाजनी - माने जनरल स्टोअर्स-९४२१०१४७९९.

बुलढाणा - विवेकानंद बुक सेंटर (हिवराश्रम)-९०९६३३४६३२,
अंबिका बुक सेंटर-९८२२०५४८१४.

µÖ¾ÖŸÖ´ÖÖôû - श्री गणेश बुक सेंटर-९४३१३१२७५. **¾Ö¬ÖÖÔ -** युनिक ट्रेडर्स.

अहमदनगर - श्रीपाद ग्रंथ भांडार-९९२२६६४९७९.

मालेगाव - कस्तुरी बुक सेंटर, योगेश्वरी बुक सेंटर-९२२६८७७८०१.

नांदेड - श्री साई बुक पॅलेस-९४२२१७१५१४, विजय बुक सेंटर

जालना - पराग स्टेशनर्स-९९२३४१८१८९.

गंगाखेड - तिरूपती बुक सेंटर-९९६०१६०२४६.

हिंगोली - अग्रवाल बुक सेंटर-९८२२०८०४९१.

परभणी - श्री गणेश बुक सेंटर-९४२३१४२८०१,
प्रगती बुक सेंटर-९४२३१४२२१८, व्यंकटेश बुक सेंटर-९८६०९१३६५५.
छाया बुक सेंटर, विद्या बुक सेंटर-०२४५२-२२२२६५०.

Ø•ÖŸÖ¸ü - साई बुक सेंटर-९७६३९७९९५५.

¯Ö¸üôß - ज्योती बुक सेंटर-९८२२७००५३४.

उदगीर - कृष्णा बुक सेंटर-९४२३०७७९१०.

मुखेड - कृष्णा बुक सेंटर. **उमरगा -** बसवेश्वर बुक सेंटर.

»ÖÖŸÖæ¸ü - ओंकार बुक सेलर्स-८२७५४५४६९६, सरस्वती बुक सेंटर-८२३७१२१२८७, भारतीय पुस्तकालय-०२३८२-२४८३८४, लातूर जनरल स्टोअर्स, विवेक बुक सेंटर, श्री बुक सेंटर, दत्त बुक सेंटर-७७९८०४२७१९.